ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2023 N 3 (33)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ · MEDIA THEORY

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEES

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

ALISA DUMIKYAN*
PhD in History
dumikyanalisa@gmail.com
ORCID: 0009-0004-6309-841X
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.5-20

A RARE 16TH – CENTURY MAP AT THE ARMENIAN MUSEUM OF AMERICA

***Keywords**:* Rare world map, Armenian Museum of America, Ptolemy's "Geography", Great Armenia, Eastern Anatolia, Asia Minor, distortion of the historical geography.

Introduction

The Armenian Musuem of America (AMA; Watertown, MA) is one of the unique museums of the Diaspora. Its collection of preserved maps is diverse and covers a wide chronological range. The Museum is especially grateful for the map collections of Paul Z. Bedoukyan, John Esseryan, Arakel Almasyan and Karl Mahakyan. The collections contain antique maps that are of particular importance for the elucidation of Armenia's historical and geographical issues. These maps are of particular value in terms of their geopolitical and historical-spiritual perception of Armenia on foreign maps.

In this article, a rare geographical map of the 16th century, "The Universal Image of the Earth according to the Distinction and Expansion of Contemporary Kingdoms and Provinces" (Typus universalis terrae iuxta modernorum distinctionem et extensionem per regna et provincias) is referred to. It was first published in 1503, in Freiburg, in the work "Pearl of Wisdom" ("Margarita Philosophica") by Gregor Reisch. It was one of the first printed Latin encyclopedias. Its chapters are devoted to 12 subjects (grammar, arithmetic,

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.06.23, գրախոսվել է 10.06.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

rhetoric, astronomy, etc.) and are compiled in the form of a dialogue. It was widely used as a textbook in the universities of Western Europe in the 16th century and had an impact on the ideological development of the Renaissance. G. Reisch changed some of its texts over time, as well as the map, which was included in the astronomy section. The map is based on the famous Greek geographer Claudius Ptolemy's (c. 100–170 AD) world map[1] depicting the world surrounded by 12 windheads (Fig. 1). It is a crudely-drawn woodcut, and its first[2] publisher was Johann Schottus.

The world map preserved in the AMA collection is a modified version by Gregor Reisch. Its year of publication is not indicated. Unlike previous editions, in this new version the author tried to draw a modern image of the world, introducing new geographic toponyms and country names which were newly discovered or formed at the beginning of the 15th and 16th centuries. This was one of the first attempts when new cartographic knowledge was enriched in the 16th – century Western Europe not only on the basis of Ptolemy's geographical data but also of seafarers' and traveling merchants' travelogues, guide maps, and sailing charts – portolans. This map, compiled by G. Reisch, presents a woodcut print without wind images and titles. Europe, Asia and Africa are divided by straight lines. 26 toponyms are mentioned in a separate name index indicated at the bottom of the map. It was most likely published by J. Grüninger in Strasbourg since according to the 1503–1535 list of printed maps presented by R. Sherley, G. Reisch published a map with a contemporary depiction of the world in 1513 and 1515 in Strasbourg as well as in 1535[3] in Basel[4]. In the 1513 and 1515 editions, the map has the same heading, but with certain additions. R. Sherley listed the 1513 map as a "modernized" world map based on Martin Waldseemüller's map. Not finding any copy of the book published in 1513, it had to rely on L. Bagrow's work. Here this map is mentioned as published in 1513 and indeed the AMA map

[1] Ptolemy's map "Geography" was published in 1477 in Bologna (the woodcut printing; in 1482 in Ulm), (**Bagrow** 1985, 89–95).

[2] It is a misconception that the book was first published in 1496. The reason for the error is Adam Werner's speech to G. Reisch at the beginning of the publication of J. Schottus in Strasbourg in 1504 as well as the mentioned date: "January 1496" (**Eames** 1886, 2; **Reisch** 1504).

[3] In the Library of Congress, no similar map was found in the book printed in 1535 by V. Petrie. The work includes the version of the world map printed by J. Schottus in 1503 and it lacks any nomenclature. (**Reisch** 1535 https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2020rosen0900/?sp=487).

[4] **Shirley** 1984, 21.

will be henceforth mentioned as printed in 1513[5] (Fig. 2). The latter, despite the same title, differs from the 1515 copy. It is one of the earliest maps, where the New World[6] is outlined, with the northern and southern parts clearly joined together. The name America is missing, but it had already been used in the world maps by Martin Waldseemüller in 1507[7].

In the version published in 1515 (Fig. 3), the names of the countries are indicated on the map, and the New World is already named "Zoana Mela"[8]. In the historiography of cartography, this map of G. Reisch is considered the first where the name Brazil is mentioned in the form of "Paria seu prisilia"[9] as the geographical name of the entire continent of South America. If it is taken into account that the name Brazil is indicated in the same way on the map under discussion, "Paria seu prisilia", then the first mention can really be considered to be 1513.

The Issue of the Interpretation of the Description of Armenia in Ptolemy's Geography

The map is particularly important in terms of the geopolitical perception of drawing Armenia on foreign maps in the 16th century. It had numerous editions (almost 16 times in the 16th century), which were grouped differently by various researchers. In terms of mapping Armenia, one can distinguish between the editions based on the 1503 and 1513 maps. In the editions prepared on the basis of G. Reisch's 1503 version, Great and Minor Armenias were depicted between the Black and Caspian seas. In these versions of the 1513–1515 contemporary

[5] **Bagrow** 1985, 110.

[6] For the first time, the New World was designed on a world map by Giovanni Matteo Contarini and engraved by Francesco Rosselli in 1506.

[7] The first use of the name America in the historiography of cartography is considered to be "Universalis Cosmographia Secundum" and the 12-part Globe gores maps prepared by Martin Waldseemüller in 1507, which were described in "Cosmographia Introductio". In 1900 J. Fischer discovers M. Waldzemüller's 1507 "Universalis Cosmographia Secundum" and 1516 "Carta Marina" world maps in the Wolfegg castle of Germany. The name America is missing on the 1516 map, and the newly discovered continent is called "Terra De Cuba Asiae Partis". (Die älteste Karte mit dem Namen Amerika aus dem Jahre 1507, und die Carta marina aus dem Jahre 1516 = The oldest map with the name America of the year 1507, and the Carta Marina of the year 1516, Innsbruck, 1903, 7–18); **Shirley** 1984, 28–29, 46–49. Regarding other views on the use of the name America see also **Karpinski** 1930, 664; **Laubenberger, Rowan** 1982, 91–113).

[8] **Shirley** 1984, 46–47.

[9] The name was first used in 1504. (**Walter** 1890, 105).

depiction of the world, Armenia is mentioned instead of Great Armenia, and the name of the Asia Minor peninsula is replaced by the name Turkey. This will be discussed below. However, before that it should be noted that in the 16th–17th centuries illegal printings of the original maps, without reprinting rights, were very common, and "original maps were pirated, copied, or renovated by competitors with or without acknowledgement"[10].

"Hayastan" was presented under the name Armenia in the maps of the Greek geographers Hecateos of Miletus (550–476 BC), Herodotus (484–425 BC) and Eratosthenes (c. 276–194 BC)[11], which encompassed the territory west of the Mediterranean Sea, between the Black and Caspian Seas. In terms of the 4th century BC, in some Greco-Roman sources Armenia is evidenced with the toponyms of Great Armenia – Μεγάλη Ἀρμενία, Armenia Major and Armenia Minor[12] – Μικρὰ Ἀρμενία[13]. After the division of the kingdom of Great Armenia in 387 AD, when it ceased to exist as a single joint state, the name Great Armenia continued to be used in historiography in the sense of Armenia itself. In a number of maps of the 16th–17th centuries, Armenia, sometimes only Great Armenia, was mentioned under the name "Armenia"[14] in its historical-geographic environment, even though it had already been conquered and divided between the Ottoman Empire and Safavid Persia. This reality was determined by several circumstances. S. Yeremyan considers it a phenomenon of having viewed Armenia on the "north-eastern edge of the antique world" since ancient times, as well as the memory of "biblical Mount Ararat in the church environment of medieval Europe"[15].

---

[10] R. Shirley, comparing the maps of 15 different editions in the work of G. Reisch from 1503–1535, noted that "the original world map occasionally be missing, and in some cases the Grüninger map (Reisch 2) has been pirated and inserted into the Schott editions which normally should contain Reisch (1). In another case a facsimile on mock 16th-century paper has been used". (**Shirley** 1984, X, 21).

[11] **Khanzadian** 1920, 19, 63, 70.

[12] The Kingdom of Armenia Minor (331 BC – 72 AD) had different political statuses. From 112 BC, the independent kingdom of Armenia Minor was under Pontic and then Roman rule, but maintained the status of a kingdom (**Մովսիսյան, Կարապետյան** 2020, 21–46)։

[13] Q. Curtii de rebus gestis Alexandri Magni Regis Macedonum (Quintus Curtius Rufus), Libri decem, Mediolani,1689, IV 12, 135–136. According to B. Harutyunyan, in the 4th century BC, after the division of the united kingdom of Yervanduni (Orontid) Armenia, "two kingdoms of Great Armenia and Armenia Minor, were created" (**Հարությունյան** 2001, 3)։

[14] **Shirley** 1984, XXIX, 131, 156, 215, 229, 272, 353, 411, 611, etc.

[15] **Երեմյան** 1963, 18։

However, taking into account the geopolitical situation of that time, as well as the scientific requirements, it should be noted that there were other reasons. In spite of the conquests and anti-Armenian policy[16] pursued by the Turks and Safavids, in terms of population, the Armenians still constituted the majority in their homeland[17] – the Armenian Highland, and it was still mentioned as "Erministan" by some Turkish historiographers and on Ottoman maps. The role of Ptolemaic maps was also important. They served as the basis for the creation of world maps. It is obvious that the dictates of the 16th–17th centuries led to the drawing of more accurate maps on the basis of new scientific achievements and Ptolemaic maps. They were supplemented with new travelogue information and more accurate methods and knowledge applied in cartography and geometry.

In terms of Armenia, Ptolemy's III map of Asia (Asiae tabula tertia) is particularly important. It was at one time attached to Ptolemy's "Geography" which consisted of 8 books, where more than 8,000 toponyms are mentioned, including the names of more than 120 cities, boroughs and villages of Great Armenia using location coordinates. "Geography" contained the most advanced views of its time, and in the 5th century AD it also served as an example for Movses Khorenatsi (5th century AD), and Anania Shirakatsi (7th century AD) who continued Khorenatsi's work in his "Ashkharhatsuyts" ("Geography")[18]. According to S. Yeremyan, "Ashkharhatsuyts" is the first work that continued the traditions of the geographical science of the antique period, and it "... is an independent and unique composition, a completely new word in the history of world geography and cartography"[19]. Thanks to "Ashkharhatsuyts", it was also possible to explain

[16] **Զուլալյան** 1959, 250–255: **Զուլալյան** 1966, 33–62: **Սաֆրաստյան** 1998, 105–107, 109–112:

[17] **Մելքոնյան** 2002, 40, 44:

[18] **Դանիելյան** 2014, 97:

[19] For a long time, the prevailing opinion in science was that Ptolemy did not attach maps to his work, but they were compiled on the basis of the original of his work. The studies of A. Sukryan, as well as J. Fischer and the combinations of texts revealed the fact that the author of "Ashkharhatsuyts" directly had in his hands not only the "Description of the Inhabited World (Χωρογραφία οἰκουμενική)" of Pappus of Alexandria, but also the original manuscript and maps of Ptolemy. S. Yeremyan, referring to this issue, notes that thanks to J. Fischer, it became obvious that "Ashkharhatsuyts" was the first composition "which had preserved the most ancient evidence that Ptolemy had attached maps to his geography manual" (**Երեմյան** 1963, 9, 10, 12–13; **Soukry** 1881); **Jos** 1919, 336–358).

the "administrative-political realities of the Ptolemaic description of Great Armenia" to a significant extent[20].

Ptolemy demarcated the borders of Great Armenia with Colchis (74°/44°30′) in the north with a southern part, in the west along the Moschian Mountains (northern end point at 73°/44°45′) to the northernmost bend of the Euphrates River (71°/42°30′) and downstream, in the south, along the Taurus Mountains, from the Euphrates (71°40°/38′) to the Tigris (75°30′/38°30′), along the Npatakan Mountains, from the Tigris to the utmost edge of the Kaspian Mountains, which is the extreme border of Armenia, Assyria (80°30′/40°) and Media, in the east along the Kaspian Mountains to the Hyrcanian Sea and the other end of the mountains to the estuary of the Kura River (79°45′/43°), in the northeast – Albania and Iberia (76°/44°40′) along the Kura River[21].

The Kingdom of Armenia Minor passed under the rule of Rome in 72 AD. Ptolemy considered it part of Cappadocia, demarcating it from Great Armenia by a part of the Euphrates River[22].

Ptolemy's "Geography" has undergone various changes over the centuries as a result of recopying, which makes it difficult to restore and localize the names of some settlements[23]. A certain inaccuracy of geographical coordinates[24] and the location of a number of toponyms give rise to conflicting opinions even today. According to the German historian and geographer G. Klaus, the deviation factor regarding Armenia differs, despite various credible information. Ptolemy was first and foremost an astronomer. His main goal was to present geographic data in a fundamentally new, spherical form of coordinates. Ptolemy's primary source for geographical data was not only the work of geographer, cartographer Marinus of Tyre (late 1st century AD), but also documentary primary sources of different periods, lists of routes, cities, etc. The toponyms mentioned by him are more or less incorrectly located, and the invaluable geographic information is somehow garbled. G. Klaus considered it necessary to study information about Armenia on

---

[20] **Հարությունյան** 2001, 52–53:

[21] Claudii Ptolemaei Geographia 1845, V. 6.1–13.6. **Klaus** 28, 2021, 22, ref. 2.

[22] Claudii Ptolemaei V. 7.1–11.

[23] **Հարությունյան** 2001, 45:

[24] Ptolemy calculated the longitudinal distance between its extreme points, the Fortunate (Canary) Islands in the west and the Sera Metropolis (the capital of China) in the east ≈180° instead of the actual ≈125° (**Shcheglov** 2016, 687–706. See also **Խաչատրյան** 1980, 200–201: **Մալխասյան** 2014, 148–160:

the basis of toponymic and linguistic[25] combinations, since Ptolemy's geographical information on toponyms and locations is exceptional not only in terms of quantity, but also in quality. Denying R. Hewson's opinion that the map of Great Armenia contains a distortion of its topography which rivals the worst part of Ptolemy, on the contrary, he considers it the most accurate and detailed, and Hewson's description of the region as paradoxical, "poor and chaotic". He noted: "I claim that Ptolemy, or rather his sources, were very well informed about Armenia, probably even more than about most other regions outside the Roman Empire"[26].

Some deviations of the Ptolemaic coordinates regarding Great Armenia in historiography served as basis not only for the often incorrect localization of the settlements but also for the misunderstanding of its borders. In this regard, G. Klaus's observation on the Moschian Mountains linked to the western border of Great Armenia, which according to Ptolemy were part of the latter, is interesting. However, as a result of various editorial and particular distortions of the Bern edition, it was presented as part of Cappadocia province[27]. And the Soviet historiography, by distorting the historical geography of the northern and northwestern parts of Great Armenia, presented it as a part of Iberia as well[28].

Distortion of the Geographical Content of "Anatolia"

As mentioned above, in 1513 and in 1515 these maps of the contemporary representation of the world were compiled by G. Reisch on the basis of the map[29]

---

[25] G. Klaus proposes the following means of linguistic analysis: "synchronically, i.e. comparing the contemporary testimonies in all languages, diachronically, i.e. paying attention to the developments in the Armenian language (at least in Greco-Roman and Byzantine times), and dialectically, i.e. allowing for some variations of place-names (or *vice versa*, for misidentification of similar toponyms) (**Klaus** 2021, 38).

[26] **Klaus** 2021, 22–23, 36–38.

[27] **Klaus** 2021, 22, ref. 2. As a result of the recalculation of Ptolemy's coordinates, M. Malkhasyan also came to the conclusion that still in the 2nd century, "the central and southern regions of Moskhike were part of Great Armenia", - **Մալխասյան** 2020, 50–51:

[28] According to Stalin's instructions, Georgian historians reshaped the history of Georgia, classifying "Georgia" not only among the ancient powerful states, but also encroached on the northern and northeastern provinces of Great Armenia, misrepresenting the entire archaeological and historical-cultural heritage as "Kartvelian" or "Georgian" (**Խուդանյան** 2020, 212–232: **Бердзенишвили, Джавахишвили, Джанашиа** 1946, 6–9, 23–31, etc. **Меликишвили** 1959, 66–69, 170–176, etc.

[29] **Shirley** 1984, 21.

published by M. Waldseemüller or simply after it[30]. However, in terms of the name "Turkey", most likely G. Reisch copied M. Waldseemüller's "New Map of Asia Minor", which was also printed in 1513 in Strasbourg. It is compiled on the basis of the "Map of Asia Minor" of Ptolemy's "Geography". In order to express the contemporary image along with the locations presented in detail, M. Waldzemüller also added the name "Turkey", which, as noted by R. Galichyan, should be considered the first attempt to mark it on Asia Minor in the Ptolemaic maps[31]. To the east of Asia Minor is Armenia Minor, which borders Great Armenia with the Euphrates. Some European cartographers of the 16th–17th centuries – Abraham Ortelius (1528–1598), Willem Blaeu (1571–1638), John Speed (1552–1629) and others also mentioned Asia Minor as "Natolia" in their geographical maps of the time[32]. Flemish cartographer A. Ortellius, mentioning P. Belon as a primary source, notes that this part of Asia, which the ancient authors called Minor, today is called Natolia or Anatolia by the Turks, which originates from the Greek word "ανατολη" and means East[33]. It completely encompasses "Phrygia, Galatia, Bythania, Pontus, Lydia, Caria, Paphlagonia, Lycia, Magnesia, Cappadocia and Commagene"[34,35]. In the 1587 French version of the same work, it is stated that these "regions" of Asia Minor, forcibly taken under their control by the Turks, are currently called with different names by the Turks: "Petite Asie que les Turcqs par leur tyrannie ont reduite sous leur subjection, s'apelle pour le jourd'huy entr' eux Natolie … toutes les regions, que les anciens ont appellé Asia minor; …les Turcs appellent maintenant chacun en particulier d'un autre nom"[36]. It is necessary to note that the administrative division of the Ottoman state[37] after

---

[30] **Bagrow** 1985, 110.

[31] **Գալչյան** 2018, քարտեզ 18, էջ 57: **Galichian** 2004, 94–95, fig. 37.

[32] **Shirley** 1984, XXIX, 131, 156, 215, 229, 272, 353, 411, 611, etc.

[33] Geographer and cartographer Zatik Khanzadian, referring to the Arab cartographer Idrisi (1100–1166), mentions this part of Asia Minor as Natos with a notion of "East" lying west of Armenia (**Khanzadian** 1920, 7).

[34] Regarding Commagene, it necessary to mention that it was located in the southwestern part of the Armenian Highland, in the branching section of the southwestern frontier of the Armenian Eastern Taurus (**Зограбян** 1979, 14–20).

[35] **Ortelius** 1570, 52.

[36] **Ortelius** 1587, 98.

[37] In the 16th century, the Ottoman Empire was a military-feudal state that spread over the landmasses of Europe, Asia, and Africa. It was "composed of joined, but not uniform countries.

1683, when "the Turks were pushed back from the gates of Vienna", had 2 major divisions: the elayets of the European part and the Asian part. In the 17th century, "Anatolia" was part of the elayets of the Asian part of the Ottoman Empire under the name "Anadolu" elayet. It consisted of 13 sanjaks, whose center was Kyotahia. Occupied Western Armenia was also included within the administrative territorial divisions of the Asian part[38], which remained under the control of the Ottoman Empire after the Treaty of Qasr-e Shirin in 1639. The Turks here had also been engaged in the renaming of Armenian toponyms and the destruction of the Armenian historical and cultural heritage[39].

L. Sahakyan's observation is noteworthy that even the 17th – century Ottoman historiography, recognizing the fact that Armenia was occupied, called it by its internationally recognized name – Armenia, within its historical-geographical boundaries. The vivid pieces of evidence of this are not only the information about Armenia (Ermenistan) and its borders by the Ottoman court historiographer Kâtip Çelebi and the Turkish historian Münejjim Bashi of the same century[40], but also later in the 18th–19th centuries the mention of the country Armenia in the Ottoman maps. However, "by the decree of August 30, 1880, the use of the name "Armenia" in official documents was prohibited by the Sublime Porte"[41]. The government of Sultan Abdul Hamid II replaced the name Armenia with the concocted terms "Kurdistan"[42] and "Anatolia" or "Eastern Anatolia", also

---

That is why it was called Memalik-I Osmaniye – Ottoman countries, not Ottoman country". The administration of those countries was also not uniform (**Սաֆրաստյան** 1960, 285).

[38] **Սաֆրաստյան** 1960, 295, 298–9:

[39] **Sahakyan** 2010, 28–30. See also **Danielyan** 2013, 159–179; Id. «Քարտեզագրական պատերազմը» և Հայոց տեղանունների պաշտպանության հիմնախնդիրը https://blog.ararat-center.org/?p=160

[40] **Sahakyan** 2010, 45. **Սաֆրաստյան** 1964, 29–30:

[41] Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, 137:

[42] About this name derived from the ancient Armenian Korduk canton, Gh. Injijian writes in terms of the 18th century: "And thus, this is how Kurdistan is called today – Krdstan, or Kyurdastan, should be understood as the most part of Armenia" (Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ 1806, 51): While writing about the use of the Kurdish element in the occupation policy of the Ottoman Empire in Western Armenia, N. Adonts noted that the migration of Kurdish tribes began in the second decade of the 16th century (**Ադոնց** 1989, 64–65): Regarding distortion of history and Kurds living in Armenia "from time immemorial", N. Adonts writes that this is "usually claimed by people with little knowledge, random visitors to the region, mostly political agents of various powers… the beginning of the migration of Kurds to Armenia, true to say, dates back to the times of Selim I, when after the battle of Chaldran (1514) the sultan

distorting the geographical content of "Anatolia". Turkish historians, on the instructions of the government, undertook the task of writing a new history and re-proofreading the existing one[43], trying to get rid of all the original sources that contain Armenian toponyms, as well as replacing the name Armenia or Erministan with "Eastern Anatolia". However, the Armenian Highland or any part of it has never been encompassed and are not incorporated within Anatolia, which occupies the territory of Asia Minor[44].

Conclusion

Thus, G. Reisch's 1513 world map is one of the earliest prototypes that expressed the geopolitical picture of the given time. In the history of cartography, it is considered a rare map to depict the newly discovered continent as a combination of the northern and southern continents, as well as the name Brazil, in the form of "Paria seu prisilia", to present the geographical name of the entire continent. It is particularly important in terms of the historical-geographical understanding of depicting Armenia on world maps in the 16th century. Still, in the 16th–17th centuries, a number of European cartographers mentioned Armenia in its natural historical environment, east of the Mediterranean Sea, between the Black and Caspian seas, based not only on the Ptolemaic maps, but also on the fact that Armenians still constituted the majority in their homeland occupied by the Turks. It served as an important primary source in the subsequent eras, especially in the elucidation of the deliberate distortions of the name of the western part of Armenia by Turks, particularly, in the 19th–20th centuries.

took control of most of Armenia and appointed Kurdish Idrisi as the governor" (**Աղոնց** 1996, 87): Until the 17th century, there is no information about the massive presence of the Kurdish ethnic group in the Armenian Highland – the cradle of the Armenian people. Sultan Selim I Yavuz (1512–1520), disguising himself as Sunni under the false slogan of "defense of the faith", engaged the Kurdish tribes of Iran and Arab Mesopotamia (Sunni) within the war against Shah Ismail I (1502–1524) of Iran, granting them with land domains, new gifts and privileges. Kurds became "the ally of the Ottomans not only during the endless wars waged by the latter in Europe and Asia, but also in conquering Western Armenia and keeping it as part of the empire" (**Բայբուրդյան** 2006, 69–72):

[43] **Foss** 1992, 250–279; **Kemal Ataturk** 2014, 829–835. **Զուլալյան** 1995, 3–28 etc.

[44] **Зограбян** 1979, 15.



Fig. 1. G. Reisch, Strasbourg, 1503, ed. J. Schottus.

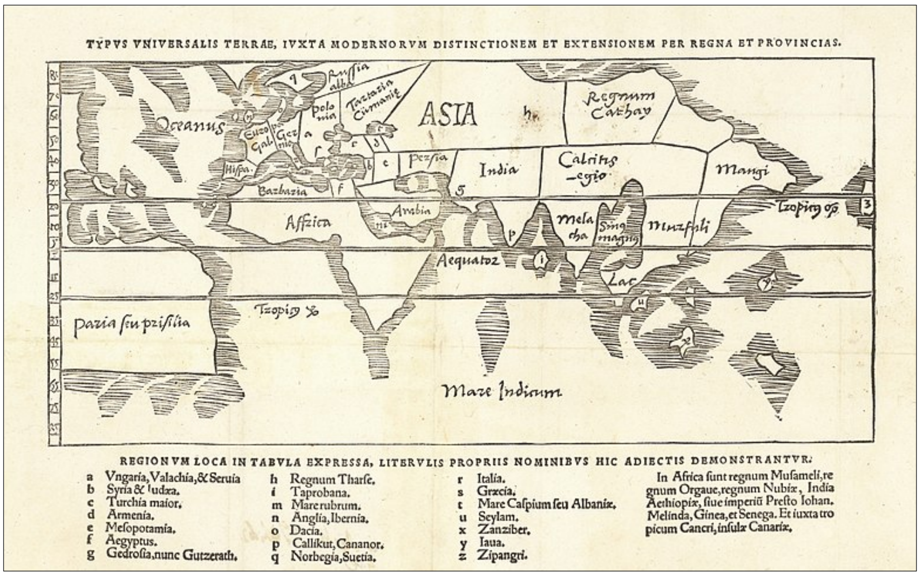


Fig. 2. G. Reisch, Strasbourg, 1513, ed. J. Grüninger.

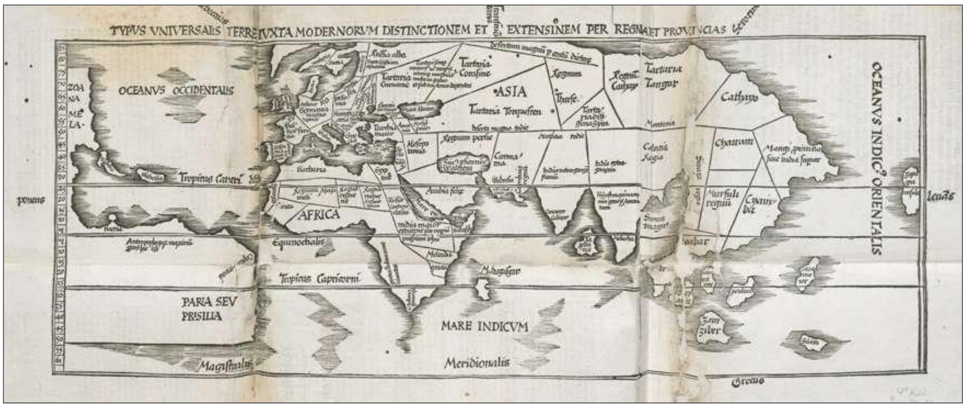


Fig. 3. G. Reisch, Strasbourg, 1515, ed. J. Grüninger.

BIBLIOGRAPHY

Ադոնց Ն. 1989, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 116 էջ:

Ադոնց Ն. 1996, Հայկական հարց, Երևան, հ. Ա., «Հայագիտակ», 243 էջ:

Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամերիկոյ, աշխատասիրութեամբ Տն Հայր Ղուկաս Վրդպի Ինճիճեան, Մասն առաջին, Ի Վէնէտիկ, հ. Ա, 1806, Ի Վանս սբյն Ղազարու, 424 էջ:

Բայբուրդյան Վ. 2006, Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանի «քրդացման» քաղաքականությունը XVI դարում, ՊԲՀ, Երևան, № 3, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 67–84:

Գալչյան Ռ. 2018, Հայաստանը օտարների քարտեզներում, Քարտեզագրական ժառանգություն, Երևան, «Զանգակ», 199 էջ:

Դանիելյան Է.Լ. «Քարտեզագրական պատերազմը» և Հայոց տեղանունների պաշտպանության հիմնախնդիրը https://blog.ararat-center.org/?p=160

Դանիելյան Է.Լ. 2014, Անանիա Շիրակացու բնափիլիսոփայական հայեցակարգը և հոգևոր աշխարհայացքը, «21-րդ ԴԱՐ», N6 (58), «Գասպրինտ» ՍՊԸ, էջ 89–106:

Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 154 էջ:

Զուլալյան Մ. 1959, «Դևշիրիմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, ՊԲՀ, Երևան, № 2–3, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 247–256:

Զուլալյան Մ. 1966, Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI–XVII դարեր), Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, 262 էջ:

Զուլալյան Մ. 1995, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր), Երևան, «Հայաստան», 192 էջ:

Խաչատրյան Մ.Մ. 1980, Հայկական լեռնաշխարհին ըստ Պտղոմեոսի քարտեզագրական տվյալների, Երևան, ՊԲՀ, № 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 199–211:

Խուդանյան Հ. 2020, Ակադեմիկոս Նիկոլոզ Բերձենիշվիլու հուշերը Ի.Վ. Ստալինի հետ հանդիպման մասին (1945 թ. հոկտեմբեր, Սոչի), Երևան, ՊԲՀ, № 1, էջ 212–232:

Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1052 էջ:

Հարությունյան Բ. 2001, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 404 էջ:

Մալխասյան Մ. 2014, Աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, - «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 148–160:

Մալխասյան Մ. 2020, Մեծ Հայքի թագավորության՝ Մոսքիկյան լեռներով ձգվող հյուսիսարևմտյան սահմանագծի խնդիրը (ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության»), – Գիտական Արցախ, Երևան, № 3(6), Արցախ հրատ., էջ 40–53:

Մելքոնյան Ա. 2002, Օսմանյան կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականությունը որպես ցեղասպանության դրսևորում ըստ Էրզրումի և Ախալցխայի նահանգների օրինակների, - Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Երևան, հ. 1, «Զանգակ-97», 104 էջ:

Մովսիսյան Ա., Կարապետյան Լ. 2020, Փոքր Հայքի թագավորության գահացանկը, Մաս Ա, ՊԲՀ, № 2, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 21–46:

Սաֆրաստյան Ա.Խ. 1960, Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դարում (Պատմական ակնարկ), Արևելագիտական ժողովածու, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 285–302:

Սաֆրաստյան Ա.Խ. 1964, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Երևան, հ. 2, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 339 էջ:

Սաֆրաստյան Ռ.Ա. 1998, Ցեղասպանության ակունքները միջնադարյան Թուրքիայում, Երևան, ՊԲՀ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., № 1–2, էջ 105–112:

Bagrow L. 1985, History of Cartography, Revised and enlarged by R.A. Skelton, Chicago, Precedent Publishing, 312 p.

Claudii Ptolemaei Geographia, edited Carolus Fridericus Augustus Nobbe, t. II, Lipsiae, 1845, Caroli Tauchnit, 269 p.

Danielyan E. 2013, Turkish-Azerbaijani falsification of the Armenian toponyms as an indication of the genocidal policy, Բանբեր հայագիտության, № 1(1), pp. 159–179.

Die alteste Karte mit dem Namen Amerika aus dem Jahre 1507, und die Carta marina aus dem Jahre 1516 = The oldest map with the name America of the year 1507, and the Carta Marina of the year 1516, Innsbruck, 1903, H. Stevens, Son, & Stiles, 55 p.

Eames W. 1886, A List of Editions of the Margarita Philosophica 1503–1599, New-York, 16 p.

Fischer Jos. 1919, Pappus und die Ptolemäuskarten, Zeitschrift Der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, S. 336–358.

Foss C. 1992, The Turkish View of Armenian History. A Vanishing Nation, – The Armenian Genocides. History, Politics, Ethics, New York, St. Martin's Press, xxii, 362 p.

Foss C. 2014, Kemal Ataturk. Giving a New Nation a New History, Middle Eastern Studies, vol. 50, № 50, pp. 826–847.

Galichian R. 2004, Historical Maps of Armenia (The cartographic heritage), London, L.B. Tauris & Co. Ltd, 232 p.

Karpinski L.C. (Oct., 1930), The First Map with the Name America, Geographical review, vol. 20, N 4 Taylor & Francis, Ltd., pp. 664–668.

Khanzadian Z. 1915, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Courbevoie, Seine, 177 p.

Klaus G. 2021, Armenia in Ptolemy's Geography (CA.AD 150). A "parody" of his work? Some corrections and suggestions, Electrum (Uniwersytet Jagielloński. Instytut Historii), vol. 28, pp. 21–40.

Laubenberger Fr., Rowan S. (Winter, 1982), The Naming of America, - The Sixteenth Century Journal, vol. 13, N 4 The University of Chicago Press, pp. 91–113.

Ortelius A. 1570, Theatrum Orbis Terrarum, Antverpiae, Apud Aegid Coppenium Diesth, 53 p.

Ortelius A. 1587, Théâtre de l'Univers, contenant les cartes de tout le monde avec une briève declaration d'icelles, Antwerp, Plantinienne, 408 p.

Q. Curtii de rebus gestis Alexandri Magni Regis Macedonum (Quintus Curtius Rufus), Libri decem, Mediolani,1689, Caroli Iosephi Quinti, 557 p.

Reisch G. 1504, Margarita Philosophica, publisher J. Schottus, Strassburg, 448 p.

Reisch Gr. 1535, Margarita Philosophica, Basileae, excudebat Henricus Petrus, 311 p.

Sahakyan L. 2010, The Turkification of Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, Montreal, Arod Books, 70 p.

Shcheglov D.A. 2016, The Accuracy of Ancient Cartography Reassessed. The longitude error in Ptolemy's map, Isis-vol. 107, Number 4, December Saint Petersburg, pp. 687–706.

Shirley R.W. 1984, The Mapping of the World, Early Printed World Maps 1472–1700, Holland press cartographica volume nine, London, Holland Press, 669 p.

Soukry A. 1881, Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée, Texte arménien, traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, Imprimerie Arménienne, VIII–62–46 p.

Walter B. Scaife 1890, Brazil, as Geographical Appellation, Modern Language Notes, vol. 5, No. 4, Apr., The Johns Hopkins University Press, pp. 105–107.

Бердзенишвили Х., Джавахишвили И., Джанашиа С. 1946, История Грузии, под ред. С. Джанашиа, Тбилиси, государственное издательство Грузинской ССР, 459 с.

Зограбян Л. 1979, Орография Армянского нагорья, Ереван, АН Армянской ССР, 121 с.

Меликишвили Г. 1959, К истории древней Грузии, Тбилиси, Акад. наук Груз. ССР, 507 с.

XVI ԴԱՐԻ ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ՔԱՐՏԵԶ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ

ԴՈՒՄԻԿՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Աշխարհացույց հազվագյուտ քարտեզ, Ամերիկայի Հայկական թանգարան, Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն», Մեծ Հայք, Արևելյան Անատոլիա, Փոքր Ասիա, պատմական աշխարհագրության աղավաղում:

Ամերիկայի հայկական թանգարանի քարտեզների հավաքածուում է պահվում 1513 թ. աշխարհացույց հազվագյուտ մի քարտեզ, որը վաղագույն նախօրինակներից մեկն է, որն արտացոլում է տվյալ ժամանակի աշխարհաքաղաքական պատկերը և գծված է գիտության նորահայտ տվյալների ու պտղոմեոսյան քարտեզի հիման վրա: Քարտեզագրության պատմագրության մեջ այն համարվում է հազվագյուտ՝ նորահայտ աշխարհի հյուսիսային ու հարավային մայրցամաքները միակցված պատկերելու, ինչպես նաև Բրազիլիա անվանումը Paria seu prisilia ձևով ներկայացնելու համար: Քարտեզը հատկապես արժեքավոր է XVI դարում Հայաստանը աշխարհացույց քարտեզներում պատկերելու պատմաաշխարհագրական ընկալման առումով: Դեռևս XVI–XVII դարերում եվրոպացի մի շարք քարտեզագիրներ աշխարհացույց քարտեզներում Հայաստանը նշում էին իր բնապատմական միջավայրում՝ Միջերկրական ծովից արևելք՝ Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած հատվածում: Նման մոտեցումը պայմանավորված էր ոչ միայն վաղագույն, մասնավորապես պտղոմեոսյան աշխարհացույց քարտեզների գծագրմանը հետևելու ավանդույթով, այլև հայերի՝ թուրքերի կողմից բռնազավթված իրենց բնօրրանում դեռևս մեծամասնություն կազմելու հանգամանքի հիման վրա: Քարտեզը կարևոր սկզբնաղբյուր է հետագա դարաշրջաններում, մասնավորապես, XIX–XX դարերում թուրքերի կողմից Հայաստանի արևմտյան հատվածը Արևելյան Անատոլիա անվամբ նենգափոխման լուսաբանման հարցում:

РЕДКАЯ КАРТА XVI ВЕКА В АРМЯНСКОМ МУЗЕЕ АМЕРИКИ

ДУМИКЯН А.

Резюме

Ключевые слова: редкая карта мира, Армянский музей Америки, «География» Птолемея, Великая Армения, Восточная Анатолия, Малая Азия, искажение исторической географии.

В коллекции карт Армянского музея Америки хранится редкая карта 1513 года, которая является одним из самых ранних образцов, отражающих геополитическую картину данного исторического периода и составленных на основе новых нучных данных и птолемеевских карт. Следует отметить, что в историографии картографии северный и южный континент Нового Света редко изображались вместе, помимо этого название страны Бразилии было приведено в форме Paria seu possilia. Карта представляет особую ценность с точки зрения историко-географического восприятия изображения Армении на картах XVI века. Еще в XVI–XVII веках ряд европейских картографов обозначили Армению в ее естественно-исторической среде, на территории между Черным и Каспийским морями, к востоку от Средиземного моря. Подобный подход был обусловлен не только древней, в частности птолемеевской, традицией составления географических карт, но и тем, что на оккупированной тюрками родине армян последние по-прежнему составляли большинство. Карта является важным источником для последующих эпох, особенно в XIX и XX вв., в освещении вопроса фальсификации названия западной части Армении, обозначенной как Восточная Анатолия.

SHAVARSH AZATYAN*
PhD in History
Institute of History of the NAS RA
shavarsh.azatyan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5045-6992
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.21-35

THE HERMITS AND SORCERERS IN EARLY MEDIEVAL ARMENIA

Keywords: hermits, saints, Christianity, witches, wizards, miracles, curses.

Introduction

Early medieval historians commonly wrote about hermits, anchorites, monks, wizards, and other related groups. However, their role and influence in society's life remains largely unclear. Thus, the need to examine the information that has been passed down, and comprehend the actual position and function of these groups arises. In early medieval Armenia, when Christianity was starting to take hold, and it was vital to establish a new religion amongst the populace, the elimination of the old rites and their practitioners became imperative. Initially, it was wizards who assumed such a role.

From Hermitism to Monasticism

Primary sources suggest that there was a considerable number of hermits and anchorites in the Early Middle Ages. It is important to highlight that desert asceticism in the early Christian world was influenced by several other philosophical movements, which had already taken on their definitive form by the fourth century, consequently paving the way for monasticism[1]. It is worth noting that this transition was often inconspicuous in other regions of the Christian East, as well as in Armenia[2].

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 08.06.23, գրախոսվել է 30.08.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

[1] **Корпачев** 2017, 128.

[2] **Сидоров** 1998, 117.

According to Agathangelos, the initial Armenian Patriarch, Gregory the Illuminator (301–325) withdrew to unpopulated locations and subsequently lived the life of a hermit during the final years of his life[3]. Agathangelos reports that Patriarch Aristakes (325–333), the son of Gregory the Illuminator, lived as a solitary hermit[4].

According to Faustus of Byzantium's work, chorbishop Daniel the Assyrian was the leader of the hermits in Armenia, who arrived during Gregory the Illuminator's time and had his seat in Taron region, the spiritual center of the Armenian Church. Faustus's work contains the richest information about it[5]. Mentions of "Buzandaran" imply that he lived like a hermit. He was the Armenian church's main inspector, and left his location only for inspecting the churches[6]. Daniel, of Assyrian origin, achieved such recognition that he was not only canonised as a saint, but the Armenian court and the King of Tiran (338/339–350) also sought to consecrate him as the Patriarch of Armenia[7]. Despite this, the Assyrian hermit reprimanded the king, and the king subsequently ordered him to be strangled[8].

While it is true that Daniel and the hermits he led, were major players in the formation of the church institute, they were deprived of participating in several crucial affairs by Gregory the Illuminator. The Armenian Code states that Gregory the Illuminator, pursuant to his "XX" code, prohibited them from administering baptism, participating in secular trials, and wearing coronas: "*The rules bar hermits from performing baptisms, holding trials, or wearing coronas. These tasks are reserved for the prelates"[9].* Gregory the Illuminator's caution can be attributed to two reasons: firstly, he did not want to grant hermits the priestly privileges, and secondly, he believed that their religious extremism could attract the newly converted Christians[10].

We believe that after the death of Daniel, during the reign of King Tiran, the hermits were for some time deprived of the powers given to them, especially the

---

[3] **Ագաթանգեղոս** 2003, 1713:
[4] **Ագաթանգեղոս** 2003, 1715:
[5] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 296:
[6] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 297:
[7] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 297:
[8] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 300:
[9] Կանոնագիրք Հայոց 2007, 421:
[10] **Հովհաննիսյան** 1976, 163:

inspection activities. However, under King Arshak II (350–368) and Catholicos Nerses I the Great (353–373), their powers were not only restored but also legalised. Catholicos Nerses, who had extensive knowledge of Greek monastic traditions, introduced them to the Armenian community[11]. The decisions of the Council of Ashtishat changed the way of life of hermits, anchorites and solitary people, now priories and monasteries were to be built for them, with separate masters[12].

After the death of Nerses the Great, the hermit movement continued to flourish. Parallel to the weakening of the Armenian kingdom, the hermit movement covered new territories, spreading from the southern regions of the country to the central parts. According to Byzantium, during the reign of Khosrov, the last king of Armenia (385/386–388/389), the hermit Arostom, a "*Horom by nationality*" (Greek), settled in the province of Ayrarat[13]. In the province of Ayrarat, near Mount Voski and the sources of the Euphrates River, Gind, another disciple of Daniel the Assyrian, leader of the hermits, settled[14]. Moreover, the hermit movement continued to thrive in Taron, led by Trdat, a deacon who turned to a hermit's life after the death of Catholicos Nerses I. Towards the end of the 4th century and the beginning of the 5th century, the hermit movement further extended in the central region of Armenia. As per Koryun's accounts, Mashtots, who had become a hermit, operated in Goght region, where the pagan religion still held significance. It is worth noting that the local prince Shabit extended valuable assistance to Mashtots[15]. This evidence implies that the hermits collaborated effectively with the secular authorities and attempted to identify collective resolutions to the problems at hand.

Mesrop Mashtots and Sahak Partev conveyed a new meaning to the movement of hermits at the start of the 5th century, shortly after the creation of the Armenian alphabet. Both of them had extensive knowledge of hermit life. It may be deduced that the reforms initiated in Ashtishat found their logical conclusion with the transformation of the hermit movement into monasticism. Mashtots played a crucial role in this case, as can be seen from Koryun's

[11] **Մովսիսեան** 1906, 246–247, **Hovhannisyan** 2018, 20.
[12] **Մովսէս Խորենացի** 2003, 2031–2032:
[13] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 420:
[14] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 422–423:
[15] **Կորիւն** 2003, 235:

mentions[16]. By referring to Mashtots as both a monk and a hermit, Ghazar Parpetsi suggested[17], that the concepts of hermitism and monasticism were interchangeable[18] already towards the end of the 5th century[19].

Although hermitism and monasticism were significant[20], Sahak Parthev found it necessary to establish rules to prevent their further enhancement: *“If someone willingly defies his priest and monastery by offering the harvest and gifts to a foreign church or hermit, they and their families who welcome them shall be denied the blessing and communion”*[21]. The rule mentioned above demonstrates that the hermits were treated respectfully by the people who even paid them the church tax, which goes against the principles of the Armenian Church. Furthermore, this implies that the church had not yet been completely filled with hermits and that there were some segregations.

Moreover, the policy of Persian King Yazdegerd II (439–457) also affected hermitism or monasticism[22]. Armenian marzpan Vasak Syuni, while pursuing a pro-Persian stance, also oppressed them[23]. Following the suppression of the anti-Persian rebellion between 449–451, and the Sasanian Empire's subsequently revised policy towards Christianity, the solitaries regained their rights and were able to return to their former places[24].

---

[16] **Կորիւն** 2003, 249–250: This sentence is repeated in the “History” of Agathangelos in the same manner. It is reasonable to assume that the author of the Armenian conversion imitated this, as hermits and non-monks were invited to Armenia by Gregory the Illuminator at the beginning of the 4th century (**Ագաթանգեղոս** 2003, 1707).

[17] **Ղազար Փարպեցի** 2003, 2212:

[18] **Garsoïan** 2007, 199–200.

[19] It’s important to note that Armenian pilgrims began travelling to Jerusalem in the 4th century. Despite the Holy City being under Byzantine rule during this period, and the Armenian Church’s anti-Chalcedonian stance, several Armenian monasteries were already established here by the 7th century. During Arab rule, not only did they not decline, but they even flourished. This is corroborated by both bibliographical and archaeological evidence (**Britt** 2011, 128–153).

[20] Monks contributed significantly to the development of the Armenian art, literature, and culture, albeit they frequently failed to keep in touch with issues that mattered to the general public (**Dum-Tragut** 2018, 25–45).

[21] **Սահակ Պարթեւ** 2003, 180:

[22] The reigns of the Persian monarchs, as reported by the “Iranica” encyclopaedia, are discussed in this piece.

[23] **Եղիշէ** 2003, 632:

[24] **Եղիշէ** 2003, 674.

The Daily Life and Lifestyle of Hermits

Primary sources demonstrate that in the early medieval period, historians paid great attention to the daily life and lifestyle of hermits. Furthermore, the life of a hermit is particularly evident in the depictions of hermit saints. Hagiographers and historians similarly described the appearance of hermits and saints. For instance, Daniel, Yepipan, Arostom and Gind (4th century), as well as saints Voskyan, Sukiasyan (1st century), Shushanik (6th century), and other saints, walked barefoot and wore similar clothes, particularly hermit clothes made of rough goat hair fabric and a leather cloak[25].

During the Middle Ages, clothing was regarded as the "second skin" of an individual, and distinct social classes and groups had their unique attire. This marked the expression of public perception towards the group through their clothing[26]. The appearance of the saints and hermits in plain clothes was a sign of their contempt for worldly possessions, rather than a representation of their status.

Medieval authors often illustrated saints and hermits as having animal characteristics or being surrounded by them. When speaking about Gind and his disciples, Faustus compared them to goats that roam freely through mountains and rocks[27].

Hermits, just like saints, often lived in mountains and caves, isolated from society. They resided *"in caves and rocky crevices"*[28]. Saints and hermits ate only vegan food and were herbivorous: "*They nourished themselves with legumes and roots*"[29].

Regarding hermits and saints, vegetarianism was mentioned not only as an indication of their dietary habits. Even among the proponents of pre-Christian philosophical traditions such as cynics[30], vegetarianism and temperance were prevalent, and they came to embody new meaning and symbolism. The apostles of Jesus, the early Christian preachers, stressed that plants and, in general,

---

[25] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 423:
[26] **Хартнелл** 2019, 113–119.
[27] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 423:
[28] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 423:
[29] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 423:
[30] ***McGowan*** 1999, 69–88.

everything that grows from the soil are considered blessed[31]. Thus, vegetarianism represented the purity of both saints and hermits alike.

Wizards: in the Shadow of the Past

The life of early medieval societies featured magic, witchcraft, thaumaturgy, and curses. Thaumaturgy conveyed social perceptions of the period, which elevates its historical significance[32]. Thaumaturgy[33] was only performed by magicians and wizards, such as warlocks, vixens, and witches. The word "wonder" (*«հրաշ(ք)»)* is aptly used to describe magical art[34]. Wizards and priests possessed the abilities to cast curses and blessings[35], that were frequently employed in historical and hagiographic works.

Christians held an exceedingly negative attitude towards wizards. As is commonly known, Christian preachers were reticent about their opponents. They only highlighted their sins and shortcomings.

Information regarding wizards and warlocks could be cited as the best example of the point being made.

On the other hand, the Christian Church utilised all possible means to intensify the persecution of wizards[36]. Witchcraft was condemned multiple times by Church fathers, and the countries that adopted Christianity had special rules against it and its practitioners, as codified by the canons[37]. In the 15th century, during the widespread practice of witch-hunting across Europe, an extensive book titled "Hammer of Witches" (*Malleus Maleficarum*) was authored. This book enumerates various forms of witchcraft and the severe consequences that are associated with it[38]. The "Faitful Speech", attributed to Gregory the Illuminator,

---

[31] **McGowan** 1999, 125–127.

[32] **Лурье** 2009, 39.

[33] The Church regarded miracles as a crucial prerequisite for demonstrating the divine selection of saints. In the 13th century, the Catholic Church started demanding unequivocal proof of miracles before proclaiming an individual a saint. Miracles were likewise ascribed to the holy remains of saints (**Лурье** 2009, 95–98).

[34] In Old Armenian, the terms "wonder", "sign", and "art" were frequently used instead of this particular word. The term "miracle" has its roots in Assyria and was initially applied to refer to "magical art" or simply "magic" (**Աճառյան** 1977, 131):

[35] **Հարությունյան** 1975, 21:

[36] **Kieckhefer** 2014, 64, 176.

[37] **Russell** 1972, 56–62.

[38] **Бакус** 2023, 24–32.

presents wizards and other evildoers as opponents of secular rulers[39].

Alleging that Christians practised witchcraft was a frequent topic in the pan-Christian literature[40]. Before embracing Christianity, Trdat III regarded the Hripsimians as witches[41]. Early medieval Armenian historians asserted that Persian kings viewed Christians as wizards[42].

The records of wizards are scattered in different canons of the Armenian canon and the works of chroniclers. Nevertheless, such accusatory data offer a general understanding of wizards.

As observed from the canons, wizards were regarded as the principal representatives of the pagan religion[43], that declined the Christian sacraments[44].

The kings frequently sought the assistance of wizards for fortune-telling practices. Records left by Movses Khorenatsi indicate the presence of wizards in the courts[45]. Witches were also present in Western European courts[46]. The Father of Armenian History left records of correspondence between Diocletian (284–305) and Trdat III, where the Roman Emperor requested the Armenian king to send magicians for his healing. Since the Ariolan wizards and Marsian doctors were unable to cure him, he asked Trdat to send wizards from Persia and India, however, they were also unable to offer help[47].

It is apparent that Movses Khorenatsi knew about the wizards' activities and portrayed them in the context of empires in a royal setting, as well as in the form of doctors.

Discovering how wizards performed fortune-telling is equally important. The History of Faustus contains intriguing evidence of this. He identified Mehruzhan Artsruni as a wizard and illustrated his fortune-telling techniques with the following description: "He started casting spells, rolling dice to test his luck, but none of these magical practices yielded any positive results"[48].

---

[39] **Գրիգոր Լուսաւորիչ** 2003a, 50.

[40] **Kieckhefer** 2014, 36.

[41] **Agathangelos** 2003, 1401.

[42] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 347, **Եղիշէ** 2003, 566, 708, **Ղազար Փարպեցի** 2003, 2275, **Յովհան Մամիկոնեան** 2005, 1114:

[43] Կանոնագիրք Հայոց 2007, 343.

[44] Կանոնագիրք Հայոց 2007, 343.

[45] **Մովսէս Խորենացի** 2003, 1795.

[46] **Kieckhefer** 2014, 96.

[47] **Մովսէս Խորենացի** 2003, 1976.

[48] **Փաւստոս Բուզանդ** 2003, 413.

Armenian Catholicos Hovhannes I Mandakuni (478–490) preserved the most complete information on various types of witchcraft and their associated magical practices. The document listed various types of practitioners (bewitchers, sorcerers, warlocks) who engaged in witchcraft and fortune-telling using special talismans, amulets, iron, beads, hair, wax, water, and other materials[49].

Following the declaration of Christianity as the state religion, it's likely that wizards remained in their societal position and posed a significant threat to the clergy. It was possibly due to them that pagan beliefs persisted. This idea is indirectly referenced in "Enquiry book" attributed to Gregory the Illuminator: *"The statement wizards are a temple of demons and are not considered Christians implies their non-Christian status"* [50].

The early Christian leaders made numerous attempts to deny any parallels between the biblical heroes and wizards. Gregory the Illuminator strongly denounced those who attempted to draw comparisons between the actions of wizards and those of Prophet Moses[51].

The church rules forbade any contact with wizards[52]. The fact mentioned above indicates that wizards were unable to live in settlements and were more likely to lead solitary lives in mountains and caves. As mentioned earlier, the latter also drew hermits and solitary individuals to them. As a result, when people turned to a cave-dwelling wizard for fortune-telling or other purposes, they frequently could not locate them. Instead, they were aided by hermits and solitary individuals, who were similar in appearance to wizards and shared the same fascination with miracles. Nevertheless, as the Armenian code book shows, wizards did not relinquish their positions casually and remained relevant[53].

According to mythological and folklore beliefs, the ability to heal and witchcraft were commonly associated with each other. Such beliefs suggest that healing is typically a supernatural occurrence, which is beyond the capability of

---

[49] **Յովհան Մանդակունի** 2003, 1262, 1264:

[50] **Գրիգոր Լուսաւորիչ** 2003b, 150.

[51] **Գրիգոր Լուսաւորիչ** 2003b, 148.

[52] **Կանոնագիրք Հայոց** 2007, 611–612.

[53] Divorce in the Armenian legal system can also be initiated due to witchcraft. Both men and women had the right to divorce their partner if he or she was a wizard, and get the rent (տուայր) or dowry (պռույգ) back. In Sasanian Iran, men were forbidden to cohabit with women who practiced sorcery or sorcery teachings, and therefore could divorce their sorceress wives (**Հովհաննիսյան** 1976, 277, 341, **Maksymiuk** 2019, 5).

ordinary people[54]. Wizards have frequently been compared to medical saints or doctors that are approved by the church[55]. It is surprising that the name of those who perform healings through superstitious rituals is generally missing in the works of Golden Age authors. The gap was later filled through borrowing the word "hekim" from Arabic[56]. It is our belief that traditional healers in early medieval Armenia performed the same functions as wizards. As a result, their role was disregarded and disapproved by the church. They considered only doctors and saints to be legal and permissible. Even Persians sought healing from Saint Shushanik, for example[57]. Simultaneously, Saint-Doctor Shushanik succeeded in defeating the wizard hired by her husband. It is apparent that the church exerted extensive efforts to combat wizards. One of the most effective means of opposition was to ascribe their actions to Christian saints, especially hermits.

Conclusion

In the earliest days of Christianity, the nascent church was given the responsibility of eliminating the pagan religion and its rituals. It is natural that the followers of the former religion fiercely resisted, holding onto their traditional methods and influential networks. The wizards were among the pioneers of this conflict. Hermit lifestyles and appearances, common among Christians, resemble those of wizards. It is highly likely that there was a deep-rooted conflict between these two groups in terms of promoting and preserving their beliefs and related matters.

According to primary sources, there was a significant number of hermits and anchorites in early medieval Armenia. It is thought that Greek and Assyrian clergymen most likely initiated and led the hermit movement. High-ranking priests and even kings lived as hermits.

Historians have also depicted everyday life and lifestyle of hermits and saints. According to historians, both hermits and saints were considered vegetarians, dressed primarily in hermit garb, often depicted with or surrounded by animals, and lived in caves. After the Council of Ashtishat in 354, hermits and anchorites started building priories and monasteries, with individual leaders for each. By the

---

54 **Арнаутова** 2004, 53.

55 **Գրիգոր Լուսաւորիչ** 2003b, 149.

56 **Աղայան** 1976, 868, **Ղազարյան, Ավետիսյան** 2009, 420:

57 **Անանուն** 2004, 43–44:

end of the 4th century, the hermit movement had spread widely across several provinces of Armenia. By the early 5th century, Mesrop Mashtots and Sahak Partev may have converted the hermit movement into monasticism.

Although hermits played a significant role in establishing the church, Armenian patriarchs sometimes excluded them from crucial issues.

During the early medieval period, wizards, hermits, and saints held a crucial place in people's lives. Christians maintained an unfavourable attitude towards wizards, and their actions were strictly prohibited.

The limited references to witchcraft imply that it was a crucial aspect of paganism, and its influence persisted even in the Christian period. It could be argued that wizards, astrologers, and priests held a distinctive position in pagan monarchs' courts and played a crucial role in governance. After Christianity was announced as the state religion, people cherished the memory of miraculous and healing wizards. As a result, wizards maintained their position to some extent and became the most significant opponents of the clergy.

BIBLIOGRAPHY

Ագաթանգեղոս 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2601 էջ:

Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 929 էջ:

Անանուն 2004, Վկայութիւն սրբոյն Շուշանկանն, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 561 էջ:

Գրիգոր Լուսաւորիչ 2003a, Հաճախապատում Ճառք, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Գրիգոր Լուսաւորիչ 2003b, Հարցմունք, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Աճառյան Հ. 1946, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 740 էջ:

Եղիշէ 2003, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Կանոնագիրք Հայոց 2007, Մատենագիրք հայոց, հտ. Է, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 920 էջ:

Հարությունյան Ս. 1975, Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 270 էջ:

Հովհաննիսյան Ս. 1976, Ամուսնա-ընտանեկան իրավունքը վաղ ավատական Հայաստանում (IV–IX դդ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 405 էջ:

Կորիւն 2003, Վարք Մեսրոպայ վարդապետի, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթի-լիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Ղազար Փարպեցի 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, Անթի-լիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2601 էջ:

Ղազարյան Ս., Ավետիսյան Հ. 2009, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 835 էջ:

Մովսէս Խորենացի 2003, Հայոց Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, Անթի-լիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2601 էջ:

Մովսիսեան Յ. 1906, Անապատականներ եւ վանականութիւն, մաս Ե, Արարատ, ԼԹ, էջ 244–250:

Յովհան Մանդակունի 2003, Ճառք, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Յովհան Մամիկոնեան 2005, Պատմութիւն Տարաւնոյ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ե, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1403 էջ:

Սահակ Պարթեւ 2003, Կանոնք, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Փաւստոս Բուզանդ 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1288 էջ:

Britt K. 2011, Identity Crisis? Armenian Monasticism in Early Byzantine Jerusalem, ARAMAZD: Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. 6, issue 1, 128–153 p.

Garsoïan N. 2007, Introduction to the Problem of Early Armenian Monasticism, Revue des Études Arméniennes, vol. 30, p. 177–236.

Dum-Tragut von J. 2018, The Cultural Impact of Armenian Monasticism: A Brief Note on the Role of Armenian Monasteries in Medieval Armenian Society, Monastic Life in the Armenian Church, edited by J. von Dum-Tragut and W. Winkler, Zürich:Lit, p. 25–45.

Hovhannisyan H. 2018, Brief History of Monasticism in Armenian Monastic Life in the Armenian Church, edited by J. von Dum-Tragut and W. Winkler, Zürich:Lit, p. 17–24.

Kieckhefer R. 2014, Magic in the Middle Ages, Cambridge University Press, 219 p.

Maksymiuk K. 2019, Marriage and Divorce Law in Pre-Islamic Persia. Legal status of the Sassanid' Woman (224–651 AD), Cogent Arts & Humanities N 6, https://doi.org/10.1080/23311983.2019.1703430

McGowan A. 1999, Ascetic Eucharists. Food and Drink in Early Christian Ritual Meals, Oxford University Press, 328 p.

Russell B.J. 1972, Witchcraft in the Middle Ages, Cornell University Press, London, 394 p.

Арнаутова Ю. 2004, Колдуны и святые: антропология болезни в средние века, СПб., «Алетейя», с. 398.

Бакус Г. 2023, Инквизиция, ересь и колдовство. Молот Ведьм, Москва, изд. «АСТ», 376 с.

Корпачев П. 2017, Аскетическая традиция в христианстве до появления монашества, Научно-технические ведомости СПбГУ. Гуманитарные и общественные науки, т. 8, № 1, с. 126–133.

Лурье В., Введение в критическую агиографию, СПб., изд. “Axioma”, 2009, 238 с.

Рогожина А. 2016,**,** Желчь дракона, змеиный яд и неожиданное использование трупов: описания магии в коптской агиографии, Вестник ПСТГУ, серия III: Филология, вып. 4 (49), с. 75–86.

Сидоров А. 1998, Древнехристианский аскетизм и зарождение монашества, Москва, изд. «Православный паломник», 528 с.

Хартнелл Дж. 2019, Голое средневековье. Жизнь, смерть и искусство в средние века, Москва, изд. «АСТ», 320 с.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԽԱՐԴՆԵՐԸ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱԶԱՏՅԱՆ Շ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ճգնավորներ, սրբեր, քրիստոնեություն, կախարդներ, դյութեր, հրաշքներ, անեծքներ:

Քրիստոնեության սաղմնավորման և արմատավորման ընթացքում նորակազմ եկեղեցին խնդիր էր դրել արմատախիլ անել հեթանոսական կրոնը և ծեսերը: Բնականաբար, նախկին կրոնի ներկայացուցիչները համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս՝ պահպանելով ազդեցության հնամենի գործիքներն ու կապերը: Այս պայքարի առաջամարտիկների թվում էին առաջին հերթին կախարդները: Վերջիններիս կենցաղով և արտաքինով նման էին քրիստոնեության մեջ լայն տարածում գտած անապատականները: Ամենայն հավանականությամբ, այս երկու խմբերի միջև համառ պայքար էր ընթանում՝ ազդեցության տարածման, պահպանման, սեփական հավատալիքներն արմատավորելու և այլ հարցերի հետ կապված:

Համաձայն սկզբնաղբյուրների՝ անապատականների և ճգնավորների թիվը վաղ միջնադարյան Հայաստանում բավական մեծ էր: Անապատական շարժումը, հավանաբար հիմնադրել և գլխավորել են հույն և ասորի հոգևորականները: Անապատական կյանք էին վարում մի շարք բարձրաստիճան հոգևորականներ, անգամ արքաներ:

Պետք է ընդգծել, որ անապատականների և սրբերի կենցաղն ու արտաքերպը պատմագիրները միանման են պատկերել: Ըստ նրանց հաղորդումների՝ սրանք բոլորը համարվել են բուսակեր, հագել են հիմնականում քրձե

հագուստ, պատկերվել են կենդանակերպ կամ կենդանիներով շրջապատված, բնակվել են քարանձավներում:

Աշտիշատի ժողովի (354 թ.) որոշումների արդյունքում փոխվել է ճգնավորների և անապատականների կացութաձևը. նրանց համար սկսել են կառուցել եղբայրանոցներ ու մենաստաններ՝ առանձին կառավարիչներով: IV դ. վերջում անապատական շարժումը լայն տարածում էր գտել Հայաստանի մի շարք գավառներում: Արդեն V դ. սկզբին, Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի ջանքերով, անապատական շարժումը, ամենայն հավանականությամբ, վերափոխվել է վանականության:

Անապատականները մեծ դեր են խաղացել եկեղեցական կառույցի ձևավորման գործում: Չնայած դրան, հայոց հայրապետները ժամանակ առ ժամանակ նրանց զրկել են մի շարք կարևոր գործերի մասնակցությունից:

Անապատականների և սրբերի կողքին վաղ միջնադարյան մարդու կյանքում մեծ տեղ էին զբաղեցնում նաև կախարդները: Վերջիններիս նկատմամբ քրիստոնյաների վերաբերմունքը բացասական էր, իսկ նրանց գործունեությունը՝ արգելված:

Կախարդության մասին սակավաթիվ հիշատակություններից կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է հեթանոսական կրոնի անբաժանելի մասը՝ ազդեցությունը պահպանելով նաև քրիստոնեության շրջանում: Կարող ենք արձանագրել, որ կախարդները, աստղահմանները և քրմերը հատուկ տեղ են գրավել հեթանոս թագավորների արքունիքում՝ բնականաբար, որոշակի դերակատարում ունենալով կառավարման համակարգում: Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելուց հետո, ժողովրդի մեջ պահպանվել էր հրաշագործ ու բժշկող կախարդների մասին հուշը, ինչի արդյունքում նրանք որոշակիորեն պահել էին իրենց դիրքերը և դարձել հոգևորականության առավել վտանգավոր հակառակորդները:

ОТШЕЛЬНИКИ И КОЛДУНЫ В РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

АЗАТЯН Ш.

Резюме

Ключевые слова: отшельники, святые, христианство, колдуны, волшебники, чудеса, проклятия.

В период зарождения и становления христианства перед недавно сформировавшейся церковью была поставлена задача искоренения языческой религии и ее ритуалов. Приверженцы язычества оказывали упорное сопротивление, сохраняя прежние механизмы влияния. В рядах пионеров этой борьбы первыми были колдуны. Последние по своему образу жизни и внешнему виду напоминали отшельников. По всей вероятности, между этими двумя группами велась непримиримая борьба за распространение и укоренение своих верований.

Первоисточники свидетельствуют о значительном числе отшельников и анахоретов в раннесредневековой Армении. Инициаторами и лидерами движения отшельников, вероятно, были греческие и ассирийские священнослужители. Ряд высокопоставленных жрецов и даже царей вели образ жизни отшельников.

Следует отметить, что историки идентифицируют быт и образ жизни отшельников и святых, утверждая, что и отшельники, и святые считались вегетарианцами,носили преимущественно одежду отшельников, изображались с животными либо в их окружении, жили в пещерах.

К концу IV в. движение отшельников получило широкое распространение в нескольких провинциях Армении. К началу V в. Месроп Маштоц и Саак Партев, возможно, преобразовали отшельническое движение в монашество.

Несмотря на значительную роль отшельников в становлении церкви, армянские патриархи периодически отстраняли их от участия в решении важных вопросов.

Колдуны, наряду с отшельниками и святыми, также занимали важное место в социальной жизни раннего средневековья. Христиане негативно относились к колдунам.

Немногочисленные упоминания о колдовстве свидетельствуют о том, что оно являлось неотъемлемой частью языческой религии и сохранялось даже в христианскую эпоху. После провозглашения христианства государственной религией в народе сохранилась память о чудотворных чародеях, и колдуны-волшебники в какой-то мере сохранили свои позиции и превратились в наиболее опасных противников духовенства.

ARMAN YEGHIAZARYAN*
Doctor of Sciences (History), professor,
Yerevan State University
armanyeghiazaryan@ysu.am
ORCID: 0000-0002-2687-6209
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.36-60

THE CITY OF YEREVAN AT THE EPICENTER OF THE TURCO-PERSIAN WARS FROM THE LATE SIXTEENTH TO THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY

Keywords: Yerevan, Turco–Persian wars, fortress, travellers, Safavid Iran, earthquake, Armenian sources.

Introduction: Yerevan at the Epicenter of the Turco–Persian Wars in the sixteenth Century

Yerevan[1], the capital of the Republic of Armenia, is one of the oldest cities in the world, where the preserved archaeological material allows us to trace the formation of the city to the era of the state of Urartu (between the ninth and sixth centuries B.C.). However, especially in the Middle Ages, the city had already undergone many changes, as a result of which a new environment was formed in it. Even during the period of the Arab invasions (seventh century) it was mentioned as an urban-type settlement with a fortress[2]. Byzantine source of the first half of the tenth century (1047) mentions the Khelidonion fortress[3], that is,

---

[*] *Հոդվածը ներկայացվել է 04.08.23, գրախոսվել է 06.08.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

* *The work was supported by the Science Committee of the Republic of Armenia, in the frames of the research project № 21T-6A043.*

[1] In sources, Yerevan is mentioned in several different writings: Yerevan, Erevan, Revan, Irivan, Erivan, Irovan. The earliest mentions of Yerevan are preserved in the Armenian primary sources, where the city is mentioned as “Yerevan”. For example, about the mention of Yerevan in connection with the events of the seventh century, see **Hovhannēs Draskhanakertc‘i** 1987, 106.

[2] “The Armenian History attributed to Sebeos” 1999, 110.

[3] **Skylitzes** 2010, 413–14.

Tsitsernakaberd in the center of modern Yerevan[4]. Based on the results of archaeological excavations, Tsitsernakaberd did not lose its significance until the seventeenth century[5]. From the early fifteenth century, when the territory of Yerevan expanded and its importance increased, in 1405 it was mentioned as the "capital"[6].

At the beginning of the sixteenth century, a struggle for dominance in the region began between two powers – Safavid Iran and the Ottoman Empire. In the first years of the reign of Shah Ismail I (1502–1524), the founder of the Safavid state, he conquered all of Iran, Mesopotamia, Atropatene–Azerbaijan, Georgia and Armenia. The power he created bordered on the northwest with the Ottoman state, which extended to the Euphrates River. Bloody wars began between them, lasting for many decades. During this time, the capital of Armenia, Yerevan[7], which had an important strategic position, passed from hand to hand several times, undergoing significant changes[8].

The Safavid armies took control of Yerevan in 1502 after defeating the army of Agh Qoyunlu tribe. Khan, the first Iranian ruler of Yerevan, is referred to as Revan khan, which means "khan of Yerevan". It is interesting that, according to the Ottoman author Evliya Chelebi, Yerevan was built in 1412 by order of Shah Ismail of Iran by one of his generals, Revan Kul khan, who built it in seven years and named it after himself: Revan or Yerevan[9]. Obviously, this story is not true, since Shah Ismail I, who ruled in 1502–1524, could not order the construction of the fortress a century heretofore. And Evliya Chelebi simply made a mistake when he tried to connect the name "Yerevan", which existed from ancient times and had been attested in the primary sources[10], with the name of the aforementioned

---

[4] Ibid., 414, n. 80. See also **Grousset René** 1973, 584.

[5] **Babayan and Zhamkochyan** 2015, 6.

[6] "Colophons of Armenian Manuscripts", XV century, p. I (1401–50), 1955, 51.

[7] Yerevan is mentioned as the capital of Armenia by several European authors: "Relation des Grandes Guerreset Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea", 1646, 225. See also "Voyages du chevalier Chardin en Perse et autreslieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome deuxième, 1811, 128.

[8] "The Cambridge History of Iran", volume 6, "The Timurid and Safavid Periods", edited by P. Jackson and L. Lockhart, 2006, 266, 267, 284.

[9] **Evliya Efendy** 1850, 150–51.

[10] For example, Yerevan mentions Armenian Catholicos Hovhannes Draskhanakertsi (Catholicos of all Armenians in 898–925). **Hovhannēs Draskhanakertc'i** 1987, 106.

khan. It should be noted that the construction of Yerevan by the order of Shah Ismail by the so-called Revan khan is not confirmed by any primary sources[11].

At one of the hot stages of the Turco–Persian war, at the end of the sixteenth century, the fortress of Yerevan was built and subsequently underwent many reconstructions, around which the Turco–Persian conflict took place in the South Caucasus. This happened in the 1580s. Archaeological excavations in the area of Yerevan fortress show that the period of construction of the fortress was really the end of the sixteenth century[12]. As we see, the ancient fortress of Yerevan Tsitsernakaberd existed until the seventeenth century, having actually lost its significance at the end of the sixteenth century due to the construction of a new fortress.

As in medieval Europe, so in Armenia, the city extended next to the fortress, which was sometimes called a suburb. This process existed in Armenia at the end of the ninth century[13].

Construction and Subsequent Expansion of Yerevan Fortress

Under the Turco–Persian peace treaty of 1555, most of Eastern Armenia, including Yerevan, remained under the rule of Safavid Iran. However, already in 1578, the Ottoman army, led by Lala Mustafa Pasha, invaded Georgia and from there crossed into the Eastern Caucasus. In 1579, Hussein Pasha from Erzurum moved to Yerevan with an army of forty thousand. Although the Ottoman army succeeded in invading the city, it retreated to Erzurum due to the fierce resistance of Muhammad khan’s garrison. In one day, the Ottoman army inflicted great destruction on the city. A mass deportation of the population of Yerevan and the surrounding villages was organized. In one of the Armenian chronicles we read: “The inhabitants of the city of Yerevan and eighteen villages were captured and scattered throughout the world”[14]. According to the Armenian author deacon Zakaria, the Turks captured sixty thousand people (Armenians and Muslims) from the city and the surrounding villages[15]. According to the Armenian author David of Baghesh, thirty thousand people were captured in the city of Yerevan only[16]. This

---

[11] **Aydoğmuşoğlu** 2018, 10.

[12] **Ghafadaryan** 1975, 96–97.

[13] **Hovhannēs Draskhanakertc‘i** 1987, 131.

[14] “Small Chronicles of the XIII–XVIII Centuries”, volume I, 1951, 172.

[15] “The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker”, volume I, 1870, 13.

[16] “Small Chronicles of the XIII–XVIII Centuries”, volume II, 1956), 355.

is confirmed by the information of an Ottoman source that more than twenty thousand women and children were captured from the city of Yerevan alone[17]. The English traveler and merchant J. Newbery, who visited Yerevan in 1581, mentions that in 1579, during the one-day siege of Yerevan, a large number of Christians from the city and other places were captured by the Ottoman army. Only the inhabitants of Arsingam (Armenian Erznka, todays Erzincan in Turkiye) bought seven thousand captives[18].

Yerevan was again captured by the Ottoman army in 1583, during the hostilities of 1578–1590. According to a chronicle, Turks "took Yerevan and captured the people"[19]. Sultan Murad III (1574–1595) sent Farhad Pasha to capture Yerevan, who, according to sources, built a new fortress in Yerevan. The Iranian khan of Yerevan, Tokhmakh, having failed to organize resistance, left the city. By order of Farhad Pasha, the construction of a new fortress was quickly started in Yerevan, also using the stones of the destroyed churches. Armenian author Arakel of Tabriz reports that in 1583, by order of the Sultan, his commanders came with an army, captured and destroyed Yerevan. Having also destroyed many churches, they moved their stones to build a fortress[20]. Then, in one report of 1588, the author calls Farhad Pasha the "conqueror and builder of Erevan"[21], from which it follows that in 1583 the fortress was built by his order. Then he writes that "in 1583 the fortress of Erevan was built"[22].

Another Armenian source (1584) says: "... Farhad Pasha went to capture the city of Yerevan with three hundred thousand cavalry. The Lord, who was sitting there, ran away, and [the pasha] built a great and wonderful building there, destroying many churches and taking tombstones and cross-stones into the fortress. And the Christian people were completely robbed"[23].

---

[17] **Peçevi İbrahim Efendi**, c. II, 1982, 53.

[18] **Purchas**, volume VIII, 1905, 469.

[19] "Small Chronicles of the XIII–XVIII Centuries", volume I, 1951, 159.

[20] **Arak'el of Tabriz** 2010, 488–89.

[21] There is an error in the English translation of the story of Arak'el of Tabriz. Although the original says "build[er]", it is translated "rebuilt" (**Arak'el of Tabriz** 2010, 491).

[22] **Arak'el of Tabriz** 2010, 525.

[23] "List of Manuscripts Recently Received by the Mother See of Holy Etchmiadzin", "Etchmiadzin" journal, 1950, volume 11–12, 87.

An Armenian medieval author writes that "Yerevan was conquered, the inhabitants were taken prisoner and a new fortress was built, which still exists today"[24].

In fact, Armenian sources unanimously attribute the construction of Yerevan fortress to Farhad Pasha. In this regard, information from Ottoman sources is also interesting. The Ottoman historian Pechevi-Ibrahim writes that Farhad Pasha, the commander of the Ottoman army, captured Yerevan in 1583 and ordered the construction of a fortress there around the khan's palace. The construction of the fortress was completed in forty-five days[25]. The fortress had two walls: "inner" and "outer"[26].

The same story is told by another Ottoman author, Gelibolulu Mustafa Ali, who adds important details. The inner part of the Fortress, in which the khan's palace was located and where the mosque was built, consisted of seven towers and 725 ramparts, and the outer wall consisted of forty-three towers and 1726 ramparts. The works were completed in forty-five days, and 5601 soldiers were left there as a garrison. The khan's Palace became the residence of the Beylerbeins (governors)[27]. Thus, Yerevan became the administrative center of the province of the same name.

Evliya Chelebi, who visited Yerevan, describing the fortress of Yerevan, gives details about the walls built by Farhad Pasha and Tokhmakh, who was the Iranian khan of Yerevan until 1583[28].

Iranian author Eskandar Monshi, describing the siege and capture of Yerevan in 1603–1604 by the Safavid army, writes that the fortress of Yerevan consisted of three walls, the oldest of which was built by Farhad Pasha[29].

In fact, Ottoman authors report that there was a khan's palace on the site of the future fortress, and the construction of the new fortress began with its walling. However, the testimony of Evliya Chelebi states that there was also a wall in the area, built by the Iranian khan Tokhmakh.

Historian T. Hakobyan, proceeding from the fact that the construction of the fortress lasted forty-five days, believes that it is actually about the reconstruction

---

[24] **Samuel Anetsi and Continuators** 2014, 321.
[25] **Peçevi İbrahim Efendi**, c. II, 1982, 79.
[26] Ibid., 245.
[27] **İsmail Hami Danişmend**, c. 3, 1972, 69.
[28] **Evliya Efendy** 1850, 153.
[29] **Eskandar Beg Monshi**, volume II, 1930, 834.

and reinforcement of the already existing fortress[30]. Archaeologist K. Ghafadaryan is convinced that a completely new fortress was built outside the city, where there were no fortifications before[31]. Most likely, work was carried out to build new walls and partially restore the old ones, as happened years later, to repel the invasion of the ruler of Iran, Shah Abbas I (1587–1629)[32]. The information of Evliya Chelebi says that the inner fortress was built by Tokhmah khan, and the outer one – by Farhad Pasha. It can be assumed that the khan's palace in the area of the future fortress had certain fortifications, which Evliya Chelebi also mentions, but the construction of the main walls took place by order of Farhad Pasha in 1583. It is no coincidence that J. Newbery, describing Yerevan as of 1581, does not mention the fortress, but only that there was a stone bridge about a mile from the city inhabited by Christians[33]. There is a point of view that after Farhad Pasha encompassed part of the city with walls, the city was actually divided into two parts, the Turks remained in the fortress, and the non-Muslims, that is, the Armenians, remained in the suburbs[34].

Important information about the city of Yerevan was preserved in the Ottoman tax lists of the end of the sixteenth century. According to them, Turks lived in the fortress, and Armenians lived in the districts of the city. As of 1590, there were twenty-nine taxpayer Muslims with their families in Yerevan fortress, a total of 145 people[35]. The Christians (mostly Armenians and Boshas – a small ethnic group in Yerevan) of the city lived in six districts: Mardiros, Mirza, Kuchuk Kayki, Isalu, Byorekchi Ohan, Derekoy (Armenian Dzoragyugh) in a total of 1855 people[36]. It is clear that the sharp decrease in the number of Armenians in the city compared to the pre-war situation was due to the fact that most of them had been deported. However, even in such a situation, Armenians constituted an absolute majority in the city. Altogether, Turks made up seven percent of the city's population[37].

Until 1604, Yerevan remained under the rule of the Ottoman Empire.

---

[30] **Hakobyan** 1971, 21–22.
[31] **Ghafadaryan** 1975, 96–97.
[32] "Ta'rīḫ-i Na'īmā: Rauḍat al-Ḥusain fī ḫulāṣat aḫbār al-ḫāfiqain", c. I, 1863, 353–54.
[33] **Purchas**, volume VIII, 1905, 469.
[34] **Aydoğmuşoğlu** 2018, 7.
[35] "Başbakanlik Osmanli Arşivi", Tapu Tahrir Defteri, 633, 24.
[36] Ibid., 24–34.
[37] **Babacan** 1995, 44–51.

Shah Abbas I, the ruler of Safavid Iran, launched a war against the Ottoman armies in 1603 to regain lost territories. The Ottoman troops retreated from Tabriz to Yerevan, which was soon besieged by the Safavid army. Arakel of Tabriz testifies that the soldiers who fled from Nakhichevan fortress"On the southern side of Erevan fortress, by its wall, they made a fence and built yet another fortress. There, together with their military equipment, they locked themselves in"[38]. According to the Ottoman historian Naima, having received news of the advance of the Iranian army, the Ottoman rulers of Yerevan realized that they could not accommodate their retreating soldiers in Yerevan fortress, so they decided to build a new wall in the area of Muslim houses, adjacent to the wall on the southern side of the fortress. As a result, they built new and higher walls on the southern, eastern and western sides of the fortress[39]. Eskandar Monshi reports that in order to accommodate the retreating ten thousand strong army in Yerevan fortress, a new wall is being built on its southern side within three weeks[40]. Before that, two walls were built in 1583, now, in fact, new ones were being built. It is no coincidence that J. Chardin, describing Yerevan fortress, testifies that "this fortress is surrounded with three walls"[41]. According to Eskandar Monshi, the fortress of Yerevan consisted of three castles[42], probably referring to the three walls of the fortress.

The increase in the number of Muslims in the city as a result of the construction of new walls was recorded as early as 1604, when in June, after an eight-month siege, the fortress of Yerevan was captured by the Iranian army. In addition to the enemy garrison (five – six thousand soldiers[43]), the Shah also released three – four hundred Turkish families from Yerevan[44]. In fact, compared with 1590, the number of Muslims in the fortress increased by more than ten times. After the capture, according to an Ottoman source, the Safavid army destroyed and burned Yerevan fortress[45]. Describing the events of 1604, Naima

---

[38] **Arak'el of Tabriz** 2010, 45.

[39] "Ta'rīḫ-i Na'īmā: Rauḍat al-Ḥusain fī ḫulāṣat aḫbār al-ḫāfiqain", c. I, 1863, 353–54.

[40] **Eskandar Beg Monshi**, volume II, 1930, 833.

[41] "The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", volume I, 1686, 245.

[42] **Eskandar Beg Monshi,** volume I, 1930, 540.

[43] **Naima**, volume I, 1832, 264.

[44] **Peçevi İbrahim Efendi**, c. II, 1982, 245–46:

[45] Ibid., 246.

writes that at that time Yerevan was a well-fortified and powerful fortress, under the walls of which a river flowed[46].

The control of Yerevan and the surrounding provinces (in Iranian sources – Chukhūr Sa'ad[47], in Armenian sources the region of Ararat[48] or region of Yerevan[49]) was transferred by the shah to Amir Guna khan, who distinguished himself in battles. His army was moving forward when the news came that a large Ottoman army was preparing to march on Yerevan. After that, the retreat of the Safavid army began. Under those conditions, the khan complied with the shah's order to deport the population of the regions subject to him (Yerevan and the surrounding territories)[50].

Meanwhile, the Ottoman army, which had occupied Yerevan and the surrounding territories, was exhausted and retreated to Van for the winter. According to Arakel of Tabriz, Shah Abbas sent Amir Guna khan with an army to Nakhichevan, ordering him not to allow the enemy to fortify in these areas. Khan managed to defeat the Ottoman grouping of troops and keep this region under the rule of the Shah[51]. But Yerevan remained occupied by the Ottoman troops, where they were preparing for war with the Iranian army.

In 1606, the Safavids managed to defeat the Ottoman army in a decisive battle, after which they took control of large areas of Armenia and Georgia, including Yerevan. By order of the Shah, the fortress was restored again. According to Iskandar Munshi, the Shah ordered Amir Guna khan to repair Yerevan and provided people for this purpose, but, having received the news of the attack of the Ottoman army, he decided to postpone the repair of the fortress[52]. It was finally renovated in 1607[53].

In 1607–1610, Amir Guna khan was engaged in the restoration of Yerevan and its environs and partially populating it with his subjects. According to Deacon

---

[46] **Naima**, volume I, 1832, 248.

[47] "Persian Documents of Matenadaran", Decrees, volume III (1652–1731), by K.P. **Kostikyan** 2005, 297, 300.

[48] **Arak'el of Tabriz** 2010, 58, "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume II, 1870), 59.

[49] "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume I, 1870, 46.

[50] **Arak'el of Tabriz** 2010, 58–59. **Eskandar Beg Monshi**, volume II, 1930, 859.

[51] **Arak'el of Tabriz** 2010, 80.

[52] **Eskandar Beg Monshi**, volume II, 1930, 879:

[53] Ibid., 911.

Zakaria, Amir Guna khan gave impetus to the reconstruction of the city and the increase in population[54], as a result of which Yerevan soon became a populous city again. According to Iskandar Munshi, Amir Guna khan deliberately did not develop Yerevan province, because he first wanted to strengthen the Iranian power in Azerbaijan (south of the Araks River). Yerevan with the surrounding territories was completely destroyed by wars at that time. Khan settled in the fortress of Yerevan with his loyal subjects, and deployed the army in the vicinity, in the city and in the devastated villages. By his order, Turkmen tribes from Azerbaijan were also resettled in Yerevan province[55]. He also settled a large number of Armenians from Western Armenia in Yerevan, especially in the settlements outside the fortress[56].

According to Evliya Chelebi, after the capture of the city by Iranian troops in 1635, new walls were built on the eastern side of Yerevan fortress[57], and according to Katib Chelebi, the fortress was completely rebuilt[58].

Yerevan under the Rule of Iran: the appearance of the city in the seventeenth century according to the descriptions of travelers

As it was said, since the beginning of the fifteenth century, Yerevan has been mentioned as the "capital". In order to get a general idea of the city outside Yerevan fortress, enough information has been preserved in the primary sources.

First of all, it should be noted that the Ottoman attacks of the early 1580s, although damaged the development of urban life, they did not stop it. For example, J. Newbery mentions trade in Yerevan in 1581[59].

It is noteworthy that in 1608 Yerevan, for the most part, overcame the consequences of wars and restored its former condition. According to Antonio de Gouvea, the delegate of the king of Spain, in 1608 Yerevan was the most important city and "capital of all Greater Armenia", it was completely populated

---

[54] "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume I, 1870, 45.

[55] **Eskandar Beg Monshi**, volume II, 1930, 930–31.

[56] "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume I, 1870, 46.

[57] **Evliya Efendy** 1850, 153–54.

[58] "Cronologia historica scritta in lingua Turca, Persiana, & Araba, da Hazi Halifé Mustafá" (Taqwīm at-Tawārikh), E tradotta nell'Idioma Italiano, Da Gio: Rinaldo Carli, 1697, 161.

[59] **Purchas**, volume VIII, 1905, 469.

by Armenians, the land was fertile and rich in all kinds of products[60]. Here, in addition to the presentation of the situation, it is important that Yerevan at that time was inhabited by Armenians, that is, from the point of view of demography, the consequences of the great deportation were significantly overcome in the city. However, the population of Yerevan significantly decreased, which was recorded by the Italian traveler P. Della Valle (1586–1652), representing the geography of Safavid Iran in 1624–1628. He wrote that "Irovan, though it is the residence of a chan, is less populous than before"[61].

In 1635 Yerevan was first captured by the Ottoman army and then reconquered by the Safavids[62]. According to the Ottoman author Katib Chelebi, at that time the fortress of Yerevan was heavily fortified. It had two gates: the southern gate of Tabriz and the northern gate of Shirvan. The city was surrounded by orchards and vineyards, and the soil was fertile. There was a market, a mosque and a palace overlooking the river[63]. In fact, the author described only Yerevan fortress.

Travelers' information about the situation and population of Yerevan in the first half of the seventeenth century is very important. French traveler J.-B. Tavernier, who visited Yerevan in the 1630s and later and presented various illustrations of the city [figure 1], provides valuable information about the fortress (according to the author, the city) and its environs. According to him, Yerevan "lying upon the frontiers of both empires, has been taken and retaken by the Turks and Iranians, several times. By which he means that the old city has been ruined (probably referring to the destruction of Yerevan fortress in 1604 by the Safavid army – A.Y); they have built a new one, 800 paces on this side, upon a rock, at the foot whereof, upon the west-side runs a rapid stream"[64]. The fortress had two rows of walls with towers. Khan lived in the fortress with his officers and

[60] "Relation des Grandes Guerreset Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea." Traduit de L'original Portugais, 1646, 225.

[61] **Brentjes, Schüller** 2006, 192.

[62] "The Cambridge History of Iran", volume 6, 2006, 284–85.

[63] "Gihan Numa, Geographia Orientalis", ex Turcico in Latinum versa, Matth. Norberg, pars prima, 1818, 555.

[64] "The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670", made English by J.P, 1678, 13.

soldiers. To the northwest of the fortress was a suburb where twenty times as many people lived as in the city (the author means the fortress). All merchants and artisans lived in the suburbs; it was a settlement of Armenians who had four churches and one monastery there. Shortly before the first arrival of J.-B. Tavernier (1630s), a hotel was also built in the suburbs[65]. On the first map of Yerevan he compiled, it is emphasized that "the suburbs, were inhabited by the Armenian Christians"[66]. In another case, the author again writes: "Yerevan is inhabited exclusively by Armenians"[67]. Similar information is reported by J. Struys: "Yerevan is mostly inhabited by poor Armenians"[68].

Two depictions of Yerevan made by J-B. Tavernier are very important, where, in addition to the information received by the author during his six travels, the realities of the city of the 1630s are also reflected[69]. In front of Yerevan fortress, on a hill on the other side of the Hrazdan (Zangu) river, there was a defensive fortification, which J. Chardin also mentioned, calling it Queutchi-cala[70]. According to J-B. Tavernier, it was built by Shah Safi I of Iran (1629–1642) to defend the city. Between the fortress itself and the suburbs was an uninhabited space where markets were located. Dzoragyugh and other districts of Yerevan, where residential buildings were mostly two-story or three-story, were clearly delineated. In the center of the suburb (the city itself) a church was drawn, and behind it, on the outskirts of the city, a monastery[71]. As for Yerevan gardens, they were depicted on both banks of the Hrazdan River, in particular, in the area mentioned by Arakel of Tabriz, around monastery of St. Anania[72]. Interestingly, at the

---

[65] "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes", 1, 1679, 38. "The Six Voyages of John BaptistaTavernie", 1678, 13–14.

[66] "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, 1679, 40–41, "The Six Voyages of John Baptista Tavernier", 1678, 15.

[67] "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, 1679, 40–41, 623.

[68] **Struys** 1741, 229–30.

[69] "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, 1679, 40–41, "The Six Voyages of John Baptista Tavernier", 1678, 15.

[70] "The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", volume I, 1686, 246.

[71] In 1810, an atlas of maps by J.-B. Tavernier was published containing a rare image of Yerevan [figure 2]. See "Atlas des voyages de Tavernier", contenant La Carte d'Asieetvingt - trois Planches, gravées par Tardieu, aîné, "Bibliothèque portative des voyages", tome XLIX, 1810, pl. V.

[72] **Arak'el of Tabriz** 2010, 235.

beginning of the seventeenth century, St. Anania monastery, according to Arakel of Tabriz, "was located on the outskirts of the city"[73]. The picture also indicates that a large caravan road came to Yerevan along a stone bridge from the western side, and two large highways from Yerevan went to Tiflis and Tabriz[74].

J-L. Arnaud, referring to two images of Yerevan made by J-B. Tavernier, expressed the opinion that although there were significant differences between the images presented in the 1676 and 1679 editions of his work, the author obviously, based on his detailed observations, and possibly on information taken from other authors, tried to clarify the image of the city. Moreover, despite the significant differences, there were similarities in the two images, which indicated that the second image was based on the first[75].

The description of Yerevan in the 1640s by the Ottoman author Evliya Chelebi contains significant additions to the structure of Yerevan in the first half of the seventeenth century: "[Fortress] situated on the bank of the Zenghi (Hrazdan river – A.Y), extending from the south to the north,having so little breadth . It has three iron gates; to the south, the gate of Tabriz; to the north, the gate of the Meidan called YailaKapûssî...; to the west, the gate of the bridge. The town consists of two thousand and sixty elegant houses covered with earth[76]; the best is the palace of the Khân much embellished by Emîrgûneh. Near it is the mint.The suburb outside of Yaila Kapûssî is called the old town; at the head of the bridge is the khan's garden, and a suburb with mosque and bath"[77].

From the information of Evliya Chelebi, one can erroneously conclude that 2060 houses are located in the old city or suburb outside the fortress. In fact, Evliya Chelebi describes those houses not in the old city or in the suburb, but in the city, where, by the way, the khan's palace and the mint were also located. So, under the city, unlike the old city, he means a settlement inside the fortress. Further, the author talks about the old city, unfortunately without giving information about either the number of houses or the population. Therefore, it should be noted that those 2060 houses were not in the old city (suburb), but in the fortress. And the number of people living in the fortress has never been

---

[73] Ibid.,188.

[74] "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, 1679, 40–41.

[75] **Arnaud** 2000, 99–100.

[76] The English translation incorrectly states 1060. See **Evliya Efendy** 1850, 153.

[77] Ibid.

studied before. If the soldiers (about five or six thousand[78]) guarding the fortress are perceived as residents, then the number of Armenians in the suburb of Yerevan or in the old city should have been about hundred thousand people, since, according to J-B. Tavernier, twenty times more people lived there than in the fortresses. But such a number of inhabitants of the old city is unbelievable. Most likely, Evliya Chelebi had in mind only the civilian population of the fortress. It should be noted that the fortress was mainly inhabited by Muslims, and the old city – by Armenians. The same situation was in 1700. The German traveler F.C. Schillinger, who visited Yerevan at that time, says that only Persians lived in the fortress, and there were ten times more Armenians in the suburbs than them[79].

A detailed description of the situation in Yerevan in the early 1670s (1672) is preserved in the travel notes of the French traveler J. Chardin, who mentions Yerevan (Irivan) as "the capital of Greater Armenia"[80]. In the description of Yerevan, the author presents an illustration of the city in detail [figure 3]. According to him,Yerevan was a great city but ill-favored and dirty. Only Yerevan fortress looked like a small city and included up to eight hundred houses. "Natural Persians" lived there, while the Armenians had only shops where they worked and traded during the day, and in the evening, they left for the city. The fortress stretched along the edge of the dreadful precipice, in the northwestern part, consisted of three rows of walls with gates[81]. The khan's palace was located in a fortress, on the brink of the precipice. Not far from the fortress was a small fort called Queutchi-cala. According to J. Chardin's valuable information, the city of Yerevan itself was at a distance of a cannon-shot from the fortress. In the center of the city there were markets and dilapidated buildings. One of the main churches that operated in the city was the episcopal see and was called "Irkou-ye-rize or two-faces"[82], and the other – "Catovike"[83]. According to the information received by the author, those churches were built during the time of the Armenian kingdom, and the rest – later. Next to the Episcopal Church stood an old tower built of hewn stone with inscriptions similar to Armenian. Next to the Episcopal See was a

---

78 **Naima**, volume I, 1832, 264.

79 **Schillinger** 1707, 118.

80 "Voyages du chevalier Chardin en Perse et autreslieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome deuxième, 1811, 128.

81 "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", volume I, 1678, 245–46.

82 Most likely, this is the church of St. Paul and Peter ("Two-faced" in Armenian sources).

83 Cat'oghike in Armenian or Cathedral.

large market-place, in front of which stood an old and mostly decayed mosque. Not far away was a large square surrounded by trees. There were many baths and inns in the city and the fortress. The most beautiful inn was located in the fortress, not far from the khan's palace. Shops were located along the entire length of the gallery and in the main building of the inn. In front of it was the market-place, surrounded by food shops, and next to it was a mosque and two coffee-houses. According to J. Chardin, Yerevan's land was fertile. Two rivers flowing along the outskirts of the city, and Lake Kiagar-couni-sou (lake Gegharkuni or Sevan) provided the inhabitants of the city with fish. J. Chardin talked to Armenians and said that, in their opinion, Yerevan was the oldest settlement in the world, because Noah and his family lived there. The Armenians also claimed that the earthly paradise was located there[84].

Shortly after the description of J. Chardin, in 1679, a terrible disaster befell Yerevan and great damage was done. The earthquake, known as Yerevan or Garni earthquake[85], began on June 4, 1679 and was regularly repeated for several days. The most powerful and destructive shocks were the first and last. According to an Armenian chronicle, "The city and fortress were destroyed by the force of the earthquake, houses and beautiful palaces, churches and monasteries were destroyed, springs dried up. There were countless dead"[86].

The Restoration of the City of Yerevan after the Earthquake of 1679

According to deacon Zakaria, three churches were destroyed in Yerevan itself, as well as a church in Dzoragyugh district. And "... the fortress of Yerevan was destroyed to the ground". Due to the earthquake, sources supplying Yerevan with water were blocked[87].

The Armenian author Zakaria of Agulis describes in detail the damage caused by the earthquake and the loss of life. "Two churches in Yerevan, Yerevan monastery, the church of Dzoragyugh were destroyed. ... The fortress of Yerevan, the houses of the khan ... everything was destroyed. Within eight – nine days, the

[84] "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", volume I, 1678, 246–48.
[85] **Ambraseys** 2009, 519.
[86] "Small Chronicles of the XIII–XVIII Centuries", volume II, 1956, 279, n. 65.
[87] "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume II, 1870, 104.

dead were taken out of the ground. There were houses where five, eight, nine people died. Across the country, seven thousand six hundred people died"[88].

But soon, also with the support of neighboring khanates, the fortress was restored "stronger than before". "And the bridge that was under the fortress, on the Hrazdan River, called Zanki, was rebuilt. The blocked streams were restored, and the water reached Yerevan"[89].

It should be noted that, despite the catastrophic consequences of the 1679 earthquake, the structure of the city did not change, as can be seen from the detailed descriptions of Yerevan left by European travelers, which refer to the situation before and after the earthquake.

Information from sources shows that after the earthquake, the structure of Yerevan did not change significantly. J. P. Tournefort, a French traveler who visited Yerevan on August 8, 1701, mentions it as "a considerable city and the capital of Persian Armenia". The city was located on a small hill and was full of vineyards and gardens. The houses had only a ground-floor, without stories above, each of which was surrounded by a wall. The fortress in the highest part of the city had three rows of walls. This oval fortress contained over eight hundred houses, inhabited by Muslims. The Armenians worked there and returned to their homes in the city at night. The fortress was garrisoned by two thousand five hundred soldiers. The northern side of the fortress was completely impregnable, as it was on the brink of the precipice. The gates of the fortress were plated over with iron. The author suggests that the old city also had strong defenses, but was subsequently destroyed during the Turco–Persian wars"[90].

The South of the city, about a mile from the fortress, was the fort Quetchycala. One could approach the fortress through a three-arched bridge. J.P. Tournefort then describes the fortress of Yerevan. The khan's palace made a special impression on him with its size and structure. The area of the fortress was lined with beautiful trees. The market, bathhouses and caravanserais located in the fortress looked good; especially the newly built caravanserai near the fortress was very nice. When entering the fortress, it felt like you were at a fair or a market, because when you passed through the entrance, different products were lined up everywhere.

---

[88] "Diary of Zakaria of Agulis", Yerevan, 1938, 143 (Armenian edition).

[89] "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume II, 1870, 105.

[90] **Tournefort**, volume III, 1741, 178–79.

Then, describing the old city, the author notes that the churches were small and half underground. The Bishop's palace and the Catovique (Cathedral) were rumored to have been built during the time of the last kings of Armenia. Near the Bishop's palace, there was an old tower, which had a beautiful structure. Local residents did not know either the purpose of its construction or the time. As for the city mosques, according to the author, there was nothing particular. After touring the city J.P. Tournefort visited the Armenian Patriarch, who was staying at an old monastery outside the city[91]. It was probably monastery of St. Anania. Obviously, J.P. Tournefort's description is reminiscent of J. Chardin's story about Yerevan, from which it is clear that the structure of the city did not undergo significant changes as a result of the earthquake of 1679.

Important information about the situation in the city of Yerevan at the beginning of the eighteenth century was preserved in the book of the Armenian author Abraham of Yerevan. According to him, during the invasion of the Ottoman army in 1724, a general mobilization was carried out among the Armenians of the old city of Yerevan and districts. Four thousand soldiers were gathered from the old Yerevan district, 955 people from the district of Juhair. 234 soldiers gathered Christianboshas[92] of Kond, about four thousand soldiers – residents of Dzoragyugh and refugees who had taken refuge there[93]. In fact, Yerevan consisted of the districts of old Yerevan, Juhair, Kond and Dzoragyugh (Dzoragegh). The latter was located near Kond, on the left bank of the Hrazdan River, to the north of the fortress. The remaining districts extended from Dzoragyugh to the east. The city ended in the north with the ancient cemetery of Yerevan, located on the northwestern outskirts of Kond district[94]. On the east side, the city was surrounded by dense gardens that protected and sheltered it[95].

According to an Ottoman author, a contemporary of the events of 1724, the suburbs of Yerevan fortress were steep on both sides, and a river flowed below[96]. According to Chelebi-zade's detailed description of the battles for Yerevan in 1724, Yerevan was "surrounded by two strong walls, thirty-five steps apart from

[91] Ibid., 180–82.
[92] A small ethnic group.
[93] **Abraham of Erevan** 1999, 25.
[94] **Ghafadaryan** 1975, 47.
[95] **Abraham of Erevan** 1999, 26.
[96] **Aktepe** 1970, 46–47.

each other"[97]. According to the Ottoman author's information,"the siege of Yerevan fortress was necessarily connected with the capture of varosh (suburb). Important is also the statement that the Ottoman soldiers "razed the houses near the walls of varosh and adjacent to them to the ground, and the surroundings of the walls were turned into a free area"[98]. It should be clarified that a small suburb located near the outer of the two walls of Yerevan fortress, was inhabited by Persians. Evliya Chelebi's description of Yerevan in the 1640s contains very important information about the suburb. As mentioned above, he reports that the suburb or varosh, which was located beyond the northern gates of the fortress, was called the "old city". The author also mentions a second suburb near the fortress walls and bridge. It was the suburb that the Ottoman army invaded after the capture of the Armenian districts. "The rocky nature of both sides of varosh and the Zangi River flowing in front of it with a very strong current made it difficult to conquer and capture the suburb (varosh)"[99]. According to T. Krushinsky, the Ottoman army, marching in the direction of Yerevan, captured it from the first attack[100]. However, it is known that the old city itself and the fortress of Yerevan were defended for about two months[101]. On the other hand, the fact that this suburb was located next to the fortress walls also confirms that it had no connection with the old city, which, according to J. Chardin, was within a cannon-shot from the fortress. That's right, J. Chardin's information refers to the beginning of the 1670s, after which, in 1679, Yerevan earthquake occurred, but, as we have seen, there were no particularly significant changes in the structure of the city after the earthquake.

The information mentioned above makes it possible to clarify the geographical position of Yerevan fortress and two suburbs. On the steep left bank of the Hrazdan River, to the east, there was a walled fortress, and behind its northern gate, adjoining the outer wall, a suburb mentioned by Evliya Chelebi was, and it was populated by Muslims, whereas the other larger suburb, which was the old city of Yerevan, was populated by Armenians, and this is borne out by the fact that

---

[97] "Târîh-i İsmaîl Âsim Efendi (Çelebizâde)". See "Târîh-i Râşid Mehmed Efendi", c. VI, 1865, 202–21.

[98] Ibid.

[99] Ibid.

[100] "The History of the Late Revolutions of Persia", taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, the Second Edition, Volume II, 1733, 178.

[101] **Abraham of Erevan** 1999, 21–29.

during the self-defense of the old city of Yerevan, all Armenians gathered there[102]. The old city extended at a distance of a cannon-shot from the fortress to the north and consisted of the aforementioned districts.

It is known that in 1724, after the capture of Yerevan, the Ottoman army massacred thousands of Armenians of the city[103], as a result of which the number of Armenians in the city notably lessened. From the Ottoman tax lists of 1727, it can be seen that there were four districts in Yerevan: Eskishehir (Old City), Temir Bulak [Iron Spring or Karahank (Stone Mine) in Armenian], Derekent (Derekoy, Armenian Dzoragyugh) and Depebashi (or Tepe-bashi, Armenian Kond)[104]. It is interesting that the districts of old Yerevan (Old City), Kond and Dzoragyugh are also mentioned in the work of Abraham of Yerevan, describing the events of 1724, and the fourth district of Yerevan, according to him, is the district of Juhair[105]. Comparing this information, TemirBulak can be identified with the district of Juhair. After the capture of Yerevan by the Russian army in 1827, the city had the following districts: Shahar (Old City, which occupied the northeastern part of the city), Tapabashi (occupied the western part of the city) and Demirbulag (occupied the southeastern part of the city). Dzoragyugh (Dara-kend), which was then uninhabited, was part of Tapabashi district[106].

As we have seen, Tavernier reports that there were four churches and one monastery in Yerevan. Most likely, these four churches were: the Katoghike (according to J. Chardin–Catovike, that is Cathedral) or Church of St. Astvatsatsin (St. Holy Mother of God), built before the thirteenth century[107], the Church of St. Paul and Peter, built between the fifth and sixth centuries[108], the Church of St. Hovhannes in Kond (the old church was destroyed by an earthquake in 1679, after which a new church was built[109]) and the Gethsemane chapel, built between the 12th and 13th centuries[110]. As for monastery, it was built in ancient times on the border of the city of Yerevan and named after St. Anania. Monastery, as testified

[102] Ibid., 24–27.
[103] Ibid., 29.
[104] "Başbakanlik Osmanli Arşivi", Tapu Tahrir Defteri, 901, 24–32.
[105] **Abraham of Erevan** 1999, 25.
[106] **Chopin** 1852, 464–465.
[107] **Ghafadaryan** 1975, 24, 26.
[108] Ibid., 32.
[109] Ibid., 46.
[110] Ibid., 45.

by J. P. Tournefort and Arakel of Tabriz, was located in gardens and was cut off from the city[111].

Conclusion

The study allows to determine the process of the development of the city of Yerevan during the long Turco–Persian wars from the late sixteenth to the early eighteenth centuries. At the end of the sixteenth century, when a new fortress was built in Yerevan, the old fortress of the city – Tsitsernakaberd gradually lost its significance. The new fortress of Yerevan underwent many buildings, destructions and reconstructions during the Turco–Persian wars from the sixteenth to the eighteenth centuries, after which it became one of the strongest and most important fortresses in the region. At the end of the sixteenth century, Muslims and later also Armenians lived in Yerevan fortress. At the beginning of the seventeenth century, part of the Muslims of Yerevan lived on the outer side of the southern wall of the fortress, whose houses, in the conditions of the expansion of the fortress, became part of it. To the north of the fortress stretched the city of Yerevan, which in various sources, where the fortress is called a city, is referred to as a suburb or varosh; that was Yerevan itself, the regions of which were inhabited mainly by Armenians. From the information of Ottoman sources, it can be concluded that during the seventeenth century, another Muslim (probably Persian) suburb was formed behind the northern wall of the fortress, which was captured and destroyed by the Ottoman army in 1724.

BIBLIOGRAPHY

Abraham of Erevan, “History of the Wars (1721–1738)”, Annotated Translation from the Original Eighteenth-Century Texts with Introductory Notes by George A. Bournoutian (Costa Mesa, California, 1999).

Ambraseys N., “Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East”, A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900 (Cambridge University Press, 2009).

Anetsi Samuel and Continuators, “The Chronicle”, Critical Text, Study and Commentary by K. Matevosyan (Yerevan, 2014), (Armenian edition).

Arak‘el of Tabriz, “Book of History”, Introduction and Annotated Translation from Critical Text by George A. Bournoutian (Costa Mesa, California, 2010).

Aydoğmuşoğlu C., Yüzyil Seyyahlarina Göre Revan (Erivan) Şehri, “OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanli Tarihi Araştirma ve Uygulama Merkezi Dergisi)” (2018).

[111] **Tournefort**, volume III, 1741, 182, **Arak‘el of Tabriz** 2010, 188, 235.

Babacan H., 1590 Tarihinde Revân'in Sosyal ve Ekonomik Yapisi, "Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi", Isparta, 1 (1995).

Babayan F. and **Zhamkochyan A.,** "Essays on the History and Archeology of Ancient Yerevan" (Yerevan, 2015), (Armenian edition).

"**Başbakanlik Osmanli Arşivi",** Tapu Tahrir Defteri, (Ottoman edition).

Brentjes S., V. Schüller, Pietro Della Valle's Latin Geography of Safavid Iran (1624–1628): Introduction, "Journal for Early Modern History" (Leiden, 2006).

Chopin I., Historical Monument of the State of the Armenian Region in the Era of Its Accession to the Russian Empire (St. Petersburg, 1852) (Russian edition).

"Colophons of Armenian Manuscripts", XV century, p. I (1401–50), compiled by L.S. Khachikyan(Yerevan, 1955), (Armenian edition).

"Cronologia historica scritta in lingua Turca, Persiana, &Araba, da Hazi Halifé Mustafá" (Taqwīm at-Tawārikh), E tradotta nell'Idioma Italiano, Da Gio: Rinaldo Carli (In Venetta, 1697).

"Diary of Zakaria of Agulis", Yerevan, 1938 (Armenian edition).

Draskhanakertc'i Hovhannēs, "History of Armenia", Translation and Commentary by Rev. Krikor H. Maksoudian (Atlanta, Georgia, 1987).

Eskandar Beg Monshi, "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)", volume II, translated by Roger M. Savory (Boulder, Colorado, 1930).

Evliya Efendy, "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century". Translated from Turkish by Ritter Joseph von Hammer, vol. II (London, Oriental Translation Fund, 1850).

"Gihan Numa, Geographia Orientalis", ex Turcico in Latinum versa, Matth. Norberg, pars prima (Göteborg, 1818).

Ghafadaryan K., "Yerevan: Medieval Monuments and Stone Inscriptions" (Yerevan, 1975), (Armenian edition).

Grousset René, "Historie de L'arménie des origines à 1071" (Paris, 1973).

Hakobyan T., "The History of Yerevan (1500–1800)" (Yerevan, 1971), 21–22 (Armenian edition).

J.-L. Arnaud 2000, L'image des villesdans les Six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, De l'auteur à l'éditeur. "Anatolia moderna - Yenianadolu", 9 99–100.

İsmail Hami Danişmend, "İzahli Osmanli Tarihi Kronolojisi" (İstanbul, 1972).

"Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes", p. 1 (Paris, 1679).

"List of Manuscripts Recently Received by the Mother See of Holy Etchmiadzin", "Etchmiadzin" journal, 1950, volume 11–12, (Armenian edition).

Mu̇nir Aktepe M., "1720–1724 Osmanli-İran mu̇nāsebetleri ve Silāhṣōr Kemānī Mustafa Aǧa'nin Revān fetih-nāmesi" (İstanbul, 1970).

Naima, "Annals of the Turkish Empire" from 1591 to 1659 of the Christian Era. Translated from the Turkish by Ch. Fraser, volume I (London, 1832).

Peçevi İbrahim Efendi, "Peçevi Tarihi", c. II, hazirlayan Bekir Sitki Baykal (Ankara, 1982).

"Persian Documents of Matenadaran", Decrees, volume III (1652–1731), by K.P. Kostikyan (Yerevan, 2005).

Purchas S., "Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and others", volume VIII (Glasgow, 1905).

"Relation des Grandes Guerreset Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea." Traduit de L'original Portugais (A Rouen, 1646).

Schillinger F.C., "Persianische und Ost-Indianische Reis" (Nürnberg, 1707).

Skylitzes John, "A Synopsis of Byzantine History (811–1057)", Translated by John Wortley, with Introductions by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and Notes by Jean-Claude Cheynet (Cambridge University Press, 2010).

"Small Chronicles of the XIII–XVIII Centuries", volume I, compiled by V.A. Hakobyan (Yerevan, 1951) (Armenian edition).

Struys Jan Janszoon, "Drieaanmerkelyke en zeerrampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten" (Haarlem, 1741).

"Târîh-i İsmaîl Âsim Efendi (Çelebizâde)". See "Târîh-i Râşid Mehmed Efendi", c. VI (İstanbul, 1865), (Ottoman edition).

"Ta'rīẖ-i Na'īmā: Rauḍat al-Ḥusain fīẖulāṣat aẖbār al-ẖāfiqain", c. I (İstanbul, 1863), (Ottoman edition).

"The Armenian History Attributed to Sebeos", Translated, with notes, by R. W. Thomson, part I. Translation and Notes (Liverpool University Press, 1999).

"The Cambridge History of Iran", volume 6, "Yhe Timurid and Safavid Periods", edited by P. Jackson and L. Lockhart (Cambridge University Press, 2006).

"The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume I (Vagharshapat, 1870), (Armenian edition).

The History of the Late Revolutions of Persia", taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, the second edition, volume II (London, 1733).

"The Travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", volume I.

Tournefort J.P., "A Voyage into the Levant", performed by Command of the Late French King, volume III (London, 1741).

"Voyages du chevalier Chardin en Perse et autreslieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome deuxième (Paris, 1811).

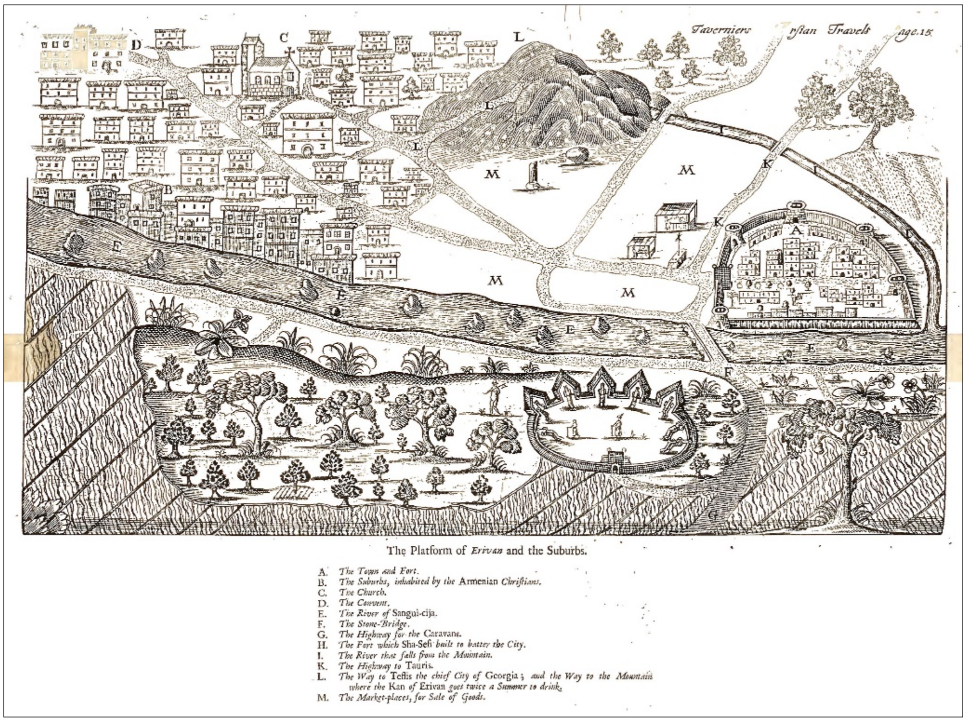


Figure 1. Illustration of Yerevan from the 1678 edition of J-B. Tavernier's book



Figure 2. Illustration of Yerevan from the atlas of J-B. Tavernier's voyages (1810)



Figure 3. Illustration of Yerevan from the 1686 edition of J. Chardin's book

ԵՐԵՎԱՆԸ XVI Դ. ՎԵՐՋԻ – XVIII Դ. ՍԿԻԶԲԻ ԹՈՒՐՔ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԷՊԻԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ

ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Երևան, թուրք-պարսկական պատերազմներ, բերդ, ճանապարհորդներ, Սեֆյան Իրան, երկրաշարժ, հայկական աղբյուրներ:

Երևան քաղաքը թուրք-պարսկական երկար պատերազմների ժամանակ (XVI դարի վերջ – XVIII դարի սկիզբ) ենթարկվել է նշանակալից փոփոխությունների, որոնք հետաքրքրական են ոչ միայն պատմագիտության, այլև պատմական աշխարհագրության, ժողովրդագրության և քաղաքագիտության տեսանկյունից:

XVI դ. վերջին, երբ կառուցվեց Երևանի նոր ամրոցը, Ծիծեռնակաբերդը աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը: Երևանի նոր ամրոցը թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ բազմաթիվ կառուցումների, ավերումների և վերակառուցումների ենթարկվեց, որից հետո դարձավ տարածաշրջանի ամենաամուր և կարևոր ամրոցներից մեկը: Այնտեղ XVI դ. վեր-

ջին բնակվում էին մահմեդականներ, իսկ հետագայում՝ նաև հայեր: Ամրոցի հարավային պարսպի արտաքին կողմում XVII դ. սկզբին բնակվում էին մահմեդականներ, որոնց տները ամրոցի ընդարձակման պայմաններում ընդգրկվեցին դրա մեջ: Ամրոցից դեպի հյուսիս տարածվում էր Երևան քաղաքը, որը տարբեր սկզբնաղբյուրներում, որտեղ ամրոցը կոչված է քաղաք, հիշատակվում է որպես արվարձան կամ վարոշ: Դա բուն Երևանն էր, որի թաղամասերում բնակվում էին գլխավորապես հայեր:

Օսմանյան սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ XVII դ. ընթացքում մեկ այլ՝ մահմեդական (հավանաբար, պարսկական) արվարձան էր ձևավորվել ամրոցի հյուսիսային պարսպի արտաքին կողմում, որը գրավվեց և ոչնչացվեց օսմանյան զորքի կողմից 1724 թ.:

ГОРОД ЕРЕВАН В ЭПИЦЕНТРЕ ТУРЕЦКО-ПЕРСИДСКИХ ВОЙН КОНЦА XVI – НАЧАЛА XVIII ВЕКА

ЕГИАЗАРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Ереван, турецко-персидские войны, крепость, путешественники, Сефевидский Иран, землетрясение, армянские источники.

Город Ереван в ходе длительных турецко-персидских войн (конец XVI века – начало XVIII века) претерпел множество изменений, интересных не только с точки зрения исторической науки, но и исторической географии, демографии и политологии.

В конце XVI века, когда в Ереване была построена новая крепость, старая крепость города – Цицернакаберд, постепенно утратила свое значение. Новая городская крепость подверглась разрушениям во время турецко-персидских войн XVI–XVIII веков и была перестроена, в результате чего стала одной из самых укрепленных и важных крепостей в регионе. В конце XVI века в Ереванской крепости жили мусульмане, а позднее и армяне. В начале XVII века часть ереванских мусульман жила на территории, расположенной по внешней стороне южной стены крепости, и их дома при расширении крепостных стен стали частью крепости. Город

Ереван находился к северу от крепости, и в разных источниках, где крепость называется городом, Ереван упоминается как предместье или варош, где главным образом жили армяне.

Исходя из данных османских источников можно заключить, что в XVII веке за северной стеной крепости образовалось еще одно мусульманское (по всей вероятности, персидское) предместье, которое было захвачено и разрушено османским войском в 1724 году.

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ*

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ararathakobyan47@gmail.com

ORCID: 0009-0005-8875-5970

DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.61-68

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԸ՝ ԻԲՐԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆ

(Խ. Աբովյանի անհետացման 175-րդ տարելիցի առիթով)

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, հասարակական միտք, Խ. Աբովյան, Ռուսաստան, լուսավորություն, կրթություն, պետականություն:

Ներածություն

XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներին Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ հասարակական-քաղաքական ու գրական շրջաններում հույսեր արթնացրեց ու աշխուժություն առաջ բերեց ժողովրդի իրական ազատագրության և դարեր առաջ կորսված Հայոց պետականության վերականգնման ուղղությամբ: Անկախ հայ ժողովրդի հանդեպ ցարիզմի վարած սոցիալ-տնտեսական ու ազգային-հալածական վայրիվերումներից՝ նույն դարի 30-ական թվականներից մինչև հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների ձևավորումն ու հանդես գալը, հայ հասարակական-քաղաքական, գրական-գեղարվեստական ու հրապարակախոսական միտքը հայ հանրությանը մտահոգող բազում՝ ազգապաշտպանական, անվտանգության, սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր, կրթա-մշակութային և այլ հարցերի ու խնդիրների կողքին, չթուլացող գաղափարա-քաղաքական քննության նյութ են դարձրել ավելի խորքային՝ Հայաստանի հետագա ճակատագրի՝ հայ ժողովրդի ու **հայհայրենիքի ազատագրության** և վերջին հաշվով **պետականության վերականգնման** հիմնահարցերը: Եվ պատմական այդ շրջափուլում նման բազմա-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 08.06.23, գրախոսվել է 30.08.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

շերտ գաղափարների առաջին արտահայտողներից մեկը եղավ հայ մեծ լուսավորիչ, գրական աշխարհաբարի հիմնադիր, «Վերք Հայաստանի» անմահ պատմավեպի հեղինակ **Խաչատուր Աբովյանը** (1809–1848 թթ.), որի խորհրդավոր անհետացման 175-րդ տարին լրացավ այս տարի:

Դիտարկումներ Աբովյանի ազգային-քաղաքական մտայնության մասին

XIX դարի 30–40-ական թվականների հայ հասարակական-քաղաքական միտքն ու ազատագրական ձգտումները, հիրավի, անհնարին է պատկերացնել առանց հայ նոր գրականության հիմնադիր, անմահ «Վերք Հայաստանի» վեպի հեղինակ, ծնունդով քանաքեռցի Խաչատուր Աբովյանի կյանքի ու գործի: Առաջին հերթին նա դարձավ հայ կրթա-լուսավորական շարժման մեծագույն դեմքը՝ իր թողած գրական բազմաժանր ու բազմաբովանդակ վաստակով: Բացի այդ, որ նա հայոց կենդանի աշխարհաբար լեզուն դարձրեց գրական լեզու[1], միաժամանակ առաջինը եղավ, որ հաջողված փորձ կատարեց հայոց կրթական համակարգը ուղղորդելու դեպի **եվրոպական** բարձր արժեքային անդաստան: Սա ոչ միայն զուտ գրական-կրթական արդիականացման լուծելիք խնդիր էր, այլև իր խորքում նպատակ ուներ ժողովրդի մտավոր, կրթա-լուսավորական հասունացման միջոցով ճանապարհ հարթել դեպի հայ ազգի սոցիալ-քաղաքական **ազատագրում** և վերջին հաշվով՝ երազելիք **պետականության վերականգնում**: Այդ կապակցությամբ տեղին ու դիպուկ է նկատել ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանը՝ «Աբովյանը հայ գրական նոր լեզվի խնդիրը կապում էր հայ ժողովրդի ազատագրական բաղձանքների իրագործման հեռանկարների, նրա ազգային-քաղաքական ինքնորոշման համար տարվելիք պայքարի հետ»[2]: Իսկ պատմաբան Գ. Խուդինյանի բնորոշմամբ՝ XIX լուսավորյալ դարում սկսյալ Աբովյանից՝ «ազգը կրթելու, դաստիարակելու խնդիրը դուրս էր գալիս հոգեւոր ոլորտից եւ դառնում ամենաքաղաքական հարցը»[3]:

Խոսելով նոր դարաշրջանում ազգի կրթության և լուսավորության առաջնայնության մասին՝ հայ մեծ լուսավորիչը չէր մոռանում հիշեցնել նաև նախանցյալ դարերում այդ ուղղությամբ հայ եկեղեցու և հոգևորականության

---

[1] Ավելի լայն ու խորքային իմաստով կարելի է համաձայնվել Լեոյի այն դիտարկմանը, որ «աշխարհաբար լեզվի ստեղծողը հայ ժողովուրդն է» (տե՛ս **Լէօ** 1902, 148:

[2] **Հովհաննիսյան** 1956, 394:

[3] **Խուդինյան** 2000, 8:

կատարած հսկայական ազգանվեր աշխատանքը: «Ազգը,- գրում էր նա իր «Ուղեգրություններում»,- հենց նրանց էլ (նկատի ուներ եկեղեցուն և հոգևորականությանը – Ա.Հ.) պարտական է թե՛ հավատի, թե՛ գրականության ու լեզվի, թե՛ ազգության պահպանմամբ, ինչպես և կրթության որոշ աստիճանով, ինչ վիճակում էլ որ դրանց այժմ տեսնենք»[4]:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և երկրամասը, տարածականորեն ռուսական մեծ կայսրությանն անմիջապես կապվելով, բնականաբար, պետք է իր անդրադարձն ունենար նաև հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և, ի մասնավորի, Խ. Աբովյանի քաղաքական մտայնության (աշխարհայացքի) վրա: Ռուսաստանի ազատագրական-հեղափոխությունների առաջին փուլը սկզբնավորող 1825 թ. Դեկաբրիստների ձախողված ապստամբության փորձն իր հետևանքներով, ռուսական տիրապետությունը թոթափելու և անկախության հասնելու նպատակով լեհերի 1830–1831 թթ. հերթական, սակայն ցարական իշխանությունների կողմից դարձյալ դաժանորեն ճնշված ապստամբությունը, 1820-ական թվականների հույների ազատագրական պայքարն ու 1832 թ. Հունաստանի անկախանալը օսմանյան Թուրքիայից, Դորպատում համալսարանական ուսումնառությունը և վերջապես գերմանացի առաջադեմ պրոֆեսոր Ֆ. Պարրոտի անշահախնդիր հովանավորությունը և այլն, անշուշտ, իրենց նպաստը պիտի բերեին երիտասարդ Աբովյանի և ոչ միայն նրա՝ ազգային ինքնագիտակցության աճին ու գաղափարական-քաղաքական հետագա հասունացմանը և հայրենիքի ազատագրության ուղիների փնտրտուքին:

Ըստ ամենայնի, բոլոր առումներով Հայաստանը ազատագրված տեսնելու ձգտումն է մեծ հայրենասերին մղել «Վերք Հայաստանի» պատմավեպի ստեղծմանը, Հայոց կորսված պետականությունների, անցյալի մոռացության մատնված փառքի վերհիշման ու վերհանման ներքին, հոգևոր պահանջն ու անհրաժեշտությունը: Խ. Աբովյանը՝ իբրև հայ գրական մտքի նորարար, նախկինում գործածվող «ժողովուրդ» կամ երբեմն բարբառային՝ «խալխ» հասկացության փոխարեն քաղաքական իմաստով հրապարակ բերեց «**Հայոց մեծ ազգի»** հասկացություն-գաղափարը, ու այդ մասին նա քանիցս խոսում էր վեպի գլխավոր հերոս, «ջիվան որդի» **Աղասու բերանով**[5]: Իր հերոսների բերանով ազատաբաղձ մտքերի արտահայտումը պետք է դիտել որպես գրական հնարք, պաշտոնական գաղափարախոսությանն անցանկալի մտքե-

---

[4] **Աբովյան** 1956, 173:

[5] **Աբովյան** 1948, 6:

րի ու ձգտումների արտահայտման միջոց: Դրա հետ մեկտեղ, հայ գրական-գեղարվեստական ու պատմագիտական գրականության մեջ հանրահայտ է Աբովյանի ռուսական կողմնորոշման ամենավառ ջատագովներից մեկը լինելու փաստը, ինչը հիմնականում գեղարվեստորեն մարմնավորված է նրա վեպում կամ առաջին անգամ փաստորեն մեզանում պատմավեպ հանդիսացող այդ ստեղծագործությունում:

Խ. Աբովյանը Հայաստանի քաղաքական հետագա հեռանկարի մասին փաստորեն դարձյալ առաջին այբբենարան հանդիսացող «Նախաշավիղ» դասագրքում երեխաներին սովորեցնել էր տալիս պատգամ հիշեցնող հետևյալ մտքերը. «Այժմ մենք Ռուսաց հզոր տերության տակին ենք: Նրա շնորհը և ողորմությունը մեզ վրա շատ է: Այսուհետև պետք է ջանք անենք, որ ավելի ևս **լուսավորվենք**, մեր **լեզուն**, մեր հայրենիքը պայծառացնենք: Թե էս սրտովը կշարժինք, շուտով էլի **մեր առաջի փառքին կհասնինք** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Հ.)»[6]: Պետք է տեսնել, որ նա, որքան էլ որ գնահատանքի էր արժանացնում Ռուսաստանի խաղացած դերը, այնուամենայնիվ, նրա պատկերմամբ՝ օտարի հազարամյա քաղաքական լուծը, ստրկությունը թոթափելու գլխավոր ուժը վերջին հաշվով տեսնում էր սեփական ժողովրդի ազգային **ինքնագիտակցության** արթնացման, **միաբանության**, **կրթության**, **լուսավորության**, գրաբարի հաղթահարման ու աշխարհականացման, աճող սերնդի դաստիարակության, **հայրենաճանաչության** և համանման արժեքներին հասնելու մեջ:

Այդ գաղափարները հետագա զարգացում պիտի ստանային ու քաղաքական նոր ինքնագիտակցության ու ծրագրերի հանգեցնեին արդեն դարի երկրորդ կեսին՝ հանձինս հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների, մասնավորապես նրա մտքերի ու գործի, կարելի է ասել, անմիջական շարունակող ու զարգացնող Մ. Նալբանդյանի, Ստ. Նազարյանցի, Ռ. Պատկանյանի, Րաֆֆու և մյուսների երկերում ու խոսույթներում, այնուհետև հետագայում հայ ազգային ավանդական քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերում ու գործելակերպում: Լեզվի աշխարհականացման աբովյանական սկսած հեղաբեկիչ գործը պետք է շարունակեին այդ նույն դարի 50–60-ական թվականների հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ճանաչված ներկայացուցիչները: Պետք է նկատել, որ նման հարցը ոչ թե զուտ լեզվական խնդիր էր, այլ դրանում կար հասարակական-քաղաքական զարգացումներից հետ չմնալու, հոգևոր-մշակութային հետագա առաջընթացի ապահովման պահանջ:

---

[6] **Աբովյան** 1950, 88:

Փիլիսոփա-վերլուծաբան Ե. Ֆրանգյանի դիտարկմամբ՝ ««Վէրք Հայաստանի» մի «ողբ» չէ միայն, այլև ազատ կեանքի մի հրաւէր, ազգային ինքնագիտակցութեան զարթնում, ազգային ինքնապաշտպանութեան մի շեփոր»[7]: Աբովյանագետ Ն. Մուրադյանը, վերլուծելով «Վերքի» գաղափարական-գեղարվեստական էությունը, ընդգծում է, որ այն կառուցված է. «նույն բարձրության վրա գտնվող երկու հիմնասյուների վրա՝ **ազգային ինքնագիտակցության արթնացման** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Հ.) և Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած բարեկամության»[8]: Գրականագետի դիտարկմամբ՝ Աբովյանի հերոսները՝ Աղասին, Ներսես արքեպիսկոպոսը, Մանուկ աղան և մյուսներն «այն կարծիքն ունեին, որ մի որոշ ժամանակ Ռուսական տիրապետության տակ մնալուց, ծանր վերքերը բուժելուց ու կազդուրվելուց հետո կստեղծեին կամ կունենային իրենց **պետականությունը** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Հ.)»[9]: Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի գլխավոր հերոս Աղասու հայրենասիրական մղումները պետք է դիտել որպես ազատագրված հայրենիքի գաղափարական հիմք:

Մյուս կողմից, հայտնի է նաև, որ ռուսական քաղաքական կողմնորոշման վառ ներկայացուցիչ, հայ նոր գրականության հիմնադիր Խ. Աբովյանը, հընթացս ռուսական կառավարության վարած ոչ հայանպաստ քաղաքականության, նաև անձամբ իր հանդեպ «հաշտ աչքով» չնայելը նկատի ունենալով, հետագայում որոշակի հիասթափություն ապրեց և նրա կյանքի վերջին շրջանում, ու ոչ միայն նրա, աշխարհայացքի ու քաղաքական կողմնորոշման հարցերում որոշակի փոխակերպում (տրանսֆորմացիա) տեղի ունեցավ: Այս կապակցությամբ ճիշտ է նկատել աբովյանագետ Վլ. Ղազարյանը, որ «Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար առաջընթաց խոշոր երևույթ էր: Բայց ճաշակելով նաև ցարիզմի դառնությունները՝ Աբովյանը կյանքի վերջին շրջանում հիասթափվեց ու հասկացավ, որ Ռուսաստանին միացվելուց հետո էլ հայ ժողովուրդը չհասավ ո՛չ ազգային և ո՛չ էլ սոցիալ-քաղաքական ազատության»[10]: Մեծ քանաքեռցին հավանաբար ակնկալիք ունեցել է, որ հայ ժողովրդին Ռուսաստանին անկեղծ նվիրվածության դիմաց, ցարը նրան ողորմածաբար ազատություն և անկախություն կտա, սակայն դրանք հայրենասեր գեղարվեստի մարդու զգացմունքային հույզեր ու հույսեր էին, որոնք չարդարացան ո՛չ նրա կենդանության օրոք, ո՛չ էլ հետագայում: Իսկ

[7] **Ֆրանգեան** 1928, 5:
[8] **Մուրադյան** 1972, 45:
[9] **Մուրադյան** 1972, 46:
[10] **Ղազարյան** 1979, 26:

մեծ հայրենասերի 1848 թ. ապրիլի 2-ի **խորհրդավոր անհետացումն ու** գործնականում՝ **մահը,** ավելի շուտ և ավելի շատ կապվում է «խաչապաշտ» Ռուսաստանի վարած մեծապետական ազգային-գաղութային քաղաքականության հետ: Ե. Չարենցը և հայ գրական ու գիտական մտքի լայն շրջանակներ բավարար հիմքեր ու համոզմունք են ունեցել Աբովյանի անհետացումը մեծապես կապել նրա՝ Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած մեծ ոգևորության ու սպասումների, իսկ հետագայում դրան հետևած խորը ապրումների ու հիասթափության հետ, որն էլ, ըստ ամենայնի, դարձավ նրա վախճանի պատճառը: Աիավասիկ, այդ մասին են հավաստում Ե. Չարենցի հայտնի «Դեպի լյառը Մասիս» պոեմի հետևյալ տողերը. «Եվ չի՞ արդյոք եղել իր ողջունած հեռուն մի թիարան վատթար: ...Չէ՞ արդյոք խեղճության ու սխալի արդյունք՝ սերունդների երթին ի վնաս...»[11]:

Շուրջ երկու դար առաջ տեղի ունեցածը դիտարկելով արդի իրողությունների՝ ՀՀ ռազմաքաղաքական դրության, հայ-ռուսական հարաբերությունների դիտակետից, Աբովյանի՝ ռուսին ու Ռուսաստանին ուղղված աղոթքի նմանվող մի շարք մտքեր ու արտահայտություններ, իհարկե, քննություն չեն բռնում մեր ժամանակներում, բայց և պատմականության սկզբունքով դա կարելի է հասկանալ իր ժամանակի մեջ՝ քաղաքական շրջադարձի ու նոր կողմնորոշման համատեքստում:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ հայ մեծ լուսավորիչ ու գրական մտքի նորարար Խ. Աբովյանը XIX առաջին դարակեսի պատմաշրջանում ժառանգեց, հաշվառեց ու շարունակեց հայոց անցյալի պատմական մտքի, հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների ստեղծած հոգեմտավոր վաստակը, նրանց ազատաբաղձ ոգորումներն ու ձգտումները: Նաև իր անհատական մեծ տաղանդը նոր պայմաններում շրջադարձային դեր պիտի խաղար աշխարհաբարը գրական լեզու դարձնելու, կրթա-լուսավորության և հոգևոր-մշակութային առաջընթացի, հայոց կրթական համակարգը դեպի Եվրոպա (եվրոպական արժեքային համակարգ) ուղղորդելու ասպարեզում: Իր հայրենանվեր ստեղծագործությունները, առաջին հերթին անմահ «Վերք Հայաստանին», թափած ճիգուջանքերը պետք է մեծապես նպաստեին հայ հանրության մեջ ազգային **ինքնագիտակցության** արթնացման և, ի վերջո, հայ-հայրենիքի **ազատագրման** և **պետականության վերականգնման** գաղափարի ամրակայմանը: Նրա ցանած հոգեմտա-

[11] **Չարենց** 1954, 487:

վոր գաղափարական սերմերը պիտի շարունակեին աճեցնել ու հասունացնել աբովյանական մտքի, խոսքի ու գործերի հետագա արժանավոր ժառանգորդները՝ Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Նազարյանցը, Ռ. Պատկանյանը, Րաֆֆին և մյուսները:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբովյան Խ. 1948, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 401 էջ:

Աբովյան Խ. 1950, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 510 էջ:

Աբովյան Խ. 1956, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 524 էջ:

Լէօ 1902, Ստեփանոս Նազարեանց, հ. 1, 2, Թիֆլիս, Մ. Մարտիրոսեանցի արագ տպ., 406 էջ:

Հովհաննիսյան Ա. 1956, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գ. 2, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 616 էջ:

Խուդինյան Գ. 2000, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ծնունդը, Երևան, Արտագերս հրատ., 226 էջ:

Ղազարյան Վ.Ջ. 1979, Խաչատուր Աբովյան: Հասարակական գործունեությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 290 էջ:

Մուրադյան Ն.Հ. 1972, «Վերք Հայաստանի» վեպի գաղափարական էությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, թիվ 2, էջ 45–60:

Չարենց Ե. 1954, Ընտիր երկեր, Երևան, Հայպետհրատ, 618 էջ:

Ֆրանգեան Ե. 1928, Հայ հասարակական միտքը. Խ. Աբովեան, Ս. Նազարեան, Մ. Նալբանդեան, Ռ. Պատկանեան, Խրիմեան Հայրիկ, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 237 էջ:

ХАЧАТУР АБОВЯН КАК ИДЕОЛОГ ОСВОБОЖДЕНИЯ И ВОССТАНОВЛЕНИЯ АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

(К 175-летию со дня исчезновения Х. Абовяна)

АКОПЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Армения, общественное сознание, Х. Абовян, Россия, просвещение, образование, государственность.

Великий просветитель и основоположник армянской новой литературы Хачатур Абовян сыграл решающую роль в создании нового армянского литературного языка, распространении просвещения, а также адаптации западных образовательных принципов и ценностей к армянской среде. Его патриотические произведения и в первую очередь роман «Раны Армении» способствовали пробуждению национального самосознания среди армян и, в конечном итоге, утверждению идеи освобождения Родины, восстановления государственности. Достойными идеологическими последователями Х. Абовяна стали М. Налбандян, Ст. Назарьянц, Р. Патканян, Раффи и другие.

KHACHATUR ABOVYAN, AS AN IDEOLOGIST OF LIBERATING MOTHERLAND AND RESTORING ITS STATEHOOD

(On the occasion of the 175th anniversary of Kh. Abovyan's disappearance)

HAKOBYAN A.

Summary

Keywords: Armenia, public consciousness, Kh. Abovyan, Russia, enlightenment, education, statehood.

The role of the great educator and founder of Armenian new literature Khachatur Abovyan has been decisive in the creation of the new Armenian literary language, the spread of enlightenment and the adaptation of Western educational principles and values in the Armenian environment. His patriotic works and, first of all, the novel “The Wounds of Armenia”, have contributed to the awakening of national self-awareness among Armenians and, eventually, the establishment of the idea of liberating the Motherland and restoring its statehood. Worthy ideological followers of Kh. Abovyan were M. Nalbandyan, St. Nazaryants, R. Patkanyan, Raffi and others.

АРМЕН МАРУКЯН*
Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник,
заведующий отделом истории Армянского вопроса
и Геноцида армян Института истории НАН РА
mararmts@yahoo.com
ORCID: 0009-0007-4926-0654
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.69-86

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭТАПОВ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ДАРФУРСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Ключевые слова: Геноцид армян, «Особая организация», Дарфурский кризис, коренное чернокожее население, «Джанджавид», депортация, концентрационные лагеря**.**

Вступление

Сравнительный анализ причин и предпосылок Геноцида армян и дарфурских преступлений показывает, что как младотуркам в Османской империи, так и «Национальному исламскому фронту» в Судане удалось полностью узурпировать власть, что стало важной основой совершения этих преступлений в отношении групп-жертв. Если Геноцид армян был осуществлен в период Первой мировой войны, когда внимание влиятельных держав было приковано к военным действиям на различных фронтах, то процесс массового истребления и изгнания из родных очагов коренного чернокожего населения Дарфура происходил на фоне гражданской войны в Судане между правительством Хартума и повстанческими силами южных регионов страны. На первый взгляд это выглядело как религиозный или национально-религиозный конфликт, однако основной причиной конфронтации между ними стал вопрос раздела добываемой с 1997 г. нефти из южных провинций страны[1]. В 2002 г. президент Судана Омар аль-Башир и лидер Народной армии освобождения (далее – НАО) Южного Судана

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 08.08.23, գրախոսվել է 12.09.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

[1] **Козюлин** 2009, 33.

Дж. Гаранг* подписали рамочное мирное соглашение по прекращению гражданской войны, согласно которому Южный Судан получал самоуправление и места в правительстве национального единства. В 2011 г. в Южном Судане предусматривалось проведение референдума*, на котором граждане региона должны были голосовать либо за автономное существование провинции в рамках большого Судана, либо за полную независимость Южного Судана[2].

Первый этап Геноцида армян и дарфурских преступлений

После того, как 30 октября 1914 года Османская империя вошла в войну на стороне Тройственного союза, в ноябре была объявлена священная война («джихад») всем христианам, за исключением христиан союзных Центральных держав – Австро-Венгерской и Германской империй[3]. В стране началась всеобщая мобилизация, вследствие чего в османскую армию были призваны также армянские мужчины сначала в возрасте от 15 до 45, а затем до 60 лет[4]. Следует отметить, что до начала войны с армянских мужчин, как и с других немусульман мужского пола в возрасте от 15 до 75 лет, взимался особый налог освобождения от воинской повинности – «бедел-и аскери», поскольку их считали ненадежным элементом для призыва в османскую армию[5]. Изменение политики турецких властей в вопросе призыва немусульман и в первую очередь армян в османскую армию было обусловлено тем, что под предлогом защиты «османской родины» младотурецкое правительство пыталось сначала отделить от

---

* Лидер НАО Дж. Гаранг стал вице-президентом Судана и главой правительства автономного Южного Судана. После гибели Гаранга в авиакатастрофе 30 июля 2005 г. его место занял Салва Киир, который в 2010 г. был избран президентом автономного региона Южный Судан.

* На референдуме, проходившем с 9 по 15 января 2011 г., более 98 % населения Южного Судана проголосовало за независимость и отделение от Судана. Результаты референдума были признаны также Омаром аль-Баширом. Однако, после появления на карте мира 53-го независимого государства в Африке, отношения между Суданом и Южным Суданом продолжают оставаться напряженными.

[2] **Козюлин** 2009, 33.

[3] **Snouc** 1915, 1–33.

[4] **Dadrian** 2008, 221.

[5] **Փափազյան** 2002, 173–175.

остальной части армянского населения способную к сопротивлению силу – армянских мужчин, а затем разоружить и ликвидировать, чтобы они не имели возможности каким-либо образом помешать осуществлению задуманных планов[6].

В первые месяцы войны армянские солдаты в составе подразделений османской армии участвовали в сражениях на различных фронтах, и поначалу турецкое командование высоко оценивало их боеспособность. Губернатору Вана Джевдету даже была отправлена благодарственная телеграмма за проявленную доблесть призванных из губернии армян[7]. Турецкому командованию, однако, нужен был всего лишь удобный повод для того, чтобы сначала разоружить, а затем ликвидировать призванных в османскую армию армянских мужчин. Таким поводом стало поражение турецких войск в Сарикамышском сражении (22 декабря 1914 г. - 17 января 1915 г.). Пытаясь оправдать поражение из-за собственной некомпетентности и спасти свою репутацию, Энвер переложил вину на армянских солдат[8], против которых в османской армии была развернута пропагандистская кампания с целью представления их как предателей[9]. Приказом от 25 февраля 1915 г. из разоруженных армянских солдат были сформированы рабочие батальоны, которые под предлогом выполнения дорожно-строительных и грузоперевозочных работ направлялись в разные провинции империи. В 1915–1916 гг. большинство представителей христианских народов, призванных на службу в османскую армию, погибло на каторжных работах либо было жестоко убито. Работавшие на дороге Эрзурум-Эрзинджан все без исключения армянские солдаты были уничтожены, а солдаты из губернии Диарбекир были убиты на дорогах Диарбекир-Урфа и Диарбекир-Харберд. 1800 армянских юношей из Харберда, отправленных на строительные работы в Диарбекир, были убиты неподалеку от Аданы[10]. Фактически, до начала процесса массового истребления армянского

[6] **Марукян** 2010, 31.
[7] **Ussher, Knapp** 1917, 217.
[8] **Astourian** 1990, 111–160.
[9] **Արչամ** 2015, 198.
[10] **Մարթոյան** 2005, 82.

населения империи в рабочих батальонах было ликвидировано около 60.000 армянских мужчин[11].

Параллельно с уничтожением армянских солдат имело место разоружение армянского населения Западной Армении и других областей империи по следующему сценарию: отряды жандармов или курдов брали в окружение армянские деревни, выдвигая ультиматум о сдаче оружия в течение нескольких часов, в противном случае деревни будут стерты с лица земли, однако даже после сдачи оружия их не щадили[12].

До конца марта 1915 г. массовые убийства армян в империи еще не носили массовый характер[13]. В период с ноября 1914 г. по апрель 1915 г. вследствие нападений мусульман на армянские села было убито 27.000 человек[14]. Не случайно, что эти события посол США в Османской империи Г. Моргентау счел сигналом к началу политики массового истребления армян[15]. Благодаря героической самообороне в Ване, Урфе, Муса-Даге удалось спасти от неминуемой гибели часть местного армянского населения[16]. Стремясь оправдать свою геноцидальную политику в отношении армянского населения, локальные самооборонительные бои армян турецкие власти пытались представить как восстание, между тем факты свидетельствуют о том, что армяне вынуждены были прибегнуть к этой крайней мере[17].

В отличие от армян, борьба за права чернокожего населения Дарфура к началу 2003 г. приобрела более организованный и вооруженный характер. 25 февраля около 300 вооруженных повстанцев из «Фронта освобождения Дарфура» (далее – ФОД) в Западном Дарфуре, вблизи границы с Чадом захватили окружной центр Голо[18]. Повстанцы напали на места дислокации вооруженных сил, вследствие чего погибло 195 солдат, а гар-

[11] **Սահակյան, Խուդավերդյան**, 1995, 23.
[12] **Авакян** 1999, 89.
[13] **Bloxham** 2005, 71–75.
[14] **Hovannisian** 1997, 245–249.
[15] **Morgenthau** 1918, 302–304.
[16] **Марукян** 2010, 32.
[17] **Տատրյան** 2005, 18.
[18] Human Rights Watch, Sudan, Oil, and Human Rights, New York, 2003, https://www.hrw.org/reports/2003/sudan1103/sudanprint.pdf, 01.05.2019, см. также **Блинов** 2007, 24.

низон вынужден был бежать. После этих событий ФОД был переименован в «Суданское освободительное движение»* (далее – СОД)[19]. В конце мая 2003 г. СОД разгромил суданский батальон в северной части города Кутум, ликвидировав 500 и взяв в плен 300 солдат. После этого в середине июля было совершено еще одно нападение на Тине, где было уничтожено 250 солдат, а 1 августа повстанцы полностью взяли под контроль город Кутум[20]. Против правительства Судана выступила также другая военизированная группировка Дарфура – «Движение за справедливость и равенство»* (далее – ДСР)[21]. Вскоре после этого политическое крыло СОД распространило «Политическую декларацию», в которой говорилось, что поскольку правительство Хартума проводит политику расовой дискриминации, разделения и эксплуатации населения страны, целью СОД является создание единого демократического Судана, основанного на полном признании этнических, культурных, социальных и политических особенностей страны, основанных на праве самоопределения[22].

Таким образом, если суданские власти для оправдания своей политики истребления использовали факт военного восстания и активных действий дарфурских военизированных формирований против правительственных сил, то турецкие власти свою геноцидальную политику в отношении армян оправдывали вымышленными фактами, пытаясь локальные самооборонительные бои представить как восстание.

---

* В основном СОД включал в себя представителей народностей фур, загава и масалитов, и его подразделения большей частью действовали в районе границы с Чадом. **Юрченко** 2004, http://www.iimes.ru/?p=3559, 01.04.2023.

[19] **Totten, Markusen** 2009, 9.

[20] **Collins** 2005, 156.

* 5 декабря 2011 г. группировка ДСР вошла в состав СОД. В преследуемых целях этих военизированных формирований различий практически не было, исключение составляло то, что ДСР стремилась не ограничивать движение против властей Хартума только населением Дарфура, а привлечь к нему максимально большее число чернокожего населения из всех регионов Судана.

[21] **Козюлин** 2009, 33.

[22] Political Declaration of SLA/SLM 2003, https://www.pambazuka.org/governance/darfur-rwanda-next-time, 01.04.2023.

Второй этап Геноцида армян и дарфурских преступлений

Параллельно с процессом разоружения и уничтожения армянских мужчин в османской армии власти империи приступили ко второму этапу Геноцида армян. Младотурки имели опасения, что армянская элита – интеллигенция и состоятельные армяне, потенциально могли своих соотечественников призвать к неповиновению и помешать осуществлению задуманных планов по массовому истреблению армянского населения империи. Не случайно, что еще с октября 1914 года – с момента вступления Османской империи в мировую войну за Армянским патриархатом Константинополя, а также видными представителями армянской элиты был установлен строгий контроль. 27 декабря 1914 года министр внутренних дел Талаат паша уже дал указание губернаторам Эрзурума, Вана и Битлиса освободить всех армянских чиновников с занимаемых государственных должностей, лишить их всех документов и сослать в отдаленные районы[23].

Устранение армянской элиты было не столь сложно, поскольку ее представители в основном были сконцентрированы в столице и других крупных городах империи. В ночь с 23 на 24 апреля 1915 года по предварительно подготовленным спискам были арестованы видные представители армянской интеллигенции столицы, среди них – депутаты османского парламента, писатели, поэты, журналисты, ученые, врачи, которых приказано было ликвидировать по дороге в ссылку в Аяш и Чанкири. В целом было арестовано более 800[24], а согласно турецкому источнику – 2345[25] представителей армянской элиты, которые в основном были уничтожены, и лишь немногим из них удалось спастись[26].

Существенным отличием между двумя преступлениями является то, что перед депортацией и массовым истреблением чернокожего населения Дарфура режим Хартума не осуществил уничтожение мужчин и предста-

---

[23] **Աքչամ** 2015, 194.
[24] **Սահակյան, Խուդավերդյան**, 1995, 24.
[25] **Halacoglu** 2006, 60. См. также **Beylerian** 1983, 21.
[26] **Dadrian** 2003, 221.

вителей элиты – вождей* коренных африканских племен данного региона, что было реализовано режимом младотурок на первых двух этапах Геноцида армян. Причина заключалась в том, что перед началом депортации и массового истребления чернокожего населения Дарфура определенная часть мужчин чернокожего населения региона уже была включена в повстанческие военизированные формирования, созданные при содействии вождей племен.

Если для турецких властей формальным поводом к началу истребления армян послужило поражение турецких войск в Сарикамышском сражении, в чем попытались обвинить армян, то поводом к кризису в Дарфуре стало соглашение между правительством Хартума и повстанцами юга страны о разделе доходов от добываемой нефти в южных провинциях[27]. Ситуация осложнялась еще и тем, что правительство Судана преследовало цель тотального изгнания либо уничтожения коренного чернокожего населения на территориях, богатых залежами нефти[28].

Третий этап Геноцида армян и дарфурских преступлений

После уничтожения большей части армянских мужчин и представителей армянской элиты турецкие власти перешли к массовой депортации и ликвидации беззащитного армянского населения как Западной Армении, так и других регионов империи. Принятие временного закона 30 мая 1915 года «О депортации» ознаменовало начало насильственного изгнания армянского населения[29]. Депортация и массовое истребление армянского населения достигло беспрецедентных масштабов особенно в Западной Армении и Киликии. Власти преднамеренно не обеспечивали депортируемых армян необходимым продовольствием, создавая среди них искусственный голод, вследствие чего люди умирали не только от голода и жажды, но и от эпидемических болезней. Кроме того, изгнанные с родных мест обита-

---

* Исключением можно считать то, что уже после начала вооруженного восстания 18 марта 2003 года арабские полицейские убили шейха племени масалитов, вследствие чего временное прекращение огня между силами СОД и правительственными войсками было нарушено. **Collins** 2005, 156.

[27] **Хайтам** 2017, 311.

[28] **Блинов** 2007, 24.

[29] **Սաֆրաստյան** 2007, 72–81.

ния армяне периодически подвергались нападениям бандитских формирований[30]. Характерно, что из депортированных около 40 тысяч эрзурумских армян до пустыни Дер-Зор дошло всего около 200 человек[31].

Процесс депортации и массового истребления армян координировался «Особой организацией»[*] («Тешкилят-и Махсуса»). **Решение о создании внутри партии подобной тайной структуры было принято еще в 1911 году на съезде ЦК партии «Единение и прогресс», когда секретарь партии Бехаэддин Шакир поднял вопрос о необходимости создания специальной организации,** которая характеризовалась как «полунезависимое государство в государстве»[32]**.** Данная структура, однако, окончательно была сформирована накануне Первой мировой войны[33], а о**фициальный офис в Стамбуле начал действовать с 3 августа 1914 года**[34]**.** Перед на**чалом войны** численность членов «Особой организации» была увеличена за счет сформированных до этого курдских отрядов «гамидие», которые уже имели опыт осуществления массовых погромов армян в 1894-1896 гг., иммигрировавших с Балкан и Северного Кавказа мусульманских переселенцев – мухаджиров, а также освобожденных из тюрем преступников. С начала марта 1915 г. только из центральной тюрьмы Анкары было освобождено 249 преступников, из тюрьмы Йозгата – еще 65, из коих 51 были осуждены за убийство[35].

Следует отметить, что аналогично действиям младотурок в процессе реализации Геноцида армян режим Хартума также прибег к созданию особых структур, иррегулярных военизированных формирований, на которые была возложена функция координации осуществления депортации, массовых погромов и этнических чисток в отношении чернокожего насе-

---

[30] **Hovannisian** 1997, 247–248.

[31] **Sarafian** 2011, 48.

[*] Большая часть документов, касающихся деятельности «Особой организации», содержится в недоступном архиве турецкого военного ведомства, поэтому основным источником информации служат опубликованные воспоминания руководителей ее подразделений. **Akçam** 2012, 16.

[32] **Дадрян** 2007, 304.

[33] **Авакян** 1999, 94–95.

[34] **Jacobsen** 2001, 75.

[35] **Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ.** 2011, 454.

ления Дарфура. После того, как в результате очередного военного переворота 30 июня 1989 г. «Национальный исламский фронт» пришел к власти[36], Совет революционного командования во главе с Омаром аль-Баширом под предлогом «защиты революции и подавления восстания на юге страны» сформировал «Народные силы обороны» (далее – НСО), в ряды которой были включены вооруженные отряды арабского племени баккара, которые еще в 1980-ые годы убивали, насиловали и порабощали чернокожее население Южного Судана в бассейне реки Бахр-эль-Араб (Киир)[37]. В начале 1990-х участились нападения арабских племен на чернокожих африканцев, которые становились более масштабными, а последствия – более серьезными. Нападения на африканские деревни зачастую завершались поджогами этих населенных пунктов и угоном крупного и мелкого рогатого скота. В августе 1995 г. только в одной африканской деревне Западного Дарфура было убито 23 мирных жителя и угнано около 4.000 особей крупного и мелкого рогатого скота[38]. Во избежание жестоких нападений арабских племен во второй половине 1990-х годов более 100.000 африканцев из Судана мигрировало в Чад. Отказ суданских властей привлечь к ответственности виновников нападения на африканские деревни подтверждал подозрения чернокожего населения в причастности режима Хартума к этим преступлениям[39].

Следует отметить, однако, что в случае с дарфурскими преступлениями режим Хартума вынужден был прибегнуть к услугам иррегулярных формирований также по той причине, что проведенные реформы в вооруженных силах Судана имели совершенно обратный эффект и привели к снижению боеспособности суданской армии. Преследуя цель исламизирования суданской армии, Башир фактически превратил ее в нерегулярные военные формирования, которым предстояло воевать против закаленной в боях «Народно-освободительной армии Южного Судана» (далее – АЮС), прошедшей военную подготовку эфиопской армии при непосредственной

[36] **Madut** 2001, 24.

[37] **Nkrumah** 2004, https://english.alsadigalmahdi.com/sadig-al-mahdi-the-comeback-king/, 01.04.2023.

[38] **Flint, de Waal** 2008, 60.

[39] **Totten** 2011, 140.

поддержке президента этой страны[40]. Боеспособность правительственных войск Судана снизилась настолько, что они не в состоянии были подавить восстание в стране[41]. Как на западе Судана – в Дарфуре, так и в южных частях страны подразделения НСО терпели одно поражение за другим, вследствие чего власти Хартума потеряли контроль над этими территориями. Изначально режим Хартума пытался отрицать военные успехи повстанцев, объявляя о победе над ними, однако последние продолжали контролировать определенные территории Дарфура[42]. Более того, военизированные формирования Дарфура СОД И ДСР беспрепятственно получали военную помощь из соседнего Чада, поскольку западная граница Судана с этой страной контролировалась слабо[43].

Когда скрывать эти факты уже стало невозможно, правительство Омара аль-Башира стало представлять восстание в Дарфуре как попытку чернокожего африканского населения вывести регион из-под власти арабов, пытаясь таким образом сплотить арабское население страны вокруг власти. На подавление восстания были брошены вооруженные отряды арабских племен, оспаривающих территории с богатыми природными ресурсами[44]. Власти приступили к подготовке арабских ополченцев для борьбы против военизированных формирований дарфурцев. Из местных арабоязычных кочевников Дарфура было сформировано ополчение «Джанджавид» («дьяволы на конях»), осуществившее этнические чистки чернокожего населения[45]. Под предлогом укрытия вооруженных повстанцев общиной чернокожих африканцев Дарфура правительственные силы и подразделения «Джанджавид» стали совершать нападения на мирных жителей региона. Подобная тактика возложения ответственности за массовые погромы и этнические чистки на самих жертв использовалась также режи-

[40] Part one interview with former President of Ethiopia Mengisto Haile Mariam, motion picture, Ajak Deng Chiengkou, SBS Amharic, February 8, 2015 // URL: https://www.sbs.com.au/yourlanguage/dinka/en/audiotrack/part-one-interview-former-president-ethiopia-mengisto-haile-mariam, 01.04.2023.

[41] **Totten, Markusen** 2009, 7.

[42] **Хайтам** 2017, 310–319.

[43] **Козюлин** 2009, 35.

[44] **Flint** 2010, 7.

[45] **Totten, Markusen** 2009, 11.

мом младотурок, когда за поражение в Сарикамышском сражении турецкие власти мстили беззащитному армянскому населению.

Отряды «Джанджавид» регулярно совершали нападения на чернокожих жителей, сжигая деревни[46], уничтожая религиозные книги чернокожих суданцев из народностей фур и загава[47]. Перед нападением отрядов «Джанджавид» населенные пункты мирных дарфурцев, как правило, подвергались массовой бомбардировке с использованием самолетов и вертолетов ВВС Судана[48]. Массовое истребление мирного чернокожего населения Дарфура силами «Джанджавид» осуществлялось при активном содействии правительственных чиновников[49]. 1 мая 2002 года группа дарфурских деятелей направила протест президенту страны Омару аль-Баширу в связи с нападениями арабских боевиков на 181 деревню[50]. Вследствие этих преступлений десятки тысяч чернокожих африканцев были насильственно переселены. Число перемещенных гражданских лиц за эти годы в общей сложности достигло 2,3 млн, а по некоторым оценкам - 2,5 млн человек[51].

Четвертый этап Геноцида армян и дарфурских преступлений

Конечным пунктом выживших в «караванах смерти» депортированных армян были пустыни Сирии и Месопотамии (Дер-Зор, Рас-уль-Айн, Мескене, Интили и др.), ставшие концлагерями под открытым небом[52]. По подсчетам американского консула в Алеппо Джексона, в лагере Дер-Зора погибло около 300.000 человек[53]. Вторым по числу жертв был лагерь в Рас ул-Айн, где было уничтожено около 70.000 человек, третьим – Меске-

[46] **Юрченко** 2005, http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/07-04-05.htm, 16.02.2023.

[47] **Козюлин** 2009, 33.

[48] **Юрченко** 2004, http://www.iimes.ru/?p=3559, 16.02.2023.

[49] “Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General”, par. 125. // URL: https://www.un.org/News/dh/sudan/com_inq_ darfur.pdf, 01.04.2023.

[50] **Flint, de Waal** 2008, 77–78.

[51] Sudan: Darfur Humanitarian Overview, 1 February, 2018.

[52] **Astourian** 1990, 115.

[53] **Гамелен, Брон** 1995, 114.

не, где погибло около 55.000 армян, четвертым – лагерь в Интили, где было уничтожено около 40–50.000 армян[54].

Концентрационные лагеря использовались также режимом Хартума при ликвидации коренного чернокожего населения Дарфура. Отряды «Джанджавид» изгоняли чернокожее население с целью захвата сельскохозяйственных земель, а после открытия в 2005 г. месторождений нефти в южном Дарфуре главной их целью стало создание «этнически зачищенных» зон вокруг нефтяных месторождений. Командиры подразделений «Джанджавид» проведение этнических чисток считали освобождением Дарфура от местного чернокожего населения с целью установления на данной территории арабского правления[55]. В некоторых случаях отряды «Джанджавид» даже пересекали границу с Чадом, преследуя депортированных беженцев из Дарфура уже на территории соседнего государства, численность которых там уже составляла около 65.000 человек[56]. Таким образом, вследствие действий правительственных сил и отрядов «Джанджавид» сотни тысяч представителей коренных народов Дарфура насильственно были изгнаны из родных очагов в резервации и концентрационные лагеря, где для них создавались условия, несовместимые с жизнью. Беженцы, которые в поисках воды и пищи пытались выбраться из концентрационных лагерей, уничтожались правительственными силами и отрядами «Джанджавид». Создавались также искусственные препятствия поставкам гуманитарной помощи в Дарфур.

По состоянию на февраль 2004 г. уже было убито 30.000 человек, число же беженцев из Дарфура колебалось от 110 до 135 тыс. человек[57], а к концу конфликта составило около 200 тыс., большая часть которых нашла пристанище в Чаде[58]. В течение следующих девяти месяцев еще 350.000 дарфурцев погибло от голода и болезней. После посещения Дар-

---

[54] **Авакян** 1999, 93–95.

[55] **Totten, Markusen** 2009, 12.

[56] “Influx of Sudanese refugees into eastern Chad swells to 65.000 since April”, UN Agency, UN News, 2 September, 2003, https://news.un.org/en/story/2003/09/78132-influx-sudanese-refugees-eastern-chad-swells-65000-april-un-agency, 01.05.2023.

[57] **Юрченко** 2004, http://www.iimes.ru/?p=3559, 16.02.2023.

[58] **Козюлин** 2009, 32.

фура исполнительный директор Всемирной продовольственной организации Дж. Моррис заявил, что за все свои визиты никогда не видел более напуганных людей, чем беженцы из Дарфура[59]. Согласно докладу ООН, вследствие нападений на чернокожее население Дарфура из данного региона были перемещены около 600 тысяч человек[60].

Таким образом, оба преступных режима практиковали механизм концентрации представителей групп-жертв в резервациях и особых лагерях, где с целью ликвидации для них искусственно создавались несовместимые с жизнью условия, что, согласно конвенции ООН от 9 декабря 1948 года, является одним из преступных деяний состава преступления геноцида[61].

Заключение

Обобщая вышеизложенное, можно констатировать, что в обоих случаях преступными режимами были созданы специальные военизированные структуры, которые должны были координировать процесс массового истребления коренных народов. Если в случае Геноцида армян эта функция была возложена на «Тешкилят-и Махсуса» («Особая организация»), то главным орудием депортаций и убийств в Дарфуре были подразделения «Джанджавид».

Сигналом к началу дарфурских преступлений послужили военные действия двух дарфурских вооруженных формирований против правительственных сил и арабских кочевых племен, что в качестве оправдания использовали организаторы преступных действий, совершенных в отношении мирного чернокожего населения. Хотя и подобные действия не предшествовали Геноциду армян, но в целях оправдания своей преступной политики турецкие власти пытались представлять самооборонительные бои армян в качестве «восстания».

В отличие от дарфурских преступлений Геноцид армян характеризуется высокой степенью спланированности. Преступные деяния в отношении

[59] **Totten, Markusen** 2009, 11.

[60] “Annan alarmed at reports of widespread abuses of civilians in Darfur, Sudan”, UN Agency, UN News, 9 December, 2003 // URL: https://news.un.org/en/story/2003/12/88112-annan-alarmed-reports-widespread-abuses-civilians-darfur-sudan, 01.05.2023.

[61] Права человека. Сборник международных договоров 2002, 781.

армянского населения осуществлялись последовательно и поэтапно, каждый из этапов был нацелен на уничтожение конкретной части армянского населения. Сначала под предлогом призыва в армию армянские мужчины были отделены от остального населения, после чего разоружены и ликвидированы, затем были уничтожены представители армянской интеллигенции, и только после этого началась массовая депортация и истребление беззащитного армянского населения. В отличие от этого, события в Дарфуре носили более спонтанный характер, истребление мирного чернокожего населения властями Хартума происходило на фоне борьбы за контроль над природными ресурсами (нефтью) и гражданской войны между дарфурскими военизированными формированиями, с одной стороны, и отрядами «Джанджавид» и правительственными войсками – с другой.

БИБЛИОГРАФИЯ

Աքչամ Թ. 2015, Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 583 էջ:

Մաթոսյան Տ. 2005, Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ (Համեմատական փորձ), Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 182 էջ:

Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ. 2011, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հայկական հարցը 1908–14 թվերին h. 2, գ. 1, Երևան «Հայաստան», 480 էջ:

Սահակյան Ռ., Խուդավերդյան Կ. 1995, Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Երևան, 57 էջ:

Սաֆրաստյան Ռ. 2007, Օսմանյան կայսրության 1915 թ. «Տեղահանության օրենքը», Պատմա-բանասիրական հանդես, № 2, Երևան, էջ 72–81:

Տատրյան Վ. 2005, Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական հիմնական փաստարկները. Աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն, Երևան, «Նշանակ», 92 էջ:

Փափազյան Ա. 2002, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839–1915 թթ.), Երևան, «Զանգակ», 248 էջ:

Авакян А. 1999, Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, «Гитутюн» НАН РА, 110 с.

Блинов А. 2007, Мир в обмен на нефть, «Независимая газета», 24 сентября, № 36.

Гамелен А., Брон Ж-М. 1995, Восстановленная память, Ереван, «Воскан Ереванци», 224 с.

Дадрян В. 2007, История армянского геноцида: этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа, Ереванский университет «Гладзор», 584 с.

Козюлин В. 2009, Судан между миром и войной, «Индекс безопасности», № 2 (89), т. 15, Москва, с. 31–47.

Марукян А. 2010, Проблема геноцида армян в современной геноцидологии, Ереван, изд-во РАУ, 79 с.

Права человека 2002, Сборник международных договоров. Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, т. 1, ч. 2, 1032 с.

Хайтам Г. 2017, Дарфур: гуманитарная катастрофа 21 века, «Воронежское востоковедение», вып. 2, Воронеж, с. 304-319.

Юрченко В. 2005, Конфликт в Дарфуре; истоки, состояние и перспективы. Институт Ближнего Востока , http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/07-04-05.htm (16.02.2023).

Юрченко В. 2004, О положении в западных провинциях Судана. Институт Ближнего Востока , http://www.iimes.ru/?p=3559 (16.02.2023).

Akçam T. 2012, The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire, USA, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 528 p.

Annan alarmed at reports of widespread abuses of civilians in Darfur, Sudan, 2003, UN Agency, UN News, 9 December, https://news.un.org/en/story/2003/12/88112-annan-alarmed-reports-widespread-abuses-civilians-darfur-sudan, (01.05.2023).

Astourian S. 1990, The Armenian Genocide: An Interpretation, the History Teacher, Vol. 23, No. 2, pp. 169–192.

Beylerian A. 1983, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises, 1914–1918, Paris, 792 p.

Bloxham D. 2005, The Great Game of Genocide: imperialism, nationalism, and the destruction of the Ottoman Armenians, Oxford University Press, Oxford, 352 p.

Collins R. 2005, Civil Wars and Revolution in the Sudan, Tsehai Publishers, Los Angeles, 408 p.

Dadrian V. 2008, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, New York, 207 p.

Flint J., de Waal A. 2008, Darfur: A New History of a Long War (African Arguments), Zed Books, London, 351 p.

Flint J. 2010, The Other War: Inter-Arab Conflict in Darfur, HM Government, Geneva, 48 p.

Halacoglu Yu. 2006, Die Armenien frage, Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 134 p.

Hovannisian R. 1997, The Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. II, "Macmillan Press", London, pp. 109–137.

Human Rights Watch, 2003, Sudan, Oil, and Human Rights, New York,
https://www.hrw.org/reports/2003/sudan1103/sudanprint.pdf (01.05.2023).

Influx of Sudanese refugees into eastern Chad swells to 65.000 since April, 2003, UN Agency, UN News, 2 September, https://news.un.org/en/story/2003/09/78132-influx-sudanese-refugees-eastern-chad-swells-65000-april-un-agency, (01.05.2023).

Jacobsen M. 2001, Diary of a Danish Missionary, Harpoot, 1907–1919, UK, Gomidas Institute Books, Princeton and London, 79 p.

Madut J. 2001, War and Slavery in Sudan, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 240 p.

Morgenthau H. 1918, Ambassador Morgenthau's Story, Garden City, New York, 134 p.

Nkrumah G., Sadig Al-Mahdi 2004,The comeback King, «Al Ahram Weekly», 21 July.

Part one interview with former President of Ethiopia Mengisto Haile Mariam, 2015, motion picture, Ajak Deng Chiengkou, SBS Amharic, February 8, https://www.sbs.com.au/yourlanguage/dinka/en/audiotrack/part-one-interview-former-president-ethiopia-mengisto-haile-mariam, (01.04.2023).

Political Declaration of SLA/SLM, March 14, 2003, https://www.pambazuka.org/governance/darfur-rwanda-next-time, (01.04.2023).

Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General, https://www.un.org/News/dh/sudan/com_inq_darfur.pdf, (01.04.2023).

Sarafian A. 2011, Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide, Gomidas Institute, London, 70 p.

Snouc H. 1915, The Holy War "Made in Germany", G.P. Putnam's Sons, New York, 82 p.

Sudan: Darfur Humanitarian Overview, 2018, UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs,1 February.

Totten S. 2011, An Oral and Documentary History of the Darfur Genocide, Praeger Security International, Santa Barbara, 556 p.

Totten S., Markusen E. 2009, Genocide in Darfur: Investigating atrocities in the Sudan, Journal of African Conflicts and Peace Studies, vol. 1, issue 2, pp. 97-103.

Ussher C., Knapp G. 1917, An American Physician in Turkey. A Narratives of Adventures in Peace and War, New York, Boston, 338 p.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԱՐՖՈՒՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՒԼԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, «Հատուկ կազմակերպություն», Դարֆուրի ճգնաժամ, բնիկ սևամորթ բնակչություն, «Ջանջավիդ», տեղահանություն, համակենտրոնացման ճամբարներ:

Դարֆուրի ճգնաժամը մեկնարկեց սևամորթ դարֆուրցիների զինված խմբավորումների կողմից կառավարական ուժերի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողություններից հետո, ինչը Խարթումի հանցավոր վարչակարգը որպես հարմար առիթ օգտագործեց՝ խաղաղ բնակչության նկատմամբ իրականացված զանգվածային ոճրագործություններ իրականացնելու համար: Ի

տարբերություն դրա, երիտթուրքերի վարչակարգը ստիպված եղավ հորինել հայերի ցեղասպանության բնաջնջման առիթը, քանի որ մինչ Հայոց ցեղասպանության իրագործումը նման դրսևորումներ տեղի չէին ունեցել, հակառակը՝ հայերն ամեն ինչ անում էին իշխանություններին նման առիթ չտալու համար: Այդուհանդերձ, արդեն ցեղասպանության իրագործման ընթացքում իրենց հանցավոր քաղաքականության արդարացման նպատակով՝ թուրքական իշխանությունները հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը ջանում էին որպես «ապստամբություն» ներկայացնել:

Դարֆուրի ճգնաժամից Հայոց ցեղասպանությունը տարբերվում է իրագործման հանցավոր մտադրության բարձր աստիճանով: Հայ բնակչության դեմ հանցավոր գործողություններն իրականացվել են հաջորդական հստակ փուլերով, որոնցից յուրաքանչյուրն ուղղված էր հայ բնակչության որոշակի հատվածի դեմ: Ի տարբերություն դրան, Դարֆուրում տեղի ունեցած դեպքերն ավելի ինքնաբուխ էին, Խարթումի վարչակարգի կողմից տեղի սևամորթ բնակչության ոչնչացումը կատարվում էր բնական պաշարների (նավթի) նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելու համար մղվող պայքարին, ինչպես նաև Սուդանի քաղաքացիական պատերազմին զուգընթաց:

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PHASES OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND CRIMES COMMITTED IN DARFUR

MARUKYAN A.

Summary

Keywords: Armenian Genocide, “Special Organization”, crisis in Darfur, indigenous black population, “Janjaweed”, deportation, concentration camps.

The crisis in Darfur began after armed groups of Black Darfurians launched military operations against government forces, which Khartoum's criminal regime used as an opportunity to commit mass atrocities against civilians. In contrast, the Young Turks' regime had to invent an excuse for the genocide of the Armenians, because before the implementation of the Armenian Genocide, such manifestations did not take place, on the contrary, the Armenians did everything to prevent the authorities from giving such an opportunity. Nevertheless, already

during the implementation of the genocide, the Turkish authorities tried to present the self-defense fights of Armenians as a “rebellion” under the guise of justifying their criminal policy.

The Armenian Genocide differs from the Darfur crisis in terms of its high degree of criminal intent. The criminal actions against the Armenian population were carried out in successive distinct phases, each of which was directed against a specific segment of the Armenian population. In contrast, events in Darfur were more spontaneous, with the Khartoum regime exterminating the local black population as a result of a struggle for control of natural resources (oil) between Darfur’s armed groups on the one hand, and “Janjaweed” units and government forces on the other along with the ongoing civil war.

ASCHOT HAYRUNI*
Prof. am Lehrstuhl für Geschichte der Armenier, Staatsuniversität Jerewan, Prof. Dr. der Geschichtswissenschaften
ashot.hayruni@ysu.am
ORCID: 0009-0001-5026-7315
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.87-106

DAS RETTUNGSWERK KAREN JEPPES FÜR DIE ARMENIER IN SYRIEN

***Schlüsselwörter**:* Karen Jeppe, Aleppo, Johannes Lepsius, Völkermord, Deir ez-Zor, Leopold Gaszczyk, Tel-Armen.

Einführng

Die von Karen Jeppe in Aleppo entfalteten Aktivitäten zur Rettung während des Völkermordes verschleppter Armenien ist bereits aufgeklärt worden[1]. In diesem Aufsatz handelt es sich um den Einsatz Jeppes und der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission zur Schaffung von Lebensbedingungen für die befreiten Kinder und die Insassen des armenischen Flüchtlingslager in Aleppo.

Die meisten befreiten Jugendlichen waren von muslimischen Bauern geraubt worden. Sie hatten sich an das Dorfleben gewöhnt, so dass sie sich schwer in ein städtisches Leben finden konnten.[2] Angesichts der großen Arbeitslosigkeit war es zudem viel zu schwer, in syrischen Städten Arbeit zu finden. Diese Sachlage brachte auch für die armenischen Flüchtlinge in Aleppo, deren Zahl sich auf 50 000 belief, große Herausforderungen mit sich. Die ehemaligen Stadtbewohner, ganz besonders die Handwerker, würden sich dem Erwerbsleben in Aleppo verhältnismäßig leicht anpassen können und nach und nach Beschäftigung finden, wohingegen die Bauern immer mehr in Hoffnungslosigkeit versanken. Karen Jeppe hielt sich für eine Pflicht, um diese Herausforderungen zu bekämpfen und widmete sich mit großer Hingabe und Aufopferung dieser ihrer neuen Aufgabe.

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 12.09.23, գրախոսվել է 12.09.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

[1] Siehe Aschot Hayruni, Karen Jeppe und die Rettung während des Völkermordes verschleppter Armenier, in: REVIEW OF ARMENIAN STUDIES, 2022, N 3 (30), S. 5–24.

[2] **Jeppe** 1924, 62.

Die Gründung armenischer Dorfkolonien in Syrien

Nach Ansicht Jeppes mussten sich sowohl diejenigen Armenier, welche früher Dorfbewohner gewesen waren, als auch Syrien generell der Landwirtschaft zuwenden, wenn das wirtschaftlich am Boden liegende Land nicht gänzlich verfallen sollte.[3] Wie aber sollte sich dies am besten realisieren lassen? Die ursprüngliche Bauernbevölkerung in Syrien war laut Jeppe ungebildet und „wenig entwicklungsfähig“, so dass sie sich der modernen Wirtschaftsweise kaum würde anpassen können, und es war „kein Wunder“, so Jeppe, dass „vor allen Dingen“, „in Nord-Syrien sich vieler Augen auf die Armenier gerichtet hätten. Die wären ja imstande, sich den Anforderungen der modernen Landwirtschaft anzupassen und könnten überhaupt am allerbesten Syrien über den toten Punkt weghelfen, während sie gleichzeitig selbst aus dem jetzigen Elend herausgerissen würden.“[4]

Dadurch wäre nach Jeppe auch die unter armenischen Flüchtlingen herrschende Verzweiflung und Hoffnungslosigkeit zu beseitigen, welche für sie viel gefährlicher und unheilvoller seien als ihre Notlage. „Wenn der Armenier nicht mehr hoffen kann“, schrieb diesbezüglich Jeppe, „dann erst fällt er dem Untergange anheim. Ein Volk, das seit Jahrhunderten einen Glaubenskampf gekämpft hat, hat seine Stärke in seiner Hoffnungsfreudigkeit und in seinem unverwüstlichen Optimismus, wie es die Armenier ja auch von jeher gehabt haben. Doch nichts bedrückt mein Herz jetzt mehr als der Einfluss, den die vielen, unerträglich schweren Enttäuschungen der letzten Jahre auf das Gemüt der Armenier ausgeübt haben. Man braucht nicht einmal mit ihnen zu sprechen, um der Gefahr inne zu werden; man sieht den Ausdruck der Hoffnungslosigkeit auf den Gesichtern ganz fremder Menschen, wenn man nur auf der Straße an ihnen vorübergeht… Wir müssen ihnen eine Zukunft geben.“[5]

Schon zuvor war der Internationale Versöhnungsbund auf die Idee gekommen, in Syrien eine armenische Kolonie, „in ihrem Geiste geleitet“, anzulegen und dadurch auch mitten unter den Arabern ein friedliches Zusammenleben und -arbeiten der beiden Völker herbeizuführen. Der vom Versöhnungsbund ausgearbeitete betreffende Vorschlag war auch an Karen Jeppe zur Begutachtung geschickt worden, und sie sah darin „eine Tür, die sich den aus der Türkei vertrie-

---

[3] **Jeppe**, 1924, 84.

[4] A.a.O., 83.

[5] A.a.O., 88.

benen armenischen Bauern öffnete." „Vielleicht wäre es möglich", so Jeppe, „sie in diesem Geiste unter den Arabern anzusiedeln. Das wäre dann doch auch für diese und für Syrien überhaupt eine wahre Wohltat, da die wirtschaftlich tüchtigen Armenier zweifellos die Araber zu ertragreicheren landwirtschaftlichen Methoden anleiten würden."[6]

1923 weilte Jeppe für einige Monate in Europa, um für ihre Arbeit Werbung zu machen. Gerade während dieser Zeit hatte der Internationale Versöhnungsbund seine Konferenz nach Dänemark verlegt. Jeppe wurde auf diese Konferenz eingeladen, um die armenische Angelegenheit mit zu besprechen, mit dem Ergebnis, dass die schwedische Abteilung, deren Leiter Nanael Beskow war, sich entschloss, in Syrien den Versuch zu wagen. Sie wollten das erforderliche Kapital beschaffen, während Jeppe als Kommissionär des Völkerbundes die Arbeit in die Wege leiten sollte.[7]

Es fiel Jeppe nicht leicht, zu entscheiden, wo sie mit der Arbeit am besten beginnen sollte. Obwohl viele ihr rieten, an der Küste anzufangen, schienen ihr im Norden die politischen Verhältnisse zu unsicher zu sein, weil immer noch zu befürchten stand, die Antiochia-Gegend könne den Türken zurückgegeben werden. Im Süden war der Boden zu teuer und das Land stark bevölkert. Erst als der Beduinenhäuptling Hadjim Pascha sich bei ihr mit der Bitte meldete, die Armenier in seinem Herrschaftsgebiet in der Euphrat-Gegend anzusiedeln, indem er auch die Sicherheit der armenischen Ansiedler garantierte, fiel die Entscheidung.[8] 1923 wurde in Tel-Samen, einer am Balikhfluss gelegenen Ortschaft zwischen Rakka und Tel-Abiat, eine armenische Kolonie gegründet. Schon im ersten Sommer wurden dort 60 armenische Familien angesiedelt. 1924 wohnten bereits 200 Leute im Dorf, deren Zahl fortwährend zunahm, und die nun „fröhlich und zuversichtlich der Zukunft" entgegensahen.[9] In der Nähe von Tel-Samen gründete Jeppe anschließend auch ein zweites armenisches Dorf, Tel-Armen.[10]

Da sie beabsichtigte die gesamte Gegend für die Armenier zu erschließen, unternahm sie nach den ersten erfolgreichen Versuchen im Frühjahr 1927 die Gründung einer weiteren armenischen Kolonie, Charb Bedros. Diese lag ebenfalls

---

[6] **Jeppe** 1930, 78.
[7] **Jeppe** 1924, 85.
[8] **Jeppe** 1930, 81–82.
[9] **Jeppe** 1924, 86–87.
[10] **Jeppe** 1928, 3.

am Balikhfluss, aber bedeutend nördlicher, nicht sehr weit von der türkischen Grenze. Eigentümlich für dieses Dorf war, dass neben den Bauern eine große Zahl von armenischen jungen Leuten angesiedelt wurden, die durch das Rettungswerk Jeppes in ihr Volk zurückgeführt worden waren.[11] Durch die rasche Zunahme der Zahl der Ansiedler vergrößerten sich die neu gegründeten Dörfer in kurzer Zeit. Die Ansiedlung einer Familie kostete im Durchschnitt 200 Mark, die in den meisten Fällen nach Ablauf des ersten Jahres zurückgezahlt und zur Ansiedlung anderer verwendet wurden.[12] Mit der Aufsicht und Verwaltung der Dorf-Kolonien wurde von Karen Jeppe ihr Pflegesohn Misak Melkonyan beauftragt.[13]

In Charb Bedros stellte die Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission einen Lehrer, Chatschik Hakobyan, an, der in ihrem Dienst stand und bei dem auch die Jugend der anderen armenischen Kolonien unterrichtet wurde. Um den unerfahrenen Kolonisten, die meistens frühere Lösegeldkinder waren, zu wirtschaftlicher Nutzung des Bodens und damit zur Selbständigkeit zu verhelfen, stellte die Missionsgesellschaft 1931 anstelle des Lehrers einen Landwirt in Charb Bedros, Louis Garzany an, der sich bis 1933 dort aufhielt und den Dorfbewohnern seine Fachkenntnisse vermittelte.[14] Von der lepsius'schen Missionsgesellschaft wurde überdies im Dezember 1929 ein armenischer Arzt, Zakaria Kiledyan, für die ärztliche Behandlung der Bevölkerung in den Kolonien angestellt, der seine Dienste auch kranken Muslimen zugutekommen ließ.[15]

Im Laufe von zwei Jahren wurden die Ansiedler der neu gegründeten Kolonien vom Hilfswerk finanziell ganz unabhängig und lebten dort als Pächter Hadjim Paschas.[16]

---

[11] **Gaszczyk** 1932, 26.

[12] **Jeppe** 1926, 71. Vgl. **Jeppe** 1924, 87. „Wie freue ich mich", so Karen Jeppe in einem ihrer Berichte. „wenn ich an die Lage unsrer Bauern denke, wie die nach Verlauf von 1½ Jahren nicht nur reichlich Nahrung und Kleidung haben, sondern auch Geld im Beutel." Siehe Karen Jeppes Arbeit, 8.

[13] **Jeppe** 1930, 83. Vgl. **Gaszczyk** 1932, 25–26.

[14] **Jeppe** 1932, 3. Vgl. **Schäfer** 1932, 11.

[15] **Schäfer** 1931, 21.

[16] **Jeppe** 1928, 4. In der Anfangszeit waren die Ansiedler keine Besitzer der betreffenden Ländereien. Und es lag auch Jeppe nicht daran, dass die Armenier Besitzer des Bodens werden sollten, weil dazu laut Jeppe die politischen Verhältnisse nicht genügend geklärt worden waren. Sie, wie in dem meisten Fällen auch die arabischen, türkischen und kurdischen Bauern bearbeiteten das Land und hatten dem Landbesitzer, nämlich, Hadjim Pascha, ein Viertel des Ertrages abzuliefern. Siehe **Künzler** 1929, 5. Erst später kamen sie in den Besitz des Bodens.

Die geschickte Bebauung des Bodens und die Gärten, welche von den Ansiedlern der beiden Dörfer angelegt wurden, wurde von der arabischen Bevölkerung bald nachgeahmt. „Das Beispiel der Armenier wirkte“, so Karen Jeppe. „Die Araber sahen ihnen ihre Arbeitsmethoden ab, allmählich entstanden kleine arabische Gärten, den Balikhfluss entlang, und die wuchsen und wurden größer und fruchtbarer. […] Das ganze Land draußen atmet nun Gedeihen, Friede und Freundschaft. […] Zwei Jahre hatte ich nicht hinkommen können. Krankheit und eine Europa-Reise hatten mich daran gehindert. Wie ganz hingenommen aber war ich von dem, was ich in diesem Frühling sah. Dass die Armenier in geordneten Verhältnissen lebten, war ja selbstredend, das wunderte mich nicht; was mir aber geradezu den Atem benahm, war die Veränderung, die mit den Arabern vor sich gegangen war.“[17]

Karen Jeppe hatte vor, auch weitere armenische Dorf-Kolonien auf dem Lande zu gründen. Bis dahin galt es aber, allerlei Hilfstätigkeit für die notleidenden armenischen Lagerinsassen in Aleppo in die Wege zu leiten, deren Situation wegen dem anhaltenden Ansteigen der Lebensmittelpreise und der Arbeitslosigkeit zunehmend bedrohlich geworden war.

Hilfeleistungen für notleidende Flüchtlinge. Einführung eines neues Systems der Waisenarbeit

1925 unternahm Jeppe in Mitarbeit von Jenny Jensen eine eingehende Untersuchung der Flüchtlingslager, und sie fanden viele in Verzweiflung und äußerst verwahrlostem Zustand. So taten sie ihr Möglichstes für sie, versuchten Arbeit für sie zu finden, versahen sie mit Kleidung, und wenn Kinder da waren, zahlten sie etwas an die Eltern oder Verwandten, bei denen sie waren, für ihren Unterhalt. Der Arzt des Rettungsheimes behandelte zudem die Kranken.[18] Im Winter war jedoch laut Jeppe das Elend in den Flüchtlingslagern „so erschreckend“, dass sie sich verpflichtet fühlte, mehr zu tun, und so eröffnete sie eine Suppenküche für 700 notleidende Kinder. In der gleichen Zeit spendete sie 100 Pfund Sterling, um die Milchration für die Säuglinge zu vergrößern, und auch in anderen Fällen gewährte sie den notleidenden Familien Hilfe.[19]

[17] **Jeppe** 1930, 83–84.
[18] **Jeppe** 1926, 70.
[19] Ebd.

Durch die wenigen Mittel, welche Jeppe zur Organisation von Hilfeleistungen für notleidende Flüchtlinge zur Verfügung stellen konnte, war eine wesentliche Verbesserung ihrer Lage nicht zu erreichen. Im Herbst 1926 konnte die Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission ihr zu Hilfe kommen, indem sie 100 Waisenkinder aufnahm und Jeppe damit beauftragte, sie zu verpflegen und zu erziehen.[20]

Da die meisten Waisenkinder ihre Mütter noch hatten, kam Jeppe auf die Idee, sie bei der Mutter zu belassen und diese zu unterstützen. Diese Unterstützung geschah in der Form eines reichlichen und guten Essens, das die Mütter jeden Abend von der von Jeppe eingerichteten Suppenküche abholten und das meist so berechnet war, dass alle die Kinder mitsamt ihrer Mutter genug hatten, selbst wenn nur ein oder zwei Kinder auf die nach Potsdam gesandten Namenlisten kamen. Daneben bekam die Frau eine monatliche Geldsumme zur Bestreitung anderer Ausgaben, wobei die Kinder von Jeppe auch bekleidet und in die Schule geschickt wurden. Sie ließ zudem die ganze Familie ärztlich untersuchen und alle ihre etwaigen Gebrechen pflegen.

Dieses neue System der Waisenarbeit Jeppes erwies sich auch finanziell als viel vorteilhafter, als wenn die Kinder in einem Waisenhaus gepflegt worden wären. „Es hat mir wirklich Leid getan, die Kinder von den Müttern wegzunehmen, um sie in ein Waisenhaus zu überführen“, so Jeppe. „Kein Mensch kann ja einem Kinde die Mutterliebe oder das Leben im eigenen Heim ersetzen. Und die Mütter, die so unsägliches durchgemacht hatten, und die nun so fröhlich waren, wie traurig würden sie sein, wenn ihre Kinder von ihnen getrennt werden sollten. Und die Geschwister, die doch nicht alle ins Waisenhaus kommen konnten, die sollten nun also darben, während die andern besonders versorgt wurden? Der Gedanke gefiel mir ganz und gar nicht, ja, ich konnte es einfach nicht übers Herz bringen. ‚Warum sollte ich es auch tun?‘ fragte ich mich, ‚wenn wir doch im Waisenhause für zwei Kinder mehr ausgeben müssen, als es kostet, drei bei der Mutter zu versorgen‘.“[21]

Karen Jeppe machte sich dabei in aller Eile ans Werk, ohne sich zuvor mit der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission über das neue System ihrer Waisenarbeit zu verständigen. Sie hoffte auf die nachträgliche Genehmigung der Missions-

[20] **Jeppe** 1929, 2.
[21] Ebd.

gesellschaft, die nicht lange auf sich warten ließ, wobei diese auch beschloss, das neue System in der Zukunft weiter bestehen zu lassen.[22]

Mit der Einführung des neuen Systems war aber noch nicht alles erreicht. In sehr vielen Fällen waren die Wohnungsverhältnisse „haarsträubend". Einige zwar hatten gute Hütten, die Jeppe, nachdem sie repariert waren, guthieß. Bei den meisten aber hielt sie es für unverantwortlich, die Kinder in diesen Wohnungen aufwachsen zu lassen. Doch auch da wurde Abhilfe geschaffen. Ein Freund in Dänemark vermachte ihrem Hilfswerk eine Summe, für die sie ein schönes Grundstück in einer Vorstadt von Aleppo kaufen konnte. Und darauf fing sie nun an, kleine, hübsche Wohnungen für die Witwen zu bauen. 1927 waren die ersten Häuser zum Einzug fertig. In jedem Haus gab es mehrere Stuben, eine jede mit Tür und Fenster versehen, und in jedem Zimmer fand eine Witwe mit ihren Kindern Unterkunft.[23] Die Bautätigkeit ging gut voran. 1928 waren bereits 40 „Waisenfamilien" bzw. 40 Witwen und 100 Waisen in den bereits vollendeten sieben Häusern eingezogen,[24] und 1929 war bereits mehr als die Hälfte der betreffenden Familien in diesen Wohnungen untergebracht worden.[25] „Diese Kolonie ist nun ein wirkliches ‚Waisenhaus', so Jeppe, „mit dem einzigen Unterschied, dass die Mütter auch drin wohnen, und ich glaube, dass weder Mütter noch Kinder glücklicher werden können, als sie es dort sind. Die Überwachung ist ja auch dadurch für uns viel einfacher geworden."[26]

Bei ihren Wanderzügen in den Lagern traf Jeppe auch auf Kinder, deren Mütter entweder tot waren oder anderweitig nicht in der Lage, ihre Kinder bei sich zu haben. Diese Kinder brachte Jeppe sämtlich ebenfalls in die Kolonie hinaus. Anstatt aber für sie einen Sonderhaushalt einzurichten, gab sie sie den anderen Witwen ins Haus, und so führte sie eine Art Pavillon-System ein.[27]

Sie wählte dabei als Pflegemütter die besten unter den Witwen, und da die Überwachung eine sehr effektive war, konnten die besten Resultate erzielt wer-

---

[22] Siehe Mitteilungen 1929, 8.
[23] **Schütz** 1928, 56.
[24] **Schütz**; **Künzler** 58.
[25] **Jeppe** 1929, 2–3.
[26] A.a.O., 3.
[27] **Schütz** 1928, 56–57.

den.[28] Alles, was zu einer regelrechten Waisen-Anstalt gehörte, war in der neuen Kolonie vorhanden. Auch ein Saal fehlte nicht, in dem man die Kinder in den Ferien und zu allerlei Anlässen versammeln konnte, und es gab noch weitere Räume, in denen man Web- und Teppichstühle für die Mütter und die heranwachsende Jugend aufstellen ließ.[29]

Das neue System der Waisenarbeit wurde von der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission sehr begrüßt und geschätzt. „So haben die Witwen eine Familie und die Waisen eine Mutter", so Paul Schütz. „So ist die Witwenfrage gelöst und die Waisenfrage dazu. Und zwar in einer Weise, die unsern modernen Erziehungsidealen mehr entspricht als die bisherige Praxis."[30] Die neue Methode Jeppes, die Kinder in Familiengründungen unterzubringen, ermöglichte, wie erwähnt, eine wesentlich billigere Unterhaltung der Waisenkinder, als die Missionsgesellschaft ursprünglich für eine Unterbringung in einem Waisenhaus rechnen musste. Durch die Mittel, die ihr für die Fürsorge von 100 Kindern zur Verfügung gestellt wurden, konnte sie 1928 somit fast ebensoviel Kinder unterhalten.[31] Während Jeppe Anfang 1927 die Pflege von 100 Waisen übernommen hatte, stieg deren Zahl 1928 auf 220. 1929 wurden von ihr 170, 1930 207, 1931 164, 1932 173 und 1933 163[32] Waisen zusammen mit Waisenmüttern unterhalten. Jeppe ließ zudem eine Ecke des Lagers abreißen und anstelle der armseligen Hütten dort ein Haus erbauen, dessen Kosten sie aus den von der Missionsgesellschaft überwiesenen Mitteln durch sparsames Haushalten ersparte. Das Haus, das „Lepsius-Haus" genannt wurde, gewährte in sechs Räumen – Hof und Küche gemeinsam – fünf armenischen Witwen mit ihren oder ihnen zur Pflege übergebenen Waisenkindern Aufnahme.[33]

Die Kinder der Witwenkolonie gingen in die nahe gelegenen armenischen Schulen. Die Frauen gingen kleineren Erwerbstätigkeiten nach. Da Jeppe in mehreren Stuben Webstühle errichtet hatte, befassten sich viele damit oder sie mach-

---

[28] „Die Kinder sind gut verpflegt und scheinen sich sehr glücklich zu fühlen", so Jeppe. „Ihr Unterhalt ist auf keinen Fall teurer als in einem gewöhnlichen Waisenhaus, und die Frau, die sie hat, braucht dann keine andere Arbeit zu suchen." **Jeppe** 1929, 3.

[29] Ebd.

[30] **Schütz** 1928, 56.

[31] Mitteilungen 1929, 8. Die jährlichen Pflegekosten eines Kindes betrugen 240 Mk. Siehe Mitteilungen 1929, 31.

[32] **Schäfer** 1934, 11.

[33] **Schäfer** 1930, 31. Vgl. **Jeppe** 1932, 35.

ten Handarbeiten auf ihren Stickrahen.[34] Sowohl in der Schule als auch zu Hause befanden sich die Kinder dabei unter der sorgfältigen Aufsicht Jeppes, die alles Mögliche tat, damit das Fehlen der Väter sie in keiner Hinsicht belasten würde. „Unseren Waisenfamilien suchen wir, soweit es an uns ist, den verstorbenen Vater zu ersetzen", so Jeppe. „Was er für seine Familie tun würde, sowohl in materieller Hinsicht wie auch im geistigen Sinne, das bemühen wir uns ebenfalls zu tun. Seine Persönlichkeit und seine Liebe können wir ihnen ja freilich nicht in vollem Maße ersetzen, aber andrerseits übersteigen unsere Hilfsquellen und unsere Einsicht des öfteren die seinigen ganz bedeutend, so dass unsere Waisen auf einem Spielplatze oder in einer Schulklasse an ihrem gepflegten Aussehen meistens leicht erkennbar sind."[35]

Die anderen Arbeitszweige

Die Bemühungen Jeppes, den notleidenden Familien im Flüchtlingslager eine reguläre Unterstützung zukommen zu lassen, führten 1929 durch den finanziellen Beistand der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission zur Organisation einer neuen Art der Hilfe, der Kostkinder-Arbeit.[36] Kindern, deren Eltern keine ausreichenden Existenzmittel hatten, wurde täglich ein warmes, reichliches Essen gegeben. Mit einem Monatsbetrag von 6 M. für jedes Kind konnten im Jahr 1929 143, 1930 162, 1931 129, 1932 150 und 1933 124[37] Kostkinder erhalten werden.

Neben den Ausgaben für die jährlichen Unterhaltungskosten erhielt die Missionsgesellschaft für die Waisen von ihren Pflegern Geschenke, Kleidungsstücke und Spielsachen, hauptsächlich zu Weihnachten, welche an die Station in Aleppo geschickt wurden.

Wenn in Betracht gezogen wird, in welch einer schlimmen Situation die Flüchtlinge im Lager standen, wird klar, was für eine wichtige Bedeutung die genannte Kostkinder-Arbeit für sie hatte. „In kleinen, mit Blech oder Säcken bedeckten Baracken wohnen die Flüchtlinge seit mehreren Jahren, allen Witterungsunbilden ausgesetzt", so Leopold Gaszczyk. „In den viel zu kleinen, engen, feuchten und dunkeln Räumen wächst eine Generation heran, welche unbeschreiblichen Entbehrungen, Krankheiten, Unterernährung und Elend ausgesetzt,

---

[34] A.a.O., 35. Vgl. **Schütz** 1928, 57.

[35] **Jeppe** 1933, 11.

[36] **Gaszczyk** 1929, 79. Vgl. Mitteilungen 1931, 40.

[37] **Schäfer** 1934, 11.

das traurigste Dasein hat. Was in solchen Baracken in den Wintermonaten an Kälte und Feuchtigkeit von ihnen ertragen werden muss, kann man sich nicht denken; und wenn das Thermometer Ende Juni 42 Grad im Schatten zeigt, wird es in den Baracken wiederum unerträglich… Ja, ein Daseinkampf ist es, im wahren Sinne des Wortes, ein Kampf, an dem nicht nur Mann und Frau sondern auch schon in ihren jüngsten Jahren die Kinder teilnehmen, und das ihrige leisten müssen. …Eine andere Nation hätte wohl kaum mit der gleichen Zähigkeit und Ausdauer all dem widerstehen können, was das armenische Christenvolk im Laufe der letzten 14 Jahre fast ununterbrochen heimgesucht hat.“[38]

In dem Bemühen, die Ernährer den Familien zu erhalten, entwickelte Karen Jeppe auch einen Arbeitszweig, nämlich die Kranken- und Armenpflege, die bis 1929 durch die aus Dänemark, der Schweiz und England gekommenen Mittel in die Wege geleitet wurde.[39] Dazu gehörte auch die ärztliche Behandlung. Wo der Ernährer oder die Ernährerin von Krankheit angegriffen wurde, und die wirtschaftliche Lage der Familie eine solche war, dass sie in Gefahr stünde, „von diesem Unglück erdrückt zu werden“, da setzte die Hilfe ein. Manchmal genügte es, wenn der Arzt und die Krankenpflegerin der Station den Kranken besuchten und pflegten, öfters musste man auch die Arzneien unentgeltlich geben. Bei schweren Fällen schickte man nicht nur den Arzt hin, sondern man übernahm die Verpflegung des Kranken und sorgte sozusagen für die ganze Familie. Für das Essen des Kranken war eine wöchentliche Summe festgesetzt worden, deren Größe sich nach der Natur der Krankheit richtete. Die Angehörigen erhielten Karten für die dänische Suppenküche. Wie Jeppe 1929 berichtete, hätten durchschnittlich 75 Personen dort Essen holen dürfen. Da die Patienten meist durch das Elend und die vielen schweren Jahre, die sie durchgemacht hatten, stark heruntergekommen und geschwächt waren, brauchten sie gute Pflege und auch nach einer schweren Krankheit eine Erholungszeit, falls sie fähig werden sollten, ihre Tätigkeit wieder aufzunehmen. Das ihnen so notwendige Ausruhen konnte erst dadurch zustande kommen, dass man nicht nur den Kranken selbst, sondern auch seine Familie so lange versorgen musste, was in der Tat immer der Fall war.

Von Juni 1927 bis Februar 1929 hatte man ca. 1000 Fälle in Behandlung gehabt, das heißt, der Arzt der Station, manchmal auch die Krankenpflegerin hatten sie gepflegt, sei es in der Klinik, sei es im Heime des Kranken, und oft hatte man

[38] **Gaszczyk** 1929, 79.
[39] **Jeppe** 1929, 44.

die Arznei dazu gegeben. In ca. 250 Fällen wurde auch die Verpflegung übernommen. Ab 1929 konnte auch die Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission ihren Beitrag zu diesem Arbeitszweig leisten. Ihre finanzielle Unterstützung ermöglichte Jeppe, die Arbeit intensiver und effektiver weiterzuführen. „Für diese Kranken sind wir immer bereit“, schrieb sie 1929 bezüglich der schweren Krankheitsfälle, „niemand wird abgewiesen, und niemand braucht ungebührlich zu warten.“[40]

Von 1931 an konnte die Dr. Lepsius DOM keine Mittel mehr für diese Arbeit nach Aleppo gehen lassen, da sie ihre Aktivitäten in dieser Zeit der Weltwirtschaftskrise auf die Erhaltung des speziell von ihr geführten Waisen- und Kostkinderwerks sowie auf Hilfeleistungen für armenische Kolonien einschränken musste.[41] Die Kranken- und Armenpflege konnte von Jeppe aber durch die finanzielle Unterstützung der dänischen und schweizerischen Freunde auch in den folgenden Jahren fortgeführt werden. Sie hatte dabei außer Gaszczyk, Jensen und anderen nun auch in Johanna Paritsi, der Schwester von Gaszczyk, eine unentbehrliche Mitarbeiterin, die, inzwischen in Aleppo angekommen, bei den Hilfsarbeiten energisch mitwirkte.[42]

Eine neue Dorfkolonie

Nachdem es Jeppe gelungen war, durch die erwähnten vielerlei Unterstützungen die jeweils schlimmste Notlage im Lager effektiv zu bekämpfen, konnte sie die Gründung einer neuen Kolonie auf dem Land in die Hand nehmen. Während die Bewohner der zuvor gegründeten Dorf-Kolonien, wie oben berichtet, keine Besitzer des Bodens waren, beabsichtigte Karen Jeppe, da die politischen Verhältnisse inzwischen günstiger geworden waren, einen Ort zur Gründung der neuen Kolonie zu erwerben, der zum Eigentum der Kolonisten werden könnte.[43] Im Frühjahr 1930 wurde zu diesem Zweck an der von Tell Abyad nach Aleppo führenden Straße eine neue armenische Kolonie, Tineh, gegründet. Diese, südlich von Charb Bedros gelegen, verfügte über eine große Fülle an Raum und wäre daher imstande, im Laufe der Zeit zu einem Zentrum der umliegenden armenischen Kolonien zu werden. Neben schwedischen, schweizerischen und dänischen Freunden konnte die Dr. Lepsius DOM dabei etwa

---

[40] A.a.O., 44.

[41] **Jeppe** 1932, 27. Vgl. **Jeppe** 1933, 24.

[42] Karen Jeppe vertraute ihr eine neu gegründete Handarbeitsstube an, durch die sie 200 Frauen und Mädchen mit Heimarbeit beschäftigen konnte. Siehe Von den Stationen 1940, 42.

[43] **Hetzel** 1931, 59.

den vierten Teil der verschiedenen Ausgaben für Saatgut, Viehfutter, Notstandsarbeiten usw. übernehmen.[44]

Die Gründung von armenischen Dorf-Kolonien auf dem Land wurde von Jeppe und anderen Mitarbeiter/innen nicht zuletzt als ein guter Weg zur Wiederherstellung des beruflichen Gleichgewichts unter den Armeniern betrachtet, das wegen des Völkermords gestört war. „Durch den Krieg kam das armenische Volk gewaltig aus dem beruflichen Gleichgewicht“, so Künzler. „Die Landbevölkerung ging beinahe völlig verloren, übriggeblieben sind Handwerker und Händler. Es ist daher nichts so wichtig für das armenische Volk, als dass man ihm wieder Landleute, Bauern erzieht. Stadtbevölkerung zu Bauern erziehen geht nirgends, umsowichtiger ist es, dass man Kinder auf dem Lande erzieht, damit sie wieder an die Scholle gebunden werden.“[45]

1934 zeigte sich aus den oben geschilderten Gründen ein Rückgang der Jahresspenden um 12,7% gegenüber dem Vorjahr.[46] Da die Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission ihren syrischen Stationen aus Mangel an Mitteln und wegen der Devisennot etwa 26.000 Mark, die ihnen budgetmäßig zustanden, nicht senden konnte, mussten 1934 in Aleppo 46 Waisenkinder, nämlich 23 Pflegekinder und 23 Kostkinder entlassen werden. Karen Jeppe konnte trotzdem durch Einsparungen im Jahr 1934 in Tineh, wo meistens „Lösegeldfamilien“ wohnten, für deren Kinder eine kleine Schule einrichten, an der eine armenische Lehrerin angestellt wurde.[47] Darüber hinaus ließ sie in Tineh, um die jeweils kranken Ernährer der Familien zu erhalten und bessere Zustände für deren gesundheitliche Wiederherstellung zu schaffen, ein Sanatorium aufbauen. „Heuer verbrachte ich ziemlich viel Zeit in unserem Dorfe“, so Jeppe in ihrem vom 11. Oktober 1934 datierten Brief, „wo wir soeben dabei sind, ein Sanatorium zu bauen. Es ist bestimmt für Familienväter, die so weit unten durch sind, dass sie nur durch Ruhe und sehr gute Pflege in fröhlicher Umgebung wieder aufgerichtet werden können. Ich denke ja doch immer, dass man Kinder am besten dadurch schützt, dass man ihnen die Eltern erhält. Nicht wahr? Ich habe aber auch Zimmer gebaut, wo ganze Familien untergebracht werden können.“[48]

---

[44] **Jeppe** 1933, 34.
[45] **Künzler** 1929, 5.
[46] **Schäfer** 1935, 11.
[47] **Jeppe** 1935, 7–8.
[48] **Jeppe**, 1934, 42.

Unter allerlei körperlichen Schwächen wirkte Jeppe also in Aleppo weiter, wobei sie sich durch finanzielle Hindernisse nicht aufhalten ließ. Ihre Kräfte, die allerlei Schwierigkeiten bei der Weiterführung des Hilfswerkes überstanden hatten, vermochten aber durch Devisenbestimmungen und sonstige Verordnungen in Deutschland und Dänemark verursachte neue Herausforderungen und damit verbundene Besorgnisse nicht mehr standzuhalten. Am 7. Juli 1935 morgens 1 Uhr starb sie nach einer schweren Erkrankung an Malaria im Alter von 59 Jahren.[49] Ihr Tod löste unter den Armeniern und deren Freunden überall Bestürzung und Trauer aus. „Als die erste Kunde von ihrer ernsten Erkrankung zu uns drang", so Paul Fleischmann, „erschraken wir, mochten aber, da wir uns den Dienst der Liebe an den zahllosen armenischen Waisen und Witwen ohne sie gar nicht mehr denken konnten, den Gedanken eines Scheidens nicht in uns aufkommen lassen und klammerten uns an jede Nachricht, die uns hoffen ließ."[50]

Was die durch Jeppe geretteten Armenier und ihre Schützlinge betrifft, hatten sie das Gefühl und das Bewusstsein, durch ihren Tod wieder verwaist zu sein. „Da sie zugleich im Dienst der ‚Dänischen Armenierfreunde' und im Auftrag der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission wirkte", so in einem am 8. Juli aus Aleppo an die Lepsius-Mission geschickten Bericht, „mussten durch die Devisensperren dieser beiden Länder ihre Sorgen ins Ungemessene wachsen und ihre Kräfte übermäßig verbrauchen. Vollständig erschöpft, suchte sie im Mai in ihrem Dorf Tineh Erholung. Dort packte sie die Malaria so heftig, dass ihre schnelle Überführung in das Krankenhaus von Aleppo nötig wurde. Eines ihrer letzten Worte war noch eine Anweisung wegen einer Witwe mit ihrem Kind. Eine große Heldin ist sie gewesen im Dienen. Das armenische Volk von Aleppo trauert um seine Mutter und mit ihm auch alle Armenierfreunde und alle Mitarbeiter. Sie hat den guten Kampf gekämpft, hat ihren Lauf vollendet und Glauben gehalten. (2. Tim. 4, 7.)."[51]

Fortführung des Hilfswerkes in Aleppo nach dem Tod von Karen Jeppe

Ungeachtet des schweren Schlags, den das Hilfswerk durch den Tod von Karen Jeppe erfuhr, wurde es durch ihren Mitarbeiter Leopold Gaszczyk und dessen Gehilf/innen ungehindert weitergeführt, auch wenn durch die

[49] Zum Tode Karen Jeppes 1935, 30.
[50] **Fleischmann** 1935, 29.
[51] Zum Tode Karen Jeppes, 30.

Devisensperre, die allgemeine Krise und Teuerung im Laufe der Jahre verschiedene Einschränkungen und Umstellungen vorgenommen werden mussten. Die Zahl der von der Lepsius-Mission in Aleppo unterhaltenen Kinder betrug zum Jahresende 1935 217, und zwar 95 Kost- und 122 Pflegekinder.[52] Am Schluss des Jahres 1936 belief sich die Zahl der Pflegekinder auf 118 und die der Kostkinder auf 90, also insgesamt 208.[53] In den folgenden beiden Jahren 1937-38 betrug deren gesamte Zahl 200.[54] „Unsere Witwen und Waisen", so Gaszczyk in einem seiner 1938 geschickten Berichte, „ob Pflege- oder Kostkinder, erhalten weiterhin Suppe und Brot für alle Köpfe der Familie. Zu meiner größten Freude kann ich Ihnen mitteilen, dass alle ohne Ausnahme strahlen und sich der besten Gesundheit erfreuen."[55]

Trotz der aus den oben geschilderten Gründen fürs Hilfswerk entstandenen Schwierigkeiten ließ sich die Station in ihren Aktivitäten in den genannten Arbeitsbereichen nicht beschränken. Die Wirtschaftskrise und zunehmenden Teuerungen brachten neue Herausforderungen für die Insassen des armenischen Flüchtlingslagers in Aleppo. In den Jahren 1935–36 stiegen die Krankheitsfälle dort um mehr als 30 von Hundert, was vor allem eine Folge der Unterernährung war.[56]

Das Anliegen von Gaszczyk und seinen Mitarbeiter/innen, die Notlage im Lager zu bekämpfen, musste ohne entsprechende Geldmittel scheitern. „In meiner 13jährigen Tätigkeit", schrieb Gaszczyk Ende 1935, „habe ich noch nie so viel Elend und Not gesehen, aber auch noch nie so hilflos dagestanden."[57]

Die Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission setzte sich energisch dafür ein, Hilfsmittel für die notleidenden Lagerbewohner zu beschaffen. Es wurden von ihr zahlreiche Appelle, Hilferufe und Berichte über die Notlage in Aleppo veröffentlicht. „In Aleppo warten nicht nur ein paar hundert Kinder", so eine Publikation der Missionsgesellschaft, „die unserer Pflege anvertraut sind, auf Nahrung und Kleidung, es findet sich da auch eine große Zahl unglücklicher Witwen, Kranker und noch nicht von unserer Fürsorge erfasster Kinder, die durch das Baracken-Elend oder die Arbeitslosigkeit der Familien-Ernährer diesen Winter vor unsagbare Not gestellt sind, wenn wir nicht wie in früheren Jahren

[52] **Schäfer** 1936, 18.
[53] **Fleischmann** 1937, 18.
[54] **Gaszczyk** 1939, 21.
[55] Siehe „Ihn, Ihn laß tun und walten...", 1938, 22.
[56] **Gaszczyk** 1936, 17.
[57] **Gaszczyk** 1936, 2.

unter Karen Jeppes Händen überall, wo uns die harte Stimme des Elends anschrie, ein wenig lindernd eingreifen."[58]

Diese und ähnlich geartete Veröffentlichungen fanden eine gute Resonanz unter den Freunden der Missionsgesellschaft,[59] deren Spenden nebst denen der dänischen, schweizerischen und amerikanischen Armenierfreunde es Gaszczyk ermöglichten, gewisse Hilfsmaßnahmen zur Linderung der Not im Lager zu ergreifen. Diese gingen nach der Prüfung der Familienverhältnisse hauptsächlich in zwei Richtungen, nämlich der Ernährung und der ärztlichen Behandlung. Im Waisenhaus wurde eine Suppenküche eröffnet, in der seit dem 17. Januar 1936 täglich warmes Essen bereitet und den Meistbetroffenen verabreicht wurde.[60] Die Besitzer einer von der Stationsleitung ausgestellten Suppenkarte erhielten täglich 300 Gramm Brot und eine Portion Suppe. Es wurde mit 150 Portionen angefangen, aber die Zahl musste in kurzer Zeit verdoppelt und verdreifacht werden. Im März waren es bereits 750 geworden.[61] Die Suppenküche, die in der Regel für die Winterzeit bestimmt war, funktionierte auch in den Wintermonaten der folgenden zwei Jahre und trug wesentlich zur Bekämpfung der Unterernährung sowie der dadurch verursachten Krankheiten bei.[62]

Die von der Station organisierte ärztliche Behandlung der Notleidenden erzielte ebenfalls gute Erfolge. Im Jahr 1936 konnten 462, 1937 853 und 1938 nicht weniger als 1692 Kranken behandelt werden, die mit wenigen Ausnahmen wieder geheilt wurden. Dies konnte nicht nur durch die fachkundige und zweckmäßige Behandlung der Kranken erreicht werden, sondern auch durch deren Pflege, soweit diese für die Wiederherstellung ihrer Gesundheit unentbehrlich war. „Durch enge Zusammenarbeit mit Spezialisten, Krankenhäusern, unserer Anstalt und ähnlichen Institutionen gelang es doch gemeinschaftlich", so Gaszczyk in seinem Jahresbericht für 1938, „die schwersten Fälle so lange in Pflege zu behalten, bis sie arbeitsfähig wurden und wiederum die Fürsorge für ihre Familien übernehmen konnten. Die Erfahrungen, die wir im

[58] In letzter Stunde!, 1936, 37.
[59] **Hetzel** 1936, 24.
[60] **Gaszczyk** 1938, 6.
[61] **Gaszczyk** 1936, 17.
[62] **Minkner** 1938, 47. Vgl. **Gaszczyk** 1939, 22.

Laufe einer ganzen Reihe von Jahren gesammelt und verwertet haben, geben uns den Mut, auszuharren im Kampfe gegen Krankheit und Not.“[63]

Die Lepsius-Mission trug auch durch vielerlei Warensendungen zur Linderung der Not im Flüchtlingslager bei. Wenn auch diesbezüglich keine vollständigen Angaben vorhanden sind, vermögen doch manche Mitteilungen der Stationsmitarbeiter/innen eine gewisse Vorstellung darüber zu vermitteln. Die im Jahr 1938 für die Krankenpflege gemachten Ausgaben beliefen sich insgesamt auf 640.519 syrische Piaster, die einem Betrag von 10.975 RM gleichkamen, während von der Lepsius-Mission in der gleichen Zeit für die ärztliche Arbeit in Aleppo Medikamente und pharmazeutische Präparate im Wert von fast 3000 RM sowie Seifenpulver und andere Reinigungsmittel von einigen Hundert Mark geschickt wurden.[64] Ebenso schickte die Missionsgesellschaft im gleichen Jahr Stoffe, Kleidungsstücke im Wert von etwa 1250 RM, 10 Rollen Dachpappe im Wert von 300 RM, 16 Bunde verzinkte Wellbleche im Wert von 340 RM für Bedachungszwecke sowie andere Waren nach Aleppo.

Wenn in Betracht gezogen wird, dass von der Missionsgesellschaft in der Zeit von 1935–38 noch größere Warensendungen nach Aleppo gemacht worden sind, wird klar, dass sie über ihr Waisenwerk und Kostkinder-Arbeit hinaus auch in diesen Jahren zusammen mit den schweizerischen, dänischen und amerikanischen Armenierfreunden einen wichtigen Beitrag zur Linderung der Notlage im Flüchtlingslager in Aleppo geleistet hat. „Den größten Teil des Medikamentenbedarfs verdanken wir der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission“, schrieb Gaszczyk 1939, „die uns schon seit Jahren mit den ausgezeichneten Präparaten von Baver und Riedel u. a. Firmen versorgt. Von den dänischen Armenierfreunden bekamen wir eine größere Menge konzentrierten Lebertran, den wir allen schwachen Kranken und Schulkindern verabreichen. [...] Dem Berner Komitee der schweizerischen Armenierfreunde verdanken wir regelmäßige Sendungen von Ovomaltin und Kondensmilch, die zum größten Teil unterernährten Kindern und Säuglingen zugutekommen.“[65]

Über die Situation der Station in Aleppo nach Kriegsausbruch ist infolge des Verbindungsabbruchs recht wenig bekannt. Mit Beginn des Krieges musste die Missionsgesellschaft mit Warensendungen und jeglicher Unterstützung für die

[63] Ebd.
[64] **Fleischmann** 1939, 14.
[65] **Gaszczyk** 1939, 17.

Station in Aleppo aufhören, so dass das Liebeswerk in Aleppo nunmehr einzig auf die Hilfe der nichtdeutschen Freunde angewiesen war.[66] Doch dieses wurde bald durch die Einbeziehung Dänemarks in das Kriegsgebiet behindert. Obwohl die letzte Medikamentensendung der Lepsius-Mission laut Bericht von Gaszczyk „so gut und reichlich“ gewesen war, dass die ärztliche Behandlung der Notleidenden auch im Winter zu 1940 ungestört weitergeführt werden konnte, blieb angesichts der düsteren Zukunft wenig Hoffnung.[67] Es blieb nichts anderes übrig, als auf positive Entwicklungen der politischen Verhältnisse für die Wiederaufnahme des Hilfswerks in Aleppo zu warten. Diese erfolgten jedoch nicht, und das Hilfswerk der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission in Aleppo kam somit zu Ende.

Schlussbetrachtung

Karen Jeppe hat zusammen mit ihren Mitarbeiter/innen einen unschätzbar wichtigen Beitrag zur Schaffung von Lebensbedingungen für die von ihr befreiten Lösegeld-Kinder und die zahlreichen armenischen Flüchtlinge in Syrien geleistet. Es handelte sich dabei einerseits um die Gründung von armenischen Dorfkolonien in Syrien, andererseits auch darum, durch vielfältige Aktivitäten die äußerst schwierige Situation der Insassen des großen armenischen Flüchtlingslagers in Aleppo zu erleichtern.

Zu diesem Zweck wurden von ihr neben der Gründung einer Reihe von Dorfkolonien verschiedene Arbeitszweige ins Leben gerufen, unter denen vor allem die Gründung eines neuen Systems der Waisenarbeit, die Kostkinder-Arbeit, die Kranken- und Armenpflege und die ärztliche Behandlung zu erwähnen sind. Dies alles wurde durch die finanzielle Unterstützung der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission sowie der dänischen, schweizerischen und amerikanischen Armenierfreunde möglich. Das armenische Hilfswerk Jeppes wurde von ihren Mitarbeiter/innen auch nach ihrem Tode opfermutig weiter getragen und hörte erst nach dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges auf.

BIBLIOGRAPHIE

Fleischmann, P.: Karen Jeppe, in: *Orient im Bild (OiB)*, 1935, S. 29.
Fleischmann, P.: Jahresbericht 1936, in: *OiB*, 1937, S. 18.

[66] **Fleischmann** 1940, 22.
[67] Von unseren Stationen 1940, 6.

Fleischmann P., „Seine Barmherzigkeit hat noch kein Ende“. Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient Mission für 1938, in: *OiB*, 1939, S. 14.

Fleischmann, P.: Jahresbericht 1939 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, in: *Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde (MUMF)*, 1940, S. 22.

Gaszczyk, L.: Im gesegneten Lande Mesopotamien, in: *OiB*, 1932, S. 25, 26.

Gaszczyk, L.: Eine halbe Stunde im Flüchtlingslager, in: *OiB*, 1929, S. 79.

Gaszczyk, L.: Weitere Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, in: *OiB*, 1939, S. 17, 21, 22.

Gaszczyk, L.: Notruf aus Aleppo!, in: *OiB*, 1936, S. 17.

Gaszczyk, L.: Regen, in: *OiB*, 1936, S. 2.

Gaszczyk, L.: Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, in: *OiB*, 1938, S. 6.

Hetzel, G.: Hall und Widerhall, in: *OiB*, 1936, S. 24.

Hetzel, G.: Zu Misak nach Tineh, in: *OiB*, 1931, S. 59.

„Ihn, Ihn laß tun und walten...“, in: *OiB*, 1938, S. 22.

In letzter Stunde!, in: *OiB*, 1936, S. 37.

Jeppe, K.: Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu?, in: *Der Orient (DO)*, 1924, S. 62.

Jeppe, K.: Die Armenier in Syrien, in: *DO*, 1924, S. 84-87.

Jeppe, K.: Neues Leben für die Armenier in der Heimat Abrahams, in: *OiB*, 1930, S. 78, 83, 84.

Jeppe, K.: Das Kolonisations-Unternehmen in Charb-Bedros, in: *OiB*, 1928, S. 3, 4.

Jeppe, K.: Ein Jahr Rettungsarbeit, in: *DO*, 1926, S. 70, 71.

Jeppe, K.: An die lieben Freunde, die bisher uns den Lehrer für unsere Dörfer unterhalten haben, in: *OiB*, 1932, S. 3.

Jeppe, K.: System und Ziel der Waisenpflege in Aleppo, in: *OiB*, 1929, S. 2, 3.

Jeppe, K.: Die Sahagian-Schule in Aleppo, in: *OiB*, 1932, S. 35.

Jeppe, K.: Unsere Waisenarbeit in Aleppo im Jahre 1932, in: *OiB*, 1933, S. 11.

Jeppe, K.: Aus der Arbeit im armenischen Flüchtlingslager Aleppo, in: *OiB*, 1929, S. 44.

Jeppe, K.: Kranken- u. Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager von Aleppo, 1931, in: *OiB*, 1932, S. 27.

Jeppe, K.: Kranken- und Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager von Aleppo im Jahre 1932, in: *OiB*, 1933, S. 24.

Jeppe, K.: Die Dorfarbeit, trotz Hungers und Dürre gerettet, in: *OiB*, 1933, S. 34.

Jeppe, K.: Agnes Aharonjan, die Lehrerin für die Lösegeldarbeit in Tineh, in: *OiB*, 1935, S. 7-8.

Jeppe, K.: Brief Karen Jeppes, in: *OiB*, 1934, S. 42.

Karen Jeppes Arbeit, in: *DO*, 1926, S. 8.

Künzler J., Reise nach dem inneren Vorderasien, in: *OiB*, 1929, S. 5.

Minkner, E.: Von unserer Zusammenarbeit mit den Dänen in den Flüchtlingslagern Aleppos, in: *OiB*, 1938, S. 47.

Mitteilungen, in: *OiB*, 1929, S. 8, 31.

Mitteilungen, in: *OiB*, 1931, S. 40.

Schäfer, R.: Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, in: *OiB*, 1930, S. 31.

Schäfer, R.: Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, in: *OiB*, 1931, S. 21.

Schäfer, R.: Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1931, in: *OiB*, 1932, S.11.

Schäfer, R.: Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, in: *OiB*, 1934, S. 11.

Schäfer, R.: Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, in: *OiB*, 1935, S. 11.

Schäfer, R.: Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, in: *OiB*, 1936, S. 18.

Schütz, P.: Frl. Jeppe´s Witwenkolonie bei Aleppo, in: *OiB*, 1928, S. 56, 57.

Schütz, P.: Künzler J., Reise nach dem inneren Vorderasien, in: *OiB*, 1928, S. 58.

Von den Stationen, in: *MUMF*, 1940, S. 42.

Von unseren Stationen, in: *MUMF*, 1940, S. 6.

Zum Tode Karen Jeppes, in: *OiB*, 1935, S. 30.

ԿԱՐԵՆ ԵՊԵԻ ՀԱՅԱՓՐԿԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

ՀԱՅՐՈՒՆԻ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Կարեն Եպե, Հալեպ, Յոհաննես Լեփսիուս, ցեղասպանություն, Դեր Զոր, Լեոպոլդ Գազչուկ, Թել-Արմեն:

Կարեն Եպեն ցեղասպանության ընթացքում առևանգված հայ որբերի և կանանց ազատագրման աշխատանքներին զուգահեռ ծավալել էր բազմակողմանի գործունեություն՝ ինչպես իր ազատագրյալներին, այնպես էլ Հալեպի հայկական ճամբարում ապաստանած՝ անասելի ծանր պայմաններում գտնվող բազմահազար հայերին սովահարությունից, համաճարակներից զերծ պահելու և ապա՝ ինքնուրույն գոյության հնարավորություն ընձեռելու համար: Որբանոց ստեղծելու փոխարեն նա որբերին խնամառության հանձնեց միայնակ այրիներին, նրանց տրամադրելով հարմարավետ կացարաններ և ստանձնելով նրանց նյութական ծախսերը:

Զուգահեռաբար նա սիրիական գյուղաշխարհում հիմնադրեց մի շարք հայկական գաղութներ, որտեղ բնակություն հաստատեցին նրա ազատագրյալներից շատերը և ճամբարականների մի զգալի մասը՝ այդպիսով ապահովելով սեփական ինքնուրույն գոյությունը: Կարեն Եպեի ծավալած հայօգնութ-

յան աշխատանքներն ունեցան վճռորոշ նշանակություն՝ Սիրայում հանգրվա-նած բազմահազար հայերի փրկության համար:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРЕН ЙЕППЕ ПО СПАСЕНИЮ АРМЯН В СИРИИ

АЙРУНИ А.

Резюме

Ключевые слова: Карен Йеппе, Алеппо, Йоханнес Лепсиус, геноцид, Дер Зор, Леопольд Газчук, Тель-Армен.

Наряду с освобождением армянских сирот и женщин, похищенных во время геноцида, Карен Йеппе занималась спасением тысяч армян, нашедших убежище в армянском лагере Алеппо. Вместо открытия приюта она отдавала сирот на попечение одиноким вдовам, обеспечив их комфортным жильем и взяв на себя финансовые расходы.

Параллельно она основала ряд армянских колоний в сирийских селах, где поселились многие спасенные ею армяне.

GAGIK ZHAMHARYAN*
PhD in History
Institute of History of NAS RA
zhamharyangagik@yandex.ru
ORCID: 0009-0000-1902-538
GAYANE GHAZARYAN
Junior researcher
Institute of History of NAS RA
gayane.ghazaryan.1992@mail.ru
ORCID: 0009-0001-6403-140X
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.107-114

THE DAILY LIFE OF THE ARMENIAN CLERGY (PRIESTS) IN THE POST-WAR YEARS (1946–1954)

Keywords: Armenian Apostolic Church, Great Patriotic War, Gevorg Chorekchyan, everyday life history, spiritual reawakening, believers, clergy.

Introduction

In the article, in light of the study of everyday life history in the Soviet post-war years the activities of some priests during the reopening of the church under the so-called "reawakening phase", some peculiarities of their socio-psychological behavior, the relationships between believers and the clergy are discussed. The author also elucidates the activities of the church in the circumstances of the general crisis of the state system, typical of the post-war period.

The Armenian Apostolic Church during the Great Patriotic War

During the Great Patriotic War, the Armenian Apostolic Church did not stand aside from the idea of the national unity of Armenians. Despite its limited capabilities, it stood by the Soviet state. On the initiative of vicar-catholicos, Archbishop Gevorg Chorekchyan, nationwide donations were organized, with the

* *Հոդվածը ներկայացվել է 01.11.23, գրախոսվել է 29.11.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

help of which assistance was rendered to the "Sasuntsi David" and "General Baghramyan" tank convoys, as well as the front at large.

The efforts of the church yielded their fruits. An abrupt shift occured in the state-church relations. It was expressed before the end of the war. It took a practical form when the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks decided to create a Council for the Affairs of the Armenian Evangelical Church attached to the Councils of People's Commissars of the Armenian SSR on October 29, 1943[1]. In January, 1944 the Mother See's periodical "Etchmiadzin" was permitted to be published. After the famous historic meeting between Stalin and Chorekchyan on April 19, 1945, in which the Soviet country leader promised to satisfy all the requests put forward by the vicar, one could argue that the ice began to break.

The Armenian Apostolic Church in the Post-war Period

The aforementioned events seemed to give Holy Etchmiadzin the opportunity to revive and restore its reputation and position as much as possible. However, it did not mean that the plans and aims of the Armenian church were precisely analogous to the reality. The institution was in a rather difficult situation. First, the observant control from above continued, on the other hand, being in a general crisis typical of the post-war period, it was forced to organize itself, and bring the persecuted and discredited church to life. The National Church Meeting held on June 16–25, 1945, being authorized by Stalin himself, was crucial in figuring out how to solve its problems[2]. One of the most significant results of the meeting was the election of Vicar Archbishop Gevorg Chorekchyan as Catholicos of All Armenians[3] as well as the reopening of the theological seminary. The latter could be of great importance in training new personnel, which was necessary.

Nevertheless, from the very beginning of the seminary's opening, the institution faced two more essential problems, in addition to substantial financial issues. First of all, whether the young men admitted to the seminary were ready to take on the responsibility of joining the spiritual service and fill the ranks of the

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 23, գ. 24, թ. 58–59: In January, 1944 the Bureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks confirmed the composition of the Council for the Affairs of the Armenian Church: Suren Hovhannisyan (chairperson), Karo Ghafadarian and Hrachya Acharian (members).

[2] **Ստեփանյանց** 1994, 170–173.

[3] **Ստեփանյանց** 1994, 172.

Armenian Apostolic Church, and second, whether in the atmosphere of the widespread fear and mistrust, the church would find qualified specialists to teach at the seminary. At that, this problem also existed in the 1920s, when regarding the reprinting of the "Ararat" journal of the Mother See, the people who held positions and taught at Gevorgyan Seminary in the pre-Soviet period were afraid of cooperation, in order not to be "blacklisted" by the authorities[4]. Unlike the pre-war period, this time the problem was solved rather quickly. In that respect, the Council for the Affairs of the Armenian Church, in the face of president Suren Hovannisyan[5] and Minas Minasyan, the inspector of Etchmiadzin Theological Seminary[6], played an important role. The latter explained everything in detail, after which some specialists agreed to replenish the teaching staff of the seminary[7]. As to the students, things were much more complicated. In 1947 Suren Hovhannisyan, in his report presented to President I. Polyansky and members, at the meeting of the Council of Religious Affairs attached to the Councils of People's Commissars of the Armenian SSR, touches upon the problem of the young personnel, noting that the young men are admitted to the seminary exclusively for free clothes, shoes and food. He even brings an example of a conversation. When asked what made them choose the seminary, one of the young men answered: "It was hard to live, yet in the seminary they feed and clothe, and after we graduate, then we'll think about what to do"[8]. Facts support Suren Hovhannisyan's assertions. Thus, in the academic years of 1945-1946, 11 students left the seminary after receiving clothes and shoes, and also 2 students as of 1946-1947. At the beginning, there were 60 students, and 38 as of 1948[9]. Even many of the young men presented false documents to appear in the institution, hiding their identity as minors[10]. Indeed, it is logical that very few of the youngsters educated in Soviet atheism would actually have any desire to join

[4] **Սուքիասյան** 2020, 78–79:

[5] Suren Hovhannisyan served in the People's Committee of Internal Affairs.

[6] With the authorization of the Spiritual Council of Etchmiadzin, Minas Minasyan was appointed Rector of the Spiritual Seminary of Etchmiadzin on September 5, 1945 (ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2311, թ. 2):

[7] Among them, Academicians Hrachya Acharian, Stepan Malkhaseants, former graduates of the Seminary Hovsep Grigorian, Associate Professor Beniamin Haroutyunian and others.

[8] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 83, թթ. 5–6:

[9] See in details ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 75, թ. 133–168:

[10] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 75, թ. 154:

the ranks of the priesthood of the Armenian Apostolic Church, an institution that had been discredited for a long time. In this regard, the role of the authorities of Armenian Soviet Republic and Communist Party of Armenia was significant.

The fact that the institution needed personnel is evident both from letters by individuals to the Catholicos and reports sent to the spiritual council of Etchmiadzin. In this regard, the report of congregationalist Ignatios Ter-Movsisyan – the reformer of Saint Sargis Church of Yerevan on December 2, 1946, is more interesting. Here is what he writes about the priests who served in the churches of Yerevan[11]. "There are few priests that have cassocks, and those are so shabby and shapeless that cause ridicule..., the most intolerable thing is that every reader in church, especially when going to bless the grave, carries a special bag with him, collects pieces of bread and meat, radish and cheese brought to the grave... the priest humiliates himself every time by going after each client, believing that he was invited... Baptisms are performed improperly, lasting 5-10 minutes... The church is totally in dust, the baptismal font is in the dirt, and the water has not been changed for a long time"[12]. From this report it becomes evident that the priests were deprived of the basic necessities of life and forced to act in such a dishonorable manner, there was no control from Etchmiadzin, and as a result, the priest only thought about his livelihood, disregarding the compliance with established rules.

Along with the requests for the reopening of the churches concerning the behavior and inappropriate conduct of the priests, individual believers also sent complaints to the Catholicos. In these complaints it is described how the guards of monasteries, cooperating with the spiritual servicemen, took money from the pilgrims to allow the overnight stay of the animals intended for sacrifice[13]. According to them, "churchmen want to get rich and put half of the money in their pockets"[14]. This implies that Etchmiadzin lacked both financial resources and order. The difficult socio-economic situation of the church is also conditioned by its inability to handle its finances properly. For instance, the Catholicos had to precisely monitor and conduct checks on the income of the churches and

[11] According to Priest Ignatios, only three churches worked in Yerevan. Most probably the Churches of St. Sargis, St. Nshan and Holy Mighty Church.

[12] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2382, թ. 1 և շրջ.:

[13] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2383, թ. 4 և շրջ., թ. 8, գ. 2588, թ. 8–9:

[14] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2383, թ. 4 և շրջ.:

monasteries, to concentrate in his hands the monopoly of the manufacture and sale of candles, which provided Etchmiadzin with quite large incomes. But in many cases, the clergy, in cooperation with other churchmen, appropriated the candles, got engaged in profiteering, acquired candles illegally and received personal income from their sale. And other figures were presented in official documents and reports[15].

The Catholicos was also well aware of all this. However, he did not have the lever and freedom to regulate all this. That is why he resolutely opposed the repatriation of clergy, and when the chairman of the Repatriation Committee suggested that he intends to replenish Etchmiadzin with repatriated clergy, the Catholicos said: "It's still early, they are used to living well abroad, I am afraid that we will not create good conditions for them, and they will run away"[16]. That is the reason why the Catholicos highlighted the importance of the activities of the Theological Seminary. He wanted "to provide the Armenian Church with educated, church-loving and patriotic clergy"[17].

Relationship Between Believers and the Clergy.

All this could not help leaving its trace on the relationship between believers and the clergy. Clearly there was a spiritual reawakening. It was also obvious that the reputation of the church and especially Archbishop Gevorg (later Catholicos) Chorekchyan grew largely. Even before meeting with I. Stalin, some citizens tried to find justice and protection from the vicar. Thus, in December 1944, a resident of Yerevan, Zaruhi Kalantaryan, addressed the vicar, to release her husband Mesrovb Kalantaryan, imprisoned in 1937[18]. And already in 1945, believers began to write hundreds of petitions for the reopening of churches. The petitions, as well as the favorable situation created, gave their results. The state allowed to open a number of religious institutions. And if during the war there were 4 churches and 2 monasteries in the republic, then in 1948 their number reached

[15] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 75, թ. 155:

[16] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 6, գ. 14, թ. 7: Indeed, the words of Catholicos Gevorg Chorekchyan were to the point. Of 22 representatives of clergy repatriated to Soviet Armenia, some, remaining jobless, joined the Soviet collective farms while others started begging (ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 6, գ. 14, թ. 13):

[17] **Սարգսյան** 2009, 69–70:

[18] **Ստեփանյանց** 1994, 145:

22[19]. However, along with the petitions, the letters of complaint written by believers clearly showed how sharply the residents reacted to the behavior of the priests. They found it unacceptable that a representative of an institution deprived of rights and without reputation for a very long time could act negatively in the Soviet society. Here is what the pilgrims of Yeranos village wrote: "Is it the time of Nikol (Emperor Nicholas II is meant – G. Gh.) to do whatever the clergyman says and rob the people as he pleases?"[20] In another appeal, the priests of Artashat region even sarcastically asked the bishop: "Is the salary not enough for him that he takes money from the sacrifice?"

However, it should be noted that as of 1953, activity was recorded in spiritual processes. This can also be explained by the circumstances of the return of citizens to their native land from abroad. Among the latter, the largest number were the citizens who were ready to attend sanctuaries, take part in baptisms, church weddings, sacrifices, and religious ceremonies[21]. Step by step, Holy Etchmiadzin restored its lost reputation among the locals.

Conclusions

To summarize, it can be noted that in the first post-war years, relations between the state and the church continued to stay complicated. In the post-war critical situation, the Armenian Apostolic Church tried to resolve the problems that had accumulated over the years and had just arisen, which took a different appearance and shade in the new reality.

BIBLIOGRAPHY

Ավագ քահանա Սարգսյան Ե., 2009, Սուրբ Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը, Գևորգյան ճեմարան. Աստվածաբանական համալսարան (1945–2006), Էջմիածին, «Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին», 407 էջ:

ՀԱԱ, ֆ. 1:

ՀԱԱ, ֆ. 409:

ՀԱԱ, ֆ. 823:

Սուքիասյան Հ. 2020, «Արարատ» ամսագրի հրատարակումը վերսկսելու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ջանքերը 1920-ական թվականներին, «Էջմիածին», 1920, հունվար, Էջմիածին, «Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին», 75–88 էջ:

---

[19] **Վիրաբյան** 2001, 170:

[20] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2383, թ. 4:

[21] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 60, թ. 22–29:

Ստեփանյանց Ստ., 1994, Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, «Ապոլլոն», 244 էջ:

Վիրաբյան Ա. 2001, Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրյուշչով, Երևան, «Գիտություն», 237 էջ:

ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ (ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ) ԱՌՕՐՅԱՆ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1946–1954 ԹԹ.)

ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ Գ., ՂԱԶԱՐՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հայ առաքելական եկեղեցի, Հայրենական Մեծ պատերազմ, Գևորգ Չորեքչյան, առօրեականության պատմություն, հոգևոր զարթոնք, հավատացյալներ, հոգևորականություն:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին հայության ազգային միասնությունը իրագործվեց նաև Հայ Առաքելական Եկեղեցու ջանքերով: Եկեղեցու գործադրած ջանքերը տվեցին իրենց պտուղները: Պետություն-եկեղեցի փոխհարաբերություններում տեղի ունեցավ կտրուկ տեղաշարժ, ինչը հնարավորություն տվեց նոր շունչ հաղորդել Սուրբ էջմիածնին և առավելագույնս վերականգնել նրա հեղինակությունն ու դիրքը: Սակայն հետպատերազմյան շրջանին բնորոշ համընդհանուր ճգնաժամի պայմաններում Մայր Աթոռը ստիպված էր ինքնակազմակերպվել ու սատարել հալածված ու վարկաբեկված եկեղեցուն, սթափեցնել քահանաներին:

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ АРМЯНСКОГО ДУХОВЕНСТВА (СВЯЩЕННИКОВ) В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946–1954)

ЖАМГАРЯН Г., КАЗАРЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: Армянская Апостольская церковь, Великая Отечественная война, Геворг Чорекчян, история повседневности, духовное пробуждение, верующие, духовенство.

В годы Великой Отечественной войны национальное единство армян было реализовано также усилиями Армянской Апостольской церкви. Усилия церкви дали свои плоды. В государственно-церковных отношениях произошли положительные изменения, что позволило восстановить авторитет церкви и ее положение. Однако структура Первопрестольного св. Эчмиадзина, сформированная в условиях общего кризиса, характерного для послевоенного периода, должна была быть реорганизована, чтобы реабилитировать гонимую и дискредитированную церковь и священников.

CHAKE MENKECHIAN*
Postgraduate Faculty of History
Yerevan State University
Republic of Armenia
Dubai, United Arab Emirates
radioayk@gmail.com
ORCID: 0009-0001-5663-2985
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.115-132

THE ROLE OF THE CATHOLICOSATE OF THE GREAT HOUSE OF CILICIA – HOLY SEE OF CILICIA IN THE ESTABLISHMENT OF ARMENIAN COMMUNITY LIFE IN THE UAE

Keywords: Holy See of Cilicia, the Catholicosate of the Great House of Cilicia, UAE, National Council, Diocese, National Assembly, Armenian Community.

Introduction

Understanding the role and mission of the Holy See of Cilicia in the Diaspora's activities and its impact on the construction and reconstruction of Armenian communities is a sensitive and insightful task. The main purpose of this activity is to preserve Armenian identity and bring together members of the Armenian community around national culture and the Armenian Apostolic Church.

The Holy See of Cilicia has been instumental in the development of the newly formed UAE community by engaging the Armenian community in the preservation and advancement of Armenian heritage through various events and approaches.

The Holy See of Cilicia is actively working to establish a permanent presence by uniting Armenians in different places, in order to foster flourishing communities as part of its mission. The Holy See of Cilicia's efforts towards the Armenians in the UAE demonstrate this mission.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 24.11.23, գրախոսվել է 25.11.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

The Main Features of the Organization of Armenian Community Life in the UAE

The Armenian Apostolic Church played a key role in establishing and developing the Armenian communities in Kuwait and the Arabian Gulf countries, including the UAE to become an Armenian Diocese.

The UAE Diocese, in particular, received support from the Great House of the Catholicos of Cilicia and benefited from the organizational efforts of the Catholicosate Legate within the community in its initial phases, as noted by the pastor of the UAE during our conversation[1].

The Holy See of Cilicia is one of the four hierarchical Sees of the Armenian Holy Apostolic Church, operating in various countries worldwide. It has church structures known as Dioceses, each with its own diocesan heads, including the UAE and Qatar, Cyprus, the Lebanon, Syria and Greece, as well as the Armenian dioceses of Iran (Tehran, Isfahan, Adrbadagan), Jezire, Venezuela, the USA, and Canada[2].

The Kuwait Armenian-speaking community,[3] which has been in existence for over 60 years, is the most well-organized in the Arabian Gulf countries[4] within the diocese of Kuwait. The majority of Armenians who have relocated came from the Cilicia Diocese (Syria, Lebanon, Persia).

In 1956, the "Kuwait Armenian Apostolic Body" took the first steps towards forming a community by appealing to the Catholicosate of the Great House of Cilicia for their spiritual and educational needs. On December 30, 1959, the Central Council of the Holy See of Cilicia reviewed the request and agreed to take

[1] **Մանկասարեան** 23.11.2021, Զրոյց ԱՄԷ Հիւսիսային Հոգեւոր Հովիւ Արժ. Արամ Քհյ. Տէյիրմէնճեանի հետ: ԱՄԷ եւ Քաթարի Հայոց Թեմին Կանոնագրութեան մէջ ներառուած օրէնքներն ու կանոնները:

[2] Առաջնորդարան Հայոց Ա.Մ. Նահանգներու Արեւմտեան Թեմի, (website կայքէջ) (Լոս Անճելըս), Անթիլիասի Կաթողիկոսները: https://armprelacylb.org/aboutus/antelias-catholicos/ Dioceses of the Catholicosate of the Great House of Cilicia

[3] **Բայբուրդյան** 25.05.1990, 29.12.1990, Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնդ 875, Ցուցակ. 16, Գործ 46, էջ 13-21, Սփիւռքահայութեան հետ Կապի Մշակութային Կոմիտէ, Հաշվետվություն Քուէյթահայ գաղութ այցելելու մասին:

[4] Ազդակ Օրաթերթ (Պէյրութ) 03.02.2012, Կորիւն Արք. Պապեանի հետ՝ Քուէյթի մէջ իր ինը տարուան նուիրական աշխատանքին մասին «Վանայ ձայն»-Ի հարցազրոյցը: https://archive.aztagdaily.com/archives/50922

Kuwait under its authority, acknowledging it as a Spiritual Pastoral District directly affiliated with the Catholicosate of Cilicia[5].

During the 20th century, the Holy See of Cilicia demonstrated special care for the establishment and development of newly formed Armenian communities in the Gulf countries. The hard work and dedication of Armenian individuals within the community are highly valued, and the objective of building a strong Armenian community was realized with a nationalist mindset and vision under the patronage of the Holy See of Cilicia in 1979.

In Kuwait, the Catholicosate of Cilicia appointed V. Rev. Fr. Oshagan Choloyan, as Pontifical Legate, who also oversaw the pastoral care of other Armenian settlements in the Persian Gulf such as Dubai and Abu Dhabi. The Armenians in Kuwait officially recognized the Pontifical Legate as their spiritual head. It is important to note that the diocesan head holds the main and decisive authority in ecclesiastical matters. Additionally, V. Rev. Fr. Oshagan Choloyan as the head of the community board, has been appointed by the Catholicosate of Cilicia and the "National Central Council", and his jurisdiction includes handling spiritual, national, educational, and cultural affairs of the community.

The state of Kuwait has officially recognized the community council. V. Rev. Fr. Oshagan Choloyan had a great reputation, despite facing opposition from Hunchakian and Communist figures. As the head of the Armenian community national life and president of the community council, V. Rev. Fr. Oshagan Choloyan had the authority to address personal law matters such as inheritance and marital disputes. However, the community appointed a trustee to manage the "National one-day School" for a two-year term.

The Pontifical Legate in Kuwait and the Arab Gulf Countries is accountable to The Holy See of Cilicia, The Catholicosate of the Great House of Cilicia, both materially and morally. However, it is important to note that at that time, Kuwait and the Arabian Gulf countries had not yet been established as Dioceses[6].

The United Arab Emirates is the second community in the region. Armenians here are mainly located in Sharjah, Dubai and Abu Dhabi, where they gradually settled in the 1960s coming from Iran, the Lebanon, and Syria.

---

[5] Քուէյթի Հայերը, (Wikipedia) խմբագրութիւն՝ Մանկասարեան Շ.:

[6] Տե՛ս նոյն տեղը

This article highlights the difference in the migration of Armenians to the UAE compared to other Diaspora communities, with an emphasis on pursuing improved opportunities and a better quality of life for their families.

Economic circumstances have consistently been and remain the primary driving force behind displacement. It is understandable that we do not intend to provide an analysis of security, war, and other adverse conditions that have led to and continue to cause displacement, i.e., emigration.

In the 1970s, many young university graduates were able to secure visas and move to the United States with the support of their family and relatives. However, there was also the opportunity to move to the UAE by obtaining a special work visa to establish themselves there.

The primary objective and motivation for these relocations, and the main purpose of the movement of young people migrating to the Arab Gulf countries and to the UAE was to avoid the mandatory military service of the Syrian army and pay a sum instead[7]. In other words, working in the UAE was beneficial for them to earn a good income to support their families, and then relocate to western and distant shores such as the USA, with future plans in mind.

The UAE has uniqie qualities, including the abundant oil reserves, economic stability, job security, and diverse employment opportunities, that draw in a significant number of Armenians who contribute to the strength of the Armenian community[8]. Another noteworthy and unique aspect to note is the UAE state's religious tolerance, and the freedoms and opportunities provided to non-Muslim communities[9].

The occupations of the first Armenian immigrants in the UAE and the expertise they brought in fields such as entrepreneurship, engineering, craftsmanship, and other scientific and professional areas should be carefully considered[10].

---

[7] Sky News Arabia, (Abu Dhabi, UAE), 28.05.2013, Զինուորական ծառայութեան նպաստ (بدل الخدمة العسكرية) https://www.skynewsarabia.com/middle-east/260628 سوريا.. بدل الخدمة العسكرية 15 ألف دولار

[8] «Գիտական Արցախ», 2022, թիւ 4 (15), 47–48: «Արաբական միացեալ էմիրութիւններու հայկական համայնքի ձեւաւորումը»:

[9] See «Գիտական Արցախ», 2022, թիւ 4 (15), 48–49:

[10] See «Գիտական Արցախ», 2022, թիւ 4 (15), 48–49:

Year after year, small Armenian communities continued to emerge in the countries of the Arabian Gulf, requiring a significant amount of effort and a laborious undertaking to organize the religious, cultural, and educational life within the communities. Acknowledging this need, the Catholicosate of Cilicia, the spiritual leadership of the religious, educational, and cultural life of these small communities, personally took on the responsibility to organize the Armenians of the UAE as a community. As a first step, His Holiness Khoren A.[11] consistently sent ecclesiastics and clergymen to the UAE[12].

It is important to recognize that the Armenian community in the UAE is unique compared to other Diaspora Armenian communities. While other communities are formed around patriotic organizations and political parties, the Armenian community in the UAE is primarily based on religious affiliation. The UAE's restrictions, and unique characteristics have contributed to this distinction[13].

Although it is not the topic of this article, mention should be made that the UAE government introduced the "golden visa" status in 2019. The Golden Visa is a long-term resident visa (10-year visa status) that allows foreign talents to live, work, or study in the UAE while enjoying exclusive benefits. Investors, entrepreneurs, scientists, notable students and graduates, humanitarian pioneers are entitled to receive a "golden visa"[14].

Formation of Community Structures in the UAE

Forming the structure of the UAE community was a challenging task that required significant effort. Preserving and strengthening the Armenian identity within the community was not an easy task. The Armenian language is essential in preserving the Armenian identity, as we learned from our conversation with the spiritual pastor of the UAE[15].

In the late 1970s, efforts **to preserve Armenian identity** and establish suitable infrastructure were made. Initially, two Armenian communities were

---

[11] Years of the enthronement of his Holiness 1963–1983.

[12] ՀԱՍԿ Պաշտօնական Ամսագիր (Պէյրութ), ԿԴ. Տարի Մարտ-Ապրիլ-Մայիս 1995, էջ 157:

[13] See page 50

[14] Federal Authority for Identity, Citizenship, Customs & Port Security (ICP), (website) Golden Visa, https://icp.gov.ae/en/services/golden-visa/.

[15] **Մանկասարեան** 23.11.2021, Զրոյց ԱՄԷ Հիւսիսային Հոգեւոր Հովիւ Արժ. Արամ Քհյ. Տէյիրմէնճեանի հետ:

formed in the UAE: one in Sharjah-Dubai and the other in Abu Dhabi. The majority of Armenians, over 80%, reside in Sharjah-Dubai, while the remaining 20% live in Abu Dhabi. Additionally, a number of Armenians also live in Al Ain, which is part of the Emirate of Abu Dhabi, as well as in the Northern Emirates (Al Fujairah, Ajman, Ras Al Khaimah, Umm Al Quwain).

Prior to the formation of the "National Council", Tashjian had already organized a meeting with Serop Samurkashian and Haroution Sislian in Dubai-Sharjah to set up a community center for young people. Additionally, he and others in Dubai-Sharjah regularly held meetings and social gatherings for Armenians[16]. By 1976, a group of young people in Abu Dhabi, including Berdj Abrahamian, Hrach Arzumanian, Vartan Inglizian, Garo Sakdjian, and Krikor Djeredjian, had already established a community core[17].

Dikran Tashjian (deceased)[18], a central figure in the "Oman" Bank, which has since been renamed "Bank of Mashreq", was highly respected in the Armenian community for his patriotism. Due to his maturity and experience, he served as the Chairman of the First Armenian "National Council" in the UAE.

Among the young individuals who were actively involved in the formation and organization of the Sharjah-Dubai community from 1974 to 1980, were: Dikran Tashjian, Serop Samurkashian, Haroutioun Sislian, Hrayr Soghomonian (1948 – 2020), Zareh Tutunjian, Nishan Basmajian (currently serving as the chancellor of the diocese of the Armenian Church of Australia and New Zealand), Varujan Nerkizian (Chief Director of the Sharjah Bank), Nishan Manjikian (currently residing in Australia), Viken Klindjian (1980–2003, served as the principal of the "Ohanesian" day-school for 23 years), and seniors such as Bedros Aslanian, an Ethiopian Armenian (1934–2015)[19].

---

[16] **Մանկասարեան** 2022, (Զրոյց) Նախկին ԱՄԷ Ազգ. Վարչութեան ատենապետ Նշան Պասմաճեանի հետ: Տե՛ս նաեւ **Աշըգեան** 2008, 28:

[17] Տե՛ս Կարգ Օծման Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցւոյ (Ապու Տապի), 12.12.2014, 8–9, Համառօտ ակնարկ Ապու Տապիի հայ գաղութի մասին:

[18] **Աշըգեան** 2008, 28:

[19] **Աշըգեան** 2008, 27: (Պետրոս Արսլանեան (Ատտիս Ապապա 1934 –Երեւան 2015) արմատներով Սեբաստացի, ծնեալ Ատտիս Ապապա, ուր աշխատած է Ճորճ Ճերանեանի Եթովպիայի առաջին մասնաւոր սեփականութիւն հանդիսացող տպարանը (գեղարուեստական տպիչներ) 1929 թ: Տե՛ս Սեպուհ Ասլանեան դիմատետրը https://www.facebook.com/photo/?fbid=10153783148425676&set=a.145452345675

The Role of the Catholicosate of the Great House of Cilicia in the Formation of the Armenian Community in the UAE

In the UAE, like in all other emerging and established Diaspora communities, it is essential to increase the strengthening of the community. This involves making significant efforts to preserve the Armenian national identity, including the culture and the common objective of preserving not only the religious values but also the Armenian heritage and language among Armenians. The majority of the newcomers were young people brought up with a strong desire to preserve their Armenian identity. They had also brought their traditions and their style of collective living from their home countries. Some of them were quite experienced in working in community organizations, particularly during the 1970s and 1980s, when there was a significant effort to shape international public opinion on the "Armenian Cause" (Hay Tad) for Pan-Armenian unity. These encouraging facts helped in the establishment and structuring of the community[20].

Dikran Tashjian, a prominent figure in the community, emphasized the visit of the late H.E. Arch. Mesrob Ashdjian (1974–1977), the Head of the Armenian Apostolic Diocese of Isfahan and Southern Iran to Sharjah-Dubai during his journey from Iran to the Lebanon. He was sure that this visit played an important role in uniting the Armenians in the UAE. Dikran Tashjian, Haroutioun Sislian, and Serop Samurkashian warmly welcomed H.E. Arch. Mesrob Ashdjian. A group of Armenians residing in Sharjah and Dubai organized a liturgical choir rehearsal[21]. On May 9, 1977, H.E. Arch. Mesrob Ashdjian performed the first Divine Liturgy in the UAE at the Holy Trinity Anglican Church of Dubai in the presence of about 70 Armenians. That was the first big assembly and the first liturgy of Armenians in the UAE.

In 1979, the UAE community was part of the Catholicosate Legate of Kuwait and the Arabian Gulf, with the Central Council located in Kuwait. It is important to mention that during this time, Kuwait already had a well-established community. Similar to the other diaspora communities, the "Armenian National School" and the Church played an extremely important role in preserving Armenian culture in

---

[20] **Մանկասարեան** 2022, (Զրոյց) Նախկին ԱՄԷ Ազգ. Վարչութեան ատենապետ Նշան Պասմաճեանի հետ:

[21] **Մանկասարեան** 2022, (Զրոյց) Նախկին ԱՄԷ Ազգ. Վարչութեան ատենապետ Նշան Պասմաճեանի հետ: Տե՛ս նաեւ **Աշըգեան** 2008, 28:

Kuwait. For example, it is obvious that the young people who graduated from the Armenian national school would rarely marry foreigners, whereas it was a common phenomenon for Armenian graduates of foreign schools[22].

In December 1979, V. Rev. Oshagan Choloyan (now H.E. Archbishop Oshagan Choloyan) was sent by the Holy See of Cilicia to Kuwait and the United Arab Emirates. After staying in Kuwait from December 6 to 19, V. Rev. Oshakan Choloyan accompanied by Mr. Melik Meliksetian, a benefactor from the Armenian community of Kuwait, arrived in Sharjah on December 20, 1979 to familiarize himself with the possibilities of organizing the Armenian community[23].

On the day of V. Rev. Oshakan Choloyan's arrival, his first meeting with a group of Armenian benefactors from Sharjah and Dubai took place. 22 Armenian prominent figures were invited to form a temporary "National Council" of 5–7 people. They were: Dikran Tashjian, Haroutioun Diratsouian, Boghos Postadjian, Nishan Manjikian, Hrayr Soghomonian (1948–2020)[24], Berdj Bedrosian, Toros Balian, Levon Jukjukian, Levon Bohdjelian, Misak Muradian, Levon Avakian, Pierre Keoseian, Zaven Baklini, Dr. Raffi Kambourian (deceased), Bedros Aslanian (1934–2015)[25] Zohrap Teperdjian, Vartan Yeozkadian, Haroutioun Sislian and Vartkes Mahdesian (current State Representative of the Armenian Cypriot Community in Cyprus)[26].

On the same day, December 20, the "National Provisional Council" elected an 8-member body after its consecutive sessions. This body would be the first elected body of the Armenians of Sharjah and Dubai responsible for organizing the national-cultural life and establishing an organizational structure for the community.

---

[22] **Բայբուրդյան** 25.05.1990, 29.12.1990, Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 46, թ. 13–21, Սփիւռքահայութեան հետ Կապի Մշակութային Կոմիտէ, Հաշվետվություն Քուէյթահայ գաղութ այցելելու մասին:

[23] Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 98, Տե՛ս նաեւ **Աշըգեան** 2008, 29:

[24] **Մանկասարեան** 06-11-2021, Յօդուած՝ Հրայր Սողոմոնեան՝ ԱՄԷ Հայ Համայնքի Ազգային Բարերար, Ազգային Ընդհանուր Ժողովի Ատենապետ, https://nt.am/am/news/308241/

[25] Bedros Aslanian (Euthiopian Armenian), was one of the UAE Armenian community philanthropists who donated 100.000 Dirhams for the construction of Saint Gregory the Illuminator Church of Sharjah, UAE.

[26] Ազդակ Օրաթերթ, (Պէյրութ), 14.05.2021, Վարդգէս Մահտեսեան կիպրահայ համայնքի պետական ներկայացուցիչ հռչակուեցաւ, https://www.aztagdaily.com/archives/508838 14 մայիս 2021: Զրոյց՝ Նախկին ԱՄԷ ատենապետ Նշան Պասմաճեանի հետ:

On December 21–22, 1979, V. Rev. Choloyan made a visit to the community of Abu Dhabi. During his visit, he identified opportuniities to establish a community in Abu Dhabi, and also appointed a “National Council” there. Additionally, he discovered that there was already a Sunday school, which had been started by Vartan Inkilizian, where students were learning the Armenian language and religion[27].

The second church ceremony-assembly of UAE Armenians took place on the evening of Sunday, December 23, when Rev. Father delivered the evening service at the Holy Trinity Church in Dubai, with a significant turnout of Armenians from the Northern Emirates including Dubai and Sharjah. Following the service, Melik Meliksetian, on behalf of the Catholicos of Cilicia hosted a dinner-reception for the community members, chaired by V. Rev. Oshagan Choloyan at the Sharjah Federal Inn hotel. 151 Armenians attended the event[28].

On December 23, 1979, V. Rev. Oshagan Choloyan and several Armenian benefactors met with Abdallah Jumaa Mutawa, the personal adviser of the Ruler of Sharjah (His Highness Dr. Sheikh Sultan bin Mohammed Al Qasimi, member of the Federal Supreme Council and Ruler of Sharjah was away on business). During the visit, V. Rev. Father discussed the need for a gathering-meeting place for Armenians[29].

The cooperation between Armenian benefactors and young members, along with the support from the Catholicosate of Cilicia, has played a significant role in the ongoing stability and growth of the Armenian community in the UAE. This has been recognized as a noteworthy example in the history of the Diaspora communities, as mentioned by the former chairman of the UAE Armenian community during our conversation[30].

The Structure of the "Diocesan Councils" of Kuwait and the Gulf Countries

---

[27] Կարգ Օծման Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցւոյ (Ապու Տապի), 12.12.2014, էջ 8–9, Համառօտ ակնարկ Ապու Տապիի հայ գաղութի մասին:

[28] Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, 98: Տե՛ս նաեւ **Աշըգեան** 2008, 29:

[29] Emahay.com (website), Պատմական ակնարկ Տուպայի եւ Հիւսիսային Էմիրութեանց Հայ գաղութի մասին https://emahay.com

[30] **Մանկասարեան** 2022, (Զրոյց) Նախկին ԱՄԷ Ազգ. Վարչութեան ատենապետ Նշան Պասմաճեանի հետ: Տե՛ս նաեւ **Աշըգեան** 2008, 28:

The Armenian national-religious community in the UAE was formed in 1980. Initially, it was organized through appointments and later through elections, leading to the formation of separate "National Councils"[31].

The late H.E. Archbishop Goreun Babian (1941–2015) stressed the importance of establishing Diocesan Councils in accordance with the approved bylaws of the Holy See for the management and organization of community life[32].

According to the approved bylaws of the Holy See of Cilicia, the administrative and economic activities of church communities are overseen by an Executive Body known as the "National Council" (Article 79).

The "National Council" consists of 5, 7, or 9 lay members who are elected by the Assembly of the "Church Council" for a two-year term (Article 86)[33]. According to the rules, "Natonal Council" members can serve for two additional terms. After serving for three consecutive years, they are eligible for re-election after taking a two-year break.

During his initial visit to Kuwait, Rev. Fr. Oshagan Choloyan formed the first "National Councils" of Sharjah-Dubai and Abu Dhabi on December 20, 21, 22, 1979, to facilitate the organization of Armenian national life[34].

In February 1980, during his second visit, V. Rev. Oshagan Choloyan appointed the same temporary body as the Armenian "National Council" of Dubai and Sharjah, with the exception of Zaven Baklini who was replaced by Haroutioun Diratsuian due to his departure from the city. Levon Bohjalian also left the council for personal reasons[35]. From 1980 to 1994, the seven-member "National Council"

---

[31] Ազդակ Օրաթերթ (Պէյրութ) 03.02.2012, Կորիւն Արք. Պապեանի հետ՝ Քուէյթի մէջ իր ինը տարուան նուիրական աշխատանքին մասին «Վանայ ձայն»-Ի հարցազրոյցը: https://archive.aztagdaily.com/archives/50922: Տե՛ս նաեւ Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, 99:

[32] Ազդակ Օրաթերթ (Պէյրութ) 03.02.2012, Կորիւն Արք. Պապեանի հետ՝ Քուէյթի մէջ իր ինը տարուան նուիրական աշխատանքին մասին «Վանայ ձայն»-Ի հարցազրոյցը: https://archive.aztagdaily.com/archives/50922

[33] See Same place.

[34] ԱՄԷ-ի Ազգային Վարչութեան արխիւ, Յունուար 1980: Ատենագրութիւն Շարժա-Տուպայ: ԱՄԷ մաս կը կազմէ Քուէյթի եւ Արաբական Ծոցի Կաթողիկոսական փոխանորդութեան՝ վարչական կեդրոն ունենալով Քուէյթ քաղաքը: Հոգշ. Տ. Օշական Վրդ. Չօլոյեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան կողմէ կը ղրկուի Քուէյթ եւ ԱՄԷ:

[35] Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, 39–40: Տե՛ս նաեւ **Աշըգեան** 2008, 30:

worked with the following personnel: Chairman, Vice Chairman, Secretary, Treasurer, and three councilors.

Karekin II[36] of the Great House of Cilicia, also known as All Armenians' Holy Karekin A. Catholicos from 1995 to 1999, formalized the "National Council" with a letter dated March 15, 1980 (144/80).

Prior to the establishment of UAE Armenian community as a Diocese in 1994, the "National Councils" were appointed by the Pontifical Legate[37] V. Rev. Oshagan Choloyan[38], who served as the Pontifical Legate of Kuwait and the Gulf countries. This continued until the Diocesan elections in 1994. During the period from 1980 to 1994, he appointed seven "National Councils" for two-year terms.

In April 1980, Rev. Oshagan Choloyan was appointed the Pontifical Legate[39] of Kuwait and Gulf countries. This led to the recognition of 1980 as the establishment date of the community. As a result of the formation of the Armenian "National Council", the Armenians of the Northern Emirates gained an organizational structure. In essence, Sharjah-Dubai became part of the Diaspora structure as an organized community, which is noteworthy for having occurred only five or six years after the influx of Armenians to the UAE.

At the initial stage, the "National Council" meetings were held at the homes of administrative members as appropriate. During the meetings, the date and place of the next meeting would be decided, for example, Sunday, January 17, 1982, at Dikran Tashjian's house; Sunday, January 24, 1982, at Nishan Basmajian's house; Monday, February 1, 1982, at Bedros Arslanian's house; and so on. The minutes of the "National Council" would be prepared by the appointed Chairman and read during the next meeting, after which the board members would approve it and it would be signed by the Chairman[40]. It should be noted

---

[36] Ազդակ օրաթերթ, (Պէյրութ), 27.082022, https://www.aztagdaily.com/archives/556098: Wikipedia, Karekin I, (Late Karekin II served as the Catholicos of the Armenian Apostolic Church between 1995 and 1999. Previously, he served as the Catholicos of Cilicia from 1983 to 1994 as Karekin II). https://en.wikipedia.org/wiki/Karekin_I.).

[37] Կարգ Օծման Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցւոյ (Ապու Տապի), 12.12.2014, էջ 8–9, Համառօտ ակնարկ Ապու Տապիի հայ գաղութի մասին:

[38] Գերշ. Տ. Օշական Արք. Չօլոյեան, 1998-ին, ԱՄՆ-ի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ:

[39] ՀԱՍԿ Պաշտօնական Ամսագիր (Պէյրութ), Յունուար-Դեկտեմբեր 1979, 316–317: (Նիւ Ճըրզիի Բրինսթըն համալսարանէն Հայր Սուրբը աւարտած է երկու համալսարանական տիտղոսներ Մագիստրոսի աստիճանով՝ (M. A.) Քրիստոնէական Դաստիարակութեան եւ Աստուածաբանութեան մէջ):

[40] ԱՄԷ-ի Ազգային Վարչութեան արխիւ, 13.01.1982, Ատենագրութիւն Շարժա-Տուպա:

that Dikran Tashjian was the Chairman of the First "National Council" of Armenians formed in the UAE.

From 1986 to 1988, the Armenian "National Council", which originally had 7 members, continued its work despite a decrease in membership to five and then four. This was due to the resignation of advisers and the secretary for personal reasons, as well as the departure of the Treasurer. The Deputy Chairman would oversee the treasury until the end of the mentioned Armenian "National Council" serving period[41].

The "National Council" would appoint a district council, a school trustee, and other necessary councils for the church's benefit. For example, under the "National Council" of Sharjah and Abu Dhabi, the "Armenian Youth House", the "Art Committee" organizing the community's cultural life, the "Board of Trustees" ensuring school functioning, the "Ladies' Committee", etc.[42]. All committees were appointed by and accountable to the Armenian "National Council"[43].

From 1980 to 2006, two separate but collaborating "National Councils" functioned in the UAE: one in the Northern Emirates (Sharjah-Dubai), and the other in Abu Dhabi. There were certainly Armenians in other emirates, but their small population made it impractical to establish "National Councils" there.

Since 1995, the Armenian "National Councils" have transitioned from appointed to elected positions by the "Diocesan Assembly".

It should be noted that on March 8, 2021, under the auspices of H.G. Bishop Mesrob Sarkisian Prelate of the United Arab Emirates and Qatar, and in the presence of the Diocesan National Representatives Assembly, a "National Council"[44] was established within the diocese. The independent activity of the 3

---

[41] ԱՄԷ-ի Ազգային Վարչութեան արխիւ,13.01.1982 Ատենագրութիւն Շարժա-Տուպա:

[42] Հայկական Սփիւռք Տարեգիրք 2009, 256: ՀՀ Սփյուռքի Նախարարություն, ԱՄԷ-ի հայ համայնք, 256:

[43] See same place.

[44] Ել-Նամակ Թիւ ԱԱ042/21, 9 Մարտ 2021, Նորընտիր Ազգային Վարչութեան Անդրանիկ Ժողովի եւ Դիւանի Ընտրութիւն Հաղորդագրութիւնը ստացեր եմ: In the community the independent activities of the three existing National Councils were put together and a united National Council was created for the region instead.

National Councils was unified in one "National Council". The "National Council" of Qatar had existed for the past ten years[45].

To clarify, it should be mentioned that the term "Committees" used in the Diaspora area is the same as "The Executive Council" that operated under the status of the "National Councils".

Today, our national life is managed according to the Diocesan Structure, which is presided over by the Bishop[46].

Formation of the Diocese of the Catholicosate of the Great House of Cilicia in Kuwait and the Countries of the Arabian Gulf

During the "General National Assembly" of the Catholicosate of Cilicia held in Aleppo between November 16 and 22, 1992, Kuwait and the countries of the Arabian Gulf were declared the Diocese of the Catholicosate of Cilicia, which further strengthened the presence and identity of the Armenian community. Before the region became a Diocese, the "National Councils" were appointed by the Pontifical Legate[47]. With this important decision, the region acquired a Diocesan structure. Fr. Choloyan played an important role in transforming the region into a Diocese.

In February 1994, V. Rev. Fr. Oshagan Choloyan was consecrated as Bishop and elected as the leader of the Diocese by the "General Diocesan Assembly" of Kuwait and Arab Gulf countries. In May 1998, the Bishop was transferred to the United States and the Pontifical Legate of Kuwait and the United Arab Emirates successively appointed H.G. Sebouh Sarkisian (1998–2000), H.G. Yeprem Arch. Tabakian (2000–2002), H.E. Arch. Goreun Babian (2002–2011), and H.G. Shahe Panosian (2011–2013). In March 2013, Rev. Father Mesrob Sarkissian was appointed as Catholicos' Representative (Legate) for the region of the United Arab Emirates and Qatar by the decision of His Holiness Catholicos Aram I[48].

---

[45] **Մանկասարեան** 23.11.2021, Զրոյց ԱՄԷ Հիւսիսային Հոգեւոր Հովիւ Արժ. Արամ Քհյ. Տէյիրմէնճեանի հետ: ԱՄԷ եւ Քաթարի Հայոց Թեմին Կանոնագրութեան մէջ ներառուած օրէնքներն ու կանոնները:

[46] Emahay.com (website), Պատմական ակնարկ Տուպայի եւ Հիւսիսային Էմիրութեանց Հայ գաղութի մասին https://emahay.com:

[47] Կարգ Օծման Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցւոյ (Ապու Տապի), 12.12.2014, էջ 9, Համառօտ ակնարկ Ապու Տապիի հայ գաղութի մասին:

[48] See same place.

The main goal of establishing this region as a Diocese was to develop the "Diocesan Bylaws"[49], and review them at the "Diocesan plenary" meetings, as well as obtain approval from the Catholicosate of Cilicia – Antilias, the Lebanon. This point was stressed by the former Armenian Community Chairman of the UAE during our meeting[50].

The "Diocesan Bylaws", which consisted of 100 articles, were carefully prepared over 18 months and went through several reviews by the "Central Council" of the Catholicosate of Cilicia. On April 30, 1994, His Holiness Karekin II, Catholicos of the Great House of Cilicia, ratified the "Diocesan Bylaws". It was immediately put into practice to create the necessary Diocesan structrures, and has been in effect since then.

The revision of these Bylaws is regularly discussed at successive diocesan plenary assemblies, and every four years, the "General National Assembly" of the Diocese of UAE and Qatar assimilates the Bylaws, which are then approved by the Catholicosate of Cilicia. The previously published Bylaws are then considered null and void.

On December 16, 1994, the first Diocesan elections were held in Kuwait, Abu Dhabi and Sharja and the first Diocesan Assembly was elected with 21 members (3 spiritual members and 18 laymen).

To provide further clarity, the "Diocesan Bylaws" are deliberated by the Religious and Lay Councils of the Central Executive Council of the Catholicosate. Following this, His Holiness Aram I, the Catholicose of the Great House of Cilicia, approves them with a Papal Letter for implementation.

Until now, the dioceses of the Lebanon, Peria (Syria), and Egypt, as well as several other communities have been using the term "Provincial Councils"[51], whereas in other Diasporan communities it is referred to as the "Diocesan Councils" or "the Assembly of the Church Council". This council is responsible

---

[49] According to the Constitutional Reform of the Catholicosate of Cilicia, the latter has its Bylaws, guided by the main principles of the National Constitutional reform.

[50] **Մանկասարեան** 2022, (Զրոյց) Նախկին ԱՄԷ Ազգ. Վարչութեան ատենապետ Նշան Պասմաճեանի հետ: Տե՛ս նաեւ **Աշըգեան** 2008, 28:

[51] The "Provincial Council", is known in the Community-Diocesan life of the Armenian Church as a meeting of deputies which is a body of Diosesan structure consisting of clergy and laymen.

for the election of the Prelate of a Diocese and the formation of the Religious and Lay Councils.

Conclusion

Similar to the Armenian communities in the Diaspora, the Armenian community in the UAE also employs practical methods to ensure unity and requires broad cooperation.

The three regions of the Arabian Gulf, Kuwait, Abu Dhabi, and Sharjah-Dubai, were geographically distant from each other and located in two states, but they were part of one Catholicosate Legate and cooperated with each other, confirming their organization in different fields and levels.

The success of the formation of the Armenian community in the UAE can be accounted for by the fact that those Armenians, who came from the Diaspora and brought with them their nation-building experience, joined their efforts and care for the Holy See of Cilicia and were able not only to form an Armenian community but also develop the structures they created. They did their best to preserve the national heritage and the main features of the Armenian identity. In other words, they were devoted to their nation.

A group of far-sighted Armenian individuals and members of the "National Council" initiated financial support and contributed greatly to the prosperity of the Armenian community in the UAE.

The Catholicosate of the Great House of Cilicia as well as the Pontifical Legate Oshagan Choloyan played a significant role in strengthening the Armenian community between 1980–1998. Choloyan's appointment in the position of the Pontifical Legate to Kuwait and the Arab Emirates in April 1980, was decisive in stimulating the relocation of a great number of Armenians in those areas. Archbishop Choloyan was elected as the region's first prelate in 1992 and served the community for more than 17 years. It was quite natural that he earned the love and respect of the faithful, until his election in May 1998 as Prelate of the Eastern Prelacy. In November 1998, his great pioneering activities for the Middle Eastern community reached its peak with the consecration of the first Armenian Church in Sharjah, United Arab Emirates. He was invited to attend the event by His Holiness Aram I, who consecrated the church St. Gregory the Illuminator amidst much joy and enthusiasm.

In 1992, the region of Kuwait and the Arabian Gulf States was declared as a Diocese, due to the ongoing efforts of successive Diocesan Assemblies. Ten years later, starting from 2013, the UAE Region continued its ecclesiastical mission as the Armenian Diocese of the United Arab Emirates and Qatar.

BIBLIOGRAPHY

Ազդակ Օրաթերթ (Պէյրութ) 03.02.2012, Կորիւն Արք. Պապեանի հետ՝ Քուէյթի մէջ իր ինը տարուան նուիրական աշխատանքին մասին «Վանայ ձայն»-ի հարցազրոյցը: https://archive.aztagdaily.com/archives/50922:

Ազդակ Օրաթերթ, (Պէյրութ), 14.05.2021, Վարդգէս Մահտեսեան կիպրահայ համայնքի պետական ներկայացուցիչ հռչակուեցաւ, https://www.aztagdaily.com/archives/ 508838 14 մայիս 2021:

Ազդակ օրաթերթ, (Պէյրութ), 27.08.2022, https://www.aztagdaily.com/archives/556098:

ԱՄԷ-ի Ազգային Վարչութեան արխիւ, 13.01.1982, Ատենագրութիւն Շարժա-Տուպայ

ԱՄԷ-ի Ազգային Վարչութեան արխիւ, Յունուար 1980, Ատենագրութիւն Շարժա-Տուպայ:

Աշըգեան Շ., 2008, «Քառորդ դար հայերը» Տուպայի եւ Հիւսիսային Էմիրութեանց մէջ, էջ 27–28:

Առաջնորդարան Հայոց Ա.Մ. Նահանգներու Արեւմտեան Թեմի, (website կայքէջ) (Լոս Անճելըս), Անթիլիասի Կաթողիկոսները, https://armprelacylb.org/aboutus/antelias-catholicos/:

Բայբուրդյան Վ. 25.05.1990, 29.12.1990, Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնդ 875, Ցուցակ. 16, Գործ 46, էջ 13–21, Սփիւռքահայութեան հետ Կապի Մշակութային Կոմիտէ, Հաշվետվություն Քուէյթահայ գաղութ այցելելու մասին:

«Գիտական Արցախ», 2022, թիւ 4 (15), էջ 47–48: «Արաբական միացեալ էմիրութիւններու հայկական համայնքի ձեւաւորումը»:

Ել-Նամակ Թիւ **ԱԱ042/21, 09.03.2021,** Նորընտիր Ազգային Վարչութեան Անդրանիկ Ժողովի եւ Դիւանի Ընտրութիւն Հաղորդագրութիւն:

Կարգ Օծման Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցւոյ (Ապու Տապի), 12.12.2014, էջ 8–9, Համառօտ ակնարկ Ապու Տապիի հայ գաղութի մասին

Հայկական Սփիւռք Տարեգիրք, 2009, **ՀՀ Սփյուռքի Նախարարություն,** ԱՄԷ-ի հայ համայնք, էջ 256:

ՀԱՍԿ Պաշտօնական Ամսագիր (Պէյրութ), Յունուար–Դեկտեմբեր 1979, էջ 316–317:

ՀԱՍԿ Պաշտօնական Ամսագիր (Պէյրութ), ԿԴ. Տարի Մարտ-Ապրիլ-Մայիս 1995, էջ 157:

Մանկասարեան Շ., 06-11-2021, Յօդուած՝ Հրայր Սողոմոնեան՝ ԱՄԷ Հայ Համայնքի Ազգային Բարերար, Ազգային Ընդհանուր Ժողովի Ատենապետ, https://nt.am/am/ news/308241/

Մանկասարեան Շ. 2022, (Զրոյց) Նախկին ԱՄԷ Ազգ. Վարչութեան ատենապետ Նշան Պասմաճեանի հետ։

Մանկասարեան Շ., 23.11.2021, Զրոյց ԱՄԷ Հիւսիսային Հոգեւոր Հովիւ Արժ. Արամ Քհյ. Տէյիրմէնճեանի հետ։ ԱՄԷ եւ Քաթարի Հայոց Թեմին Կանոնադրութեան մէջ ներառուած օրէնքներն ու կանոնները։

Քուէյթի Հայերը, (Wikipedia) խմբագրութիւն՝ Մանկասարեան Շ.։

Emahay.com (website), Պատմական ակնարկ Տուպայի եւ Հիւսիսային Էմիրութեանց Հայ գաղութի մասին https://emahay.com

Federal Authority for Identity, Citizenship, Customs & Port Security (ICP), (website) Golden Visa, https://icp.gov.ae/en/services/golden-visa/,

Sky News Arabia, (Abu Dhabi, UAE), 28.05.2013**, Զինուորական ծառայութեան նպաստ** (بدل الخدمة العسكرية) https://www.skynewsarabia.com/middle-east/260628 سوريا.. بدل الخدمة العسكرية 15 ألف دولار

The United Arab Emirates' Government portal (website) https://u.ae/en/information-and-services/visa-and-emirates-id/residence-visas/golden-visa

Wikipedia, Karekin I, (Late Karekin II served as the Catholicos of the Armenian Apostolic Church between 1995 and 1999. Previously, he served as the Catholicos of Cilicia from 1983 to 1994 as Karekin II). https://en.wikipedia.org/wiki/Karekin_I

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ԱՄԷ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՄԷՋ

ՄԵՆԿԵՉԵԱՆ Շ.

Ամփոփում

***Բանալի բառեր*՝** Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան առաջնորդարան, Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններ, Ազգային Վարչութիւն, Թեմ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, հայ համայնք։

Այս յօդուածին մէջ կը հիմնաւորուի այն թէզը, որ այդ գործին մէջ կարեւոր էր Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դերակատարութիւնը։

ԱՄԷ-ի մէջ հայ համայնքի ձեւաւորման յաջողութեան գաղտնիքը սփիւռքէն եկած հայերու մէջ է՝ իրենց հետ բերելով ազգաշինութեան փորձը եւ Կիլիկիոյ մայր աթոռի հետեւողական ջանքերով, անոնք կարողացան ոչ միայն ձեւաւորուիլ, այլեւ աճիլ ու գոյատեւել իրենց կառուցած կառոյցներու ազգային ժառանգութեամբ եւ հայկական ինքնութեան հիմնական յատկանիշերով։

Գաղութի զարգացումը փաստացի իրականութիւն է՝ շնորհիւ յաջորդական Թեմական լիագումար ժողովներու, որ 1992 թուականին Քուէյթի շրջանը եւ Արաբական Ծոցի պետութիւնները հռչակուեցան թեմ: Տասը տարի անց՝ 2013 թուականէն, ԱՄԷ-ի հայ համայնքը կը շարունակէ իր եկեղեցական առաքելութիւնը, որպէս Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններու եւ Քաթարի Հայոց Թեմ:

Համայնքային կառոյցի ստեղծման ու ձեւաւորման առընչութեամբ այս ուսումնասիրութիւնը եւ համայնքի ազգային ու հայկական կազմակերպչական փորձը, ինչպէս նաեւ ԱՄԷ-ի հայ համայնքի գործունէութիւնը եզակի օրինակ է Սփիւռքի բնակավայրերու կամ գաղթօճախներու պատմութեան մէջ:

РОЛЬ СВЯТОГО ПРЕСТОЛА КИЛИКИИ – АРМЯНСКОГО КАТОЛИКОСАТА ВЕЛИКОГО ДОМА КИЛИКИЙСКОГО В ЖИЗНИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ ОАЭ

МЕНКЕЧЯН Ш.

Резюме

Ключевые слова: Святой Престол Киликии, Армянский Католикосат Великого Дома Киликийского, ОАЭ, Национальный совет, епархия, Национальное собрание, армянская община.

Святой Престол Киликии – Армянский Католикосат Великого Дома Киликийского играл важную роль в жизни армянской общины ОАЭ.

Корни успешности армянской общины ОАЭ кроются в том, что опыт армян Диаспоры по сохранению армянской идентичности и формированию национальных структур способствовал выживанию и становлению общины. Однако следует отметить также усилия Святого Престола Киликии, направленные на поддержку и содействие общине, что выражалось в создании армянских епархий: в 1992 г. в регионе Кувейта и стран Персидского залива были сформированы армянские епархии, а спустя 10 лет, начиная с 2013 года, в ОАЭ действует Армянская епархия ОАЭ и Катара.

ANAHIT SHAGOYAN*

senior Assistant,

Institute of History of the NAS RA

anahit.shagoyan@isec.am

ORCID: 0009-0002-7277-9546

DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.133-139

ABOUT BAKU ARMENIANS WHO TOOK A SHELTER IN DUSHANBE AND THE EVENTS OF FEBRUARY 1990

Keywords: Reconstruction, the national liberation movement of Artsakh, Armenians of Baku, Dushanbe, the inter-Tajik conflict, refugees Baku, anti-Armenian propaganda.

At the end of the Soviet regime, the country's national problems intensified, and Gorbachev's policy of "Reconstruction" revealed the issues that had been unresolved for centuries.

Started in 1988, the national liberation movement of Artsakh, the national demand to remove NKAO from Azerbaijani illegal jurisdiction, the anti-Armenian reactions of the central authorities of the USSR and Azerbaijani power led to cruel and inhumane treatment of the Azerbaijani Armenians. Tens of thousands of the Armenians were expelled from Baku, Gandzak and other places inhabited by Armenians. A significant part of them found refuge in the Soviet republics of Central Asia, including Tajikistan. In the last period of the collapse of the USSR, turning events were also taking place here. In particular, in 1990 an inter-Tajik conflict broke out in Dushanbe, the capital of Tajikistan, followed by a confrontation between the government of Tajikistan and the united Tajik opposition.

As a result, in 1990, in February, there was bloodshed in the center of Dushanbe.

According to some Tajik and Russian researchers, the main reasons for the events could be:

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 08.06.23, գրախոսվել է 18.06.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

- Serious economic problems, low quality of life, uneven development of regions, wrong selection of personnel, inaction, etc.
- The arrival of thousands of Armenian refugees from Baku to Dushanbe and the provision of their lodging.
- Consumption of construction materials. In the 11th FPY period, the leadership of the republic used 76% of the volume of capital investments for production purposes and only 24% in the social, non-production sector[1].
- February events were planned in advance and had a definite purpose. By their very nature, they were a test of the strength of government and ruling leadership. To achieve their goals, the Islamist conservatives used every resource at their disposal, including the youth. They had no idea that it could lead to bloodshed[2].

Among the above-mentioned reasons, the role of Armenian refugees in those events is the most interesting to us, which was also covered in detail by the Russian and Tajik newspapers.

Referring to the events in Dushanbe, “Rusarminfo” stated that "although the demonstrations started with the slogan "Get out Armenians", in a very short period of time they turned into a protest against Kakhar Makhkamov, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Tajikistan.[3]" Before turning to the problem itself, it is important to pay attention to the circumstances how he came to power.

During the years of Gorbachev's "Reconstruction", the Tajik people enjoyed a sense of spiritual and civil freedom, and even to an outside observer, it was quite normal for a group of people to gather in front of the presidential palace to demand justice. Radical changes took place in the political life of this republic during the period of Gorbachev[4].

Thus, by the decision of December 14, 1985, Rahmon Nabiev, the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Tajikistan, was removed from his position, and replaced by Kakhar Makhkamov (1985-1991), who was more experienced and well-versed in the republic's potential and resources.

---

[1] See **Рахмонов** 2006, 26.

[2] **Фаридуни** 2019, 38–39.

[3] https://rusarminfo.ru/2020/02/12/s-lozunga-doloj-armyan-30-let-nazad-nachalis-besporyadki-v-dushanbe/ last seen 17.11.2021.

[4] **Руденко, Сорокин** 1993, 92.

He initiated a series of reforms in various areas of the republic, up to giving Tajik the status of an official language. All this led to the creation of a number of underground nationalist groups in the country (Rastokhez, Oshkoro, Vahdat, etc.). And this in the case when the USSR still existed and the positions of the Communist Party were still stable. Therefore, these groups turned into opposition forces and became one of the main reasons for the situation in the country.

Not focusing on many political aspects of the problem, it is important to emphasize the problem of the resettlement of Armenians.

The fact that the population of Tajikistan was really concerned about the issue of providing apartments to the Armenians from Baku is an undeniable fact, but it is necessary to take into account the fact from where the source of the news was spread. In this connection, the article "Who provoked the disturbances in Dushanbe in 1990" on the analytical site "Asian terra" is very interesting, which includes the recollections of eyewitnesses about events. Mariam Eshozhonova, an Uzbek journalist working in "Paiom Dushanbe" ("Dushanbe News") as an editor of the religious section, witnessed how a 65-year-old woman, a representative of the Azerbaijani community of Tajikistan, spread anti-Armenian propaganda, and distributed leaflets demanding the editorial office to print her article[5]. After the interview the woman left, but the journalist did not lose sight of the fact that the woman also distributed anti-Armenian propaganda among the young people gathered in the street. Such a case was not unique because on the same days the journalist witnessed a young man talking in a telephone booth and shouting in the Azerbaijani language at the first shots: "It started out"[6].

The fact that the Tajik people were friendly to the Armenian people from the very beginning can be seen from the recollections of eyewitnesses, However, manipulating the social factor, the Azerbaijanis have reached the point that, even temporarily, they have developed an open dislike for the Armenians. In 1986, tens of thousands of families of the republic were waiting for a solution to the housing issue. In Dushanbe alone, more than 20,000 people were waiting for their apartments[7].

---

[5] http://www.asiaterra.info/history/kto-sprovotsiroval-pogromy-v-dushanbe-v-1990-godu last seen 15.11.2021.

[6] http://www.asiaterra.info/history/kto-sprovotsiroval-pogromy-v-dushanbe-v-1990-godu last seen 15.11.2021.

[7] **Фаридуни** 2019, 76, https://tnu.tj/Dissertatsii/RavshanzodM/RavshanzodM.pdf.

Against the background of strong nationalist and pro-Islamic sentiments among the population, the “news” related to the Armenian refugees served as a powder keg fire. Demonstrations began on February 11, 1990. The next day, the passions became so hot that the crowd gathered near the building of the Central Committee of the Communist Party of Tajikistan and began to attack the building. The wave of dissatisfaction spread throughout Dushanbe, and riots began. The army also intervened. Over the next three days, the city was filled with soldiers. The Tajik authorities were unable to establish a dialogue and control the situation. In order to protect the Central Committee building from vandals, the armed units of the Ministry of Internal Affairs and KGB surrounded it with armored vehicles. Despite this, the protesters managed to break into the building of the Central Committee and set it on fire. The police tried to pacify the citizens. In response, people began to burn and destroy shops. Martial law was declared. Urban, inter-city and railway transport ceased to function, schools, kindergartens, institutes, banks, post offices, as well as most shops and enterprises were closed.

In order to control the situation, by order of the USSR Defense Minister Dmitry Yazov, military equipment was brought to Dushanbe on the evening of February 13, about 5,000 soldiers were deployed in the city and curfew was imposed. The military was ordered to open fire. By doing so, they managed to stop the riot.

In three days, according to official figures, 20 people (25 according to some sources[8]) were killed, about 600 were injured and 74 of them were shot[9]. In 1990, the February events started a civil war in the republic.

Conclusion

Thus, in presenting the events that took place in Tajikistan in the 1990s, several conclusions can be drawn:

The Republic was in a difficult socio-economic situation, the internal political situation was tense, and the contradictions between the representatives of the authorities and the opposition forces, as well as among the general population, intensified. Along with all this, false news about the provision of apartments to Armenians displaced from Baku was added, which finally was the last straw for the citizens.

[8] **Руденко, Сорокин** 1993, 215–216.

[9] **Руденко, Сорокин** 1993, 215–216.

The attitude of the Tajiks towards the Armenians against the background of the all-Union brotherhood was at first rather mild, but the situation was greatly exacerbated by the representatives of the Azerbaijani community, who, having received instructions from Azerbaijan, created a cooperation circle and conducted a large campaign. As a result, the Tajik people, who were in a difficult socio-economic, moral and psychological situation, felt hostile to the Armenians. Thanks to the creative work and good name left by the already-established Armenians living there, the violence against Armenians living and sheltering in Tajikistan was brought to an end[10]. Over time, however, circumstances forced to leave Tajikistan not only a part of the Armenians living there in the 1970s, but also those who became refugees from Baku[11].

BIBLIOGRAPHY

Ալեքսանյան Հ. 2016, Հայկական համայնքները Խորհրդային հանրապետություններում 1941–1991 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ. հրատ., 185 էջ:

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных республик, краев, областей и национальных округов, Статистика, 1973, Москва, 176 с.

Малик Фаридуни Р. 2019, Гражданское противостояние и миротворческий процесс в республике Таджикистан в 90-е годы XX в., Душанбе, 219 с.

Рахмонов Э. 2006, Независимость Таджикистана и возрождение нации, т. 1, Душанбе, «Ирфон», 424 с.

Руденко А., Сорокин А. 1993, Таджикистан в огне, Душанбе, «Ирфон», 288 с.

https://rusarminfo.ru/2020/02/12/s-lozunga-doloj-armyan-30-let-nazad-nachalis-besporyadki-v-dushanbe/ С лозунга «Долой армян» 30 лет назад начались беспорядки в Душанбе.

http://www.asiaterra.info/history/kto-sprovotsiroval-pogromy-v-dushanbe-v-1990-godu, Кто спровоцировал погромы в Душанбе в 1990 году.

10 **Ալեքսանյան** 2016, 46:

11 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года 1973.

ԴՈՒՇԱՆԲԵՈՒՄ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾ ԲԱՔՎԱՀԱՅԵՐԻ ԵՎ 1990 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

ՇԱԳՈՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Վերակառուցում, արցախյան ազգային-ազատագրական շարժում, Բաքվի հայություն, Դուշանբե, միջտաջիկական հակամարտություն, Բաքվի փախստականներ, հակահայկական քարոզչություն:

ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահի Մ. Գորբաչովի Վերակառուցման քաղաքականությունը ջրի երես հանեց Խորհրդային Միությունում երկար տարիներ առկա և լուծում չստացած խնդիրները: Դա հատկապես վերաբերում է ազգային հիմնախնդիրներին, որոնք սուր արտահայտություն գտան 1980-ական թվականների վերջին:

Հոդվածում ներկայացված են 1990 թվականին մայրաքաղաք Դուշանբեում միջտաջիկական հակամարտության մանրամասները և բացահայտվում են իրադարձությունների հիմնական պատճառները: Քննության է առնվում 1988 թ. ադրբեջանական հետևողական և հակահայ քաղաքականության հետևանքով Բաքվից, Գանձակից և այլ վայրերից բռնի գաղթած հայերի հարցը, որոնց մի մասը ապաստան էին գտել Տաջիկստանում:

К ВОПРОСУ О НАШЕДШИХ УБЕЖИЩЕ В ДУШАНБЕ БАКИНСКИХ АРМЯНАХ И ФЕВРАЛЬСКИХ СОБЫТИЯХ 1990 Г.

ШАГОЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Перестройка, Арцахское национально-освободительное движение, бакинские армяне, Душанбе, межтаджикский конфликт, бакинские беженцы, антиармянская пропаганда.

Политика Перестройки первого и последнего президента СССР М. Горбачева высветила проблемы, существовавшие в Советском Союзе на протяжении многих лет, которые так и остались нерешенными.

Это касается главным образом национальных проблем, остро выраженных в конце 1980-х годов.

В статье представлены подробности межтаджикского конфликта в столице Душанбе в 1990 году и раскрыты основные причины событий. В результате последовательной и антиармянской политики Азербайджана был решен вопрос об армянах, насильственно эмигрировавших из Баку, Гандзака и других мест, часть которых нашла убежище в Таджикистане.

ВАГРАМ ПЕТРОСЯН*
Кандидат исторических наук, доцент
директор Института арменистики ЕГУ,
v.petrosyan@ysu.am
ORCID: 0000-0002-2088-0549
ЛУСИНЕ СААКЯН
кандидат филологических наук, доцент,
зав. отделом Института арменистики ЕГУ
lsahakyan@ysu.am
ORCID: 0009-0001-2057-1324
АЛЕКСАНДР САФАРЯН
кандидат исторических наук, профессор,
зав. кафедрой тюркологии ЕГУ
alexander-safarian@ysu.am
ORCID: 0009-0006-2250-4877
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.140-151

ОБ ОСВЕЩЕНИИ АРМЯНСКИМИ ТЮРКОЛОГАМИ И ОСМАНИСТАМИ РЯДА МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ ПРОБЛЕМ АРМЕНИСТИКИ И ТЮРКОЛОГИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Ключевые слова: преподавание тюркских языков в Армении, армянская тюркология, османистика, армянографичные-кыпчакоязычные манускрипты, армяно-казахские культурные связи, армяно-туркменские культурные связи, научно-гуманитарное сотрудничество со странами Центральной Азии.

Вступление

После распада Советского Союза и обретения независимости Республики Армения армянские тюркологи и османисты сталкивались с

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 06.07.23, գրախոսվել է 12.07.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

проблемами освещения по-новому или «на стыке» тюркологии и арменистики, с необходимостью создания востоковедческих учебников и учебно-методических пособий на армянском языке, составления вузовских и школьных программ для преподавания турецкого и других тюркских языков, а также «выстраивания» научно-культурного взаимодействия с тюркоязычными странами и тюркоязычными субъектами Российской Федерации, в широком смысле – с необходимостью выработки «адаптационных механизмов» по отношению к тюрко-мусульманскому миру. Перед армянскими и другими востоковедами постсоветского пространства, а также представителями других отраслей гуманитарных наук встала также задача переосмысления идеологических «клише» тоталитарной эпохи, догматики воинствующего атеизма, опровержения ставшей «энциклопедической» и привычной со школьной скамьи, но оскорбительной для национального и религиозного достоинства народов информации, пересмотра «окаменевшей традиции» фальсификации или замалчивания фактов посягательств на религиозно-культурные ценности и традиции на протяжении многих десятилетий[1].

Об особенностях преподавания тюркских языков в армяноязычной аудитории и создании вузовских учебников турецкого, османско-турецкого и азербайджанского языков на армянском

В советский период для преподавания современного турецкого и османско-турецкого языков в вузах Армении и других союзных республик использовались учебники и научно-методические пособия, созданные в «союзном центре» (на русском языке). После приобретения независимости армянские тюркологи приступили к созданию первого в истории вузовского учебника турецкого языка на государственном языке – армянском, который также учитывал специфику преподавания армяноязычной аудитории (на основе сопоставительного анализа армянского и турецкого языков): первое издание данного учебника вышло в свет в 2001 году, а седь-

[1] **Сафарян, Адилбаев** 2016, 113–118, **Сафарян, Адилбаев** 2016, 160–167, **Сафарян, Мелконян, Погосян** 2017, 294–298, **Сафарян, Адилбаев, Восканян** 2018, 422–425, **Симонян, Сафарян** 2019, 226–235, **Сафарян** 2020, 162–173, **Симонян, Сафарян** 2020, 3–11, **Уразаева, Разумовская, Сафарян** 2022, 145–166.

мое – в 2021 г. Учебник включает пятнадцать «уроков», в каждом из которых представлены информация о фонетике, лексике и грамматике турецкого языка, соответствующие упражнения, тексты, взятые из периодической печати, художественные произведения, в том числе широко известные в турецкой среде и раскрывающие своеобразные языковые и историко-культурные пласты стихотворения Юнуса Эмре, Теффика Фикрета, Зии Гекальпа, Джеляля Саира, Назыма Хикмета, Ахмеда Мухиба Дранаса, пословицы и поговорки, турецко-армянский словарь лингвистических терминов, учебный словарь, словарь аббревиатур, которые могут быть использованы также в Турции – в процессе преподавания восточноармянского языка, краткий словарь географических названий и библиография, включающая источники, труды армянских, турецких, западных и российских лингвистов, словари, разные учебники, учебные и учебно-методические пособия[2].

Непосредственно после создания Института арменистики ЕГУ османисты – сотрудники института приступили к созданию первого вузовского учебника османско-турецкого языка на армянском и аудиторной апробации соответствующих материалов: учебник был опубликован в 2016 году[3].

В ЕГУ были проведены работы по сопоставительному анализу армянского и турецкого языков и по направлению усовершенствования методов преподавания турецкого и османско-турецкого языков армяноязычной аудитории[4].

Об исследованиях в областях тюркской филологии и научно-гуманитарном сотрудничестве между Арменией и тюркоязычными странами Центральной Азии

Армянские тюркологи и османисты на разных языках и в разных странах опубликовали исследования, представили доклады на междуна-

---

[2] См. **Սաֆարյան, Սողոմոնյան, Լոքմանգյոզյան** 2021, 326.

[3] См. **Սարգսյան, Սաֆարյան, Սահակյան** 2016, 324.

[4] **Սաֆարյան, Սահակյան, Ամիրխանյան** 2006, 296–318, **Սաֆարյան, Ամիրխանյան** 2007, 84–91, **Սաֆարյան, Սահակյան, Ամիրխանյան** 2011, 34–56, **Սաֆարյան, Գալշոյան** 2017, 416–435, **Սաֆարյան, Մելքոնյան** 2006, 72–73, **Խաչատրյան, Մարտիրոսյան, Սաֆարյան** 2022, 95–109, **Սահակյան, Սարգսյան, Սաֆարյան** 2016, 58–59, **Պողոսյան** 2023, 32.

родных конференциях, посвященные сравнительно-типологическому изучению произведений Св. Григора Нарекаци и поэтов-суфиев, памятников литературы на арабском, персидском и тюркских языках, культурному наследию тюркоязычных народов, освещению «остродискуссионных» проблем советского и армянского востоковедения[5]. Примечательно, что востоковеды и историки культуры не только Армении, но и других постсоветских стран сталкиваются с реальностью оспаривания присущих укоренившемуся в советской науковедческой традиции метаязыку понятий и терминов в научных дискуссиях со специалистами восточных стран: например, арабские и турецкие медиевисты всегда с предосторожностью относились к самой возможности применения термина «феодализм» для раскрытия реалий истории периодов сельджукидского или османского правления, ставшего «классическим» в марксистско-ленинской историографии и литературоведении.

Медиевистами-источниковедами ЕГУ были введены в научный обиход и исследованы два воистину ценных манускрипта, хранящихся в Институте древних рукописей – ереванском Матенадаране: одна из древнейших рукописей «Дивана» самого прославленного представителя османской литературы 16-ого века Баки[6] и представляющая исключительную ценность для изучения истории тюркских (кыпчакского) языков часть манускрипта, созданного в 17-ом веке во Львове писцом Аветиком, озаглавленная как «Армяно-кипчакский словарь»[7].

Впервые в армянской действительности были исследованы хранящиеся в архиве Администрации премьер-министра Турции краткие и подробные (İcmal ve Mufassal Tahrir Defterleri), а также так называемые Авариз (Avariz Defterleri – чрезвычайных налогов) османские реестры XV–XVII

[5] **Սաֆարյան** 1993, 103–113, **Safaryan, Melikyan** 2000, 60, **Safaryan** 2004, 219–229, **Safaryan** 2007, 141–152, **Safaryan, Sahakyan** 2010, 249, **Сафарян, Согомонян** 2010, 334, **Սաֆարյան** 2012, **Մելիքյան, Սաֆարյան** 2012, 148–165, **Меликян, Сафарян** 2013, 421, **Сафарян, Саргсян** 2013, 428–429, **Симонян, Сафарян** 2014, 62–63, **Сафарян, Саргсян** 2015, 377–378, **Սաֆարյան** 2016, 86–93, **Сафарян, Адилбаев, Погосян** 2018, 8–11, **Safarýan, Petrosýan** 2021, 13.

[6] **Սարգսյան, Մելիքյան, Սաֆարյան** 2012, 442–446.

[7] **Сафарян, Саакян** 2011, 103, **Սահակյան, Մելիքյան, Սաֆարյան** 2012–2013, 48–51, **Сафарян, Әділбаев** 2017, 259–262, **Симонян, Саакян, Сафарян** 2022, 213–235.

веков, раскрывающие информацию о населении уездов (sancak) Баберд, Спер, Дерджан провинции Высокой Армении и региона Амшен. Эти документы, имеющие источниковедческую ценность и написанные сложным для прочтения каллиграфическим почерком сиакат, предоставляют важные сведения о демографии вышеназванных уездов, информацию для анализа этнической, административной и налоговой политики османских властей. Зафиксированные в этих реестрах языковые факты – топонимы и онимы, дают возможность восстановить ряд языковых реалий данной эпохи, а также диалектические проявления армянского языка на вышеназванных территориях с выявлением в армянских топонимах и онимах османских языковых влияний и трансформаций[8].

Примечательно, что специалисты Института арменистики ЕГУ активно способствовали процессу укрепления научно-культурного сотрудничества между Арменией и тюркоязычными странами Центральной Азии (особенно с Казахстаном и Туркменистаном). С их предисловиями, послесловием и историко-филологическими примечаниями и по решению ученого совета ЕГУ были опубликованы третье издание классика туркменской литературы Махтумкули Фраги, фундаментальная антология казахской литературы на армянском языке (с предложением об издании которой почти полвека назад выступали Сильва Капутикян, Геворк Эмин и Паруйр Севак), второе, вновь отредактированное, издание романа-эпопеи классика казахской советской прозы Мухтара Ауэзова «Абай», впервые осуществленный перевод на армянский язык «Слов назидания» Абая[9]. В преддверии празднования 300-летия Махтумкули Фраги армянские тюркологи совместно с современными поэтами-переводчиками организовали соответствующие консультации с туркменскими коллегами с целью составле-

[8] BOA. MAD., no 828 (H.891/M.1486), s. 326. BOA. TD. no. 52(H.921/M.1515), s. 1, 102, 235, 310, 423, 444, 455, 457, 465, 468, 489, 493, 503, 505.BOA. TD. 937 (H.387/M.1530).BOA. TD. 288 (H.961/M.1554).BOA.TD. 442 (H.972/M.1564).BAO. KK. 2697 (H.1093/M.1682). BAO. KK. 2697 (H.1093/M.1682). **Bostan** 2002, 221. 387 Numarali Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rûm Defteri (H.937/M.1530), Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1997, 730–733. См. также **Bostan** 2002, 221. См. также, **Սահակյան** 2007, **Սահակյան** 2019, 65–70, **Սահակյան** 2020, 113–135.

[9] См. **Մահթումկուլի Ֆրագի** 2014, Ղազախական գրականության անթոլոգիա 2019, **Աբայ** 2020, **Աուեզով** 2020.

ния и издания фундаментальной антологии туркменской литературы на армянском языке. Во взаимодействии с казахскими коллегами начата работа по переводу казахских народных сказок на армянский язык и изданию сборника со специальными предисловиями (на армянском и казахском языках) и подробными филологическими примечаниями.

Об историко-филологическом изучении армянографичных-кыпчакоязычных манускриптов

Необходимо подчеркнуть, что армянские тюркологи выступали последовательными сторонниками точки зрения выдающегося тюрколога-лингвиста Эрванда Севортяна и ведущего исследователя армянографичных-кыпчакоязычных рукописей Ярослава Дашкевича по комплексному историко-филологическому изучению вышеназванных манускриптов и, особенно, тщательному анализу не только лексики и фонетики, но и языкового наследия этих рукописей, с учетом необходимости компаративного анализа названных рукописей с “Codex Cumanicus”-ом языком ранних памятников крымско-татарского языка и языка караимов, ибо этот путь «сулит настоящие научные открытия, он, несомненно, расширит наши представления об истории кыпчакских языков»[10].

Заключение

Армянские тюркологи и арменисты, продолжая комплексные исследования по признанной в истории тюркологии воистину «сверхсложной», но многообещающей проблематике армянографичных-кыпчакоязычных манускриптов, инициируют широкое и всестороннее взаимодействие с заинтересованными специалистами из Казахстана, других постсоветских стран, Евросоюза, Исламской Республики Иран, Израиля, одновременно акцентируя феномен самих вышеназванных манускриптов в качестве свидетельства многовековых традиций религиозной и национальной толерантности, уникального «симбиоза» и взаимообогащения народов Северной Евразии.

[10] **Дашкевич** 1994, 108, см. и ср. также **Симонян, Саакян, Сафарян** 2022, 213–235.

Императивом для современного армянского востоковедения является продолжение многостороннего сотрудничества с университетами и академическими институтами тюркоязычных стран и субъектов Российской Федерации в процессе укрепления научно-культурных связей, дальнейшего усовершенствования методики преподавания тюркских языков в армяноязычной аудитории, издания на армянском языке памятников культурного наследия туркменского, казахского, узбекского, татарского народов, освещения остродисскусионной проблематики «на стыке» арменистики и тюркологии.

БИБЛИОГРАФИЯ

Дашкевич Я. 1994, Кто они – «Армяно-кыпчаки»? (Об этносе создателей армяно-кыпчакских рукописей XVI–XVII вв.) // «Բանբեր Մատենադարանի», с. 108.

Меликян Г., Сафарян А. 2013, Об изучении туркменской литературы в Армении. Рукописи-первичный источник изучения национального наследия (Материалы международной научной конференции) Ашхабад, с. 421.

Сафарян А. 2020, Из истории армяно-казахских культурных связей // «Простор», Казахстан, № 2, с. 162–173.

Сафарян А., Адилбаев Ж. 2016, Об армяно-казахских культурных связях и научном сотрудничестве между Арменией и Казахстаном // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Научный журнал), Астана, № 1 (110), с. 113–118.

Сафарян А., Адилбаев Ж. 2016, О взаимодействии тюркологов Казанского (Приволжского) федерального университета, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева и Ереванского государственного университета // «Россия – Тюркско-мусульманский мир: историко-культурные связи», Казань-Елабуга, с. 160–167.

Сафарян А., Адилбаев Ж., Восканян В. 2018, О преподавании восточных языков в Ереванском государственном университете // Тюркский мир и исламская цивилизация: проблемы языка, литературы, истории и религии, IX международная тюркологическая конференция 13-14 апреля 2018, К(П)ФУ, Казань, с. 422–425.

Сафарян А., Адилбаев Ж., Погосян Н. 2018, Незабываемые страницы истории изучения и популяризации творческого наследия великого узбекского поэта и гуманиста Алишера Навои в Армении и в Казахстане. Творческое наследие Алишера Навои и современность, Сборник докладов международной научной конференции, Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 11-13 февраля, с. 8–11.

Сафарян А., Мелконян Р., Погосян Н. 2017, О преподавании турецкого языка в Ереванском государственном университете // Язык и культура в эпоху интеграции научного знания и профессионализации образования, Материалы международной конференции, Пятигорск, с. 294–298.

Сафарян А., Саакян Л. 2011, О филологической ценности армяно-кыпчакских рукописей XVII в., хранящихся в Матенадаране (Ереван) // Тезисы международного тюркологического симпозиума «Тюркский мир: история и совлененность», Евразийский Национальный Университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, Астана, с. 103.

Сафарян А., Саргсян А. 2013, Образ Махмуда Газнави в «Маснави и Маанави» Мевляны Джелаледина Руми, Туркменская литература эпохи Газнавидов и духовная культура мира. Тезисы международной научной конференции, Ашхабад, с. 428–429.

Сафарян А., Саргсян А., О перспективных направлениях сотрудничества туркменских и армянских медиевистов и востоковедов. Образование и спорт в эпоху могущества и счастья, Ашгабад, ноябрь 2015 года, с. 377–378.

Сафарян А., Согомонян А. 2010, О литературном наследии Молланепеса и его переводах на армянский язык, Молланепес и жизнь туркмен XIX века // Материалы международной научной конференции, Национальный институт рукописей АН Туркменистана, Мары, с. 334.

Симонян А., Саакян Л., Сафарян А. 2022, «Грамматика кыпчакского языка», включенная в армянский манускрипт (Матенадаран, рук. № 3522), созданный во Львове в XVII веке // Հայագիտության հարցեր, №2(26), с. 213–235.

Симонян А., Сафарян А. 2014, О переводах произведений Махтумкули Фраги на армянский язык, Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности (Материалы международной научной конференции), Национальный институт рукописей АН Туркменистана, «Ылым», Ашхабад, с. 62–63.

Симонян А., Сафарян А. 2019, Об армяно-туркменских культурных связях и научно-образовательном сотрудничестве между Арменией и Туркменистаном // «Հայագիտության հարցեր» հանդես, Երևան, ԵՊՀ հրատ., թիվ 1(16), с. 226–235.

Симонян А., Сафарян А. 2020, О научно-образовательном сотрудничестве между Арменией и Казахстаном: реалии и перспективы // Հայագիտության հարցեր, Երևան, №3(21), с. 3–11.

Уразаева К., Разумовская В., Сафарян А. 2022, Художественный перевод как вид культурной трансмиссии в условиях социальных трансформаций. О переводах казахской литературы на армянский язык // Journal of Oriental Studies, Երևան, ԵՊՀ հրատ., № 21, с. 145–166.

Աբայ 2020, Սև խոսքեր (թարգմ.՝ Ալ. Սաֆարյան, Վ. Խաստուր և Ար. Սաֆարյան, Առաջաբանը՝ Թ. Ուրազաև և Ալ. Սաֆարյան), Երևան, «Բզեզ», 115 էջ:

Աուեզով Մ. 2020, Աբայ (Առաջաբանը՝ Թ. Ուրազաև և Ալ. Սաֆարյան), Երևան, «Բզեզ», 903 էջ:

Խաչատրյան Լ. Մարտիրոսյան Ա., Սաֆարյան Ա. 2022, Թուրքերենի üzere և diye հետադրություններով կազմված բառակապակցությունների ու դրանց հայերեն համարժեքների դասավանդման առանձնահատկությունների շուրջ // «Արևելագիտության հարցեր», № 22, Երևան, էջ 95–109:

Ղազախական գրականության անթոլոգիա (խմբ.՝ Վ. Դևրիկյան, Ալ. Սաֆարյան, առաջաբանը՝ Ալ. Սաֆարյան) 2019, Երևան, «Բզեզ», 500 էջ:

Մահթումկուլի Ֆրագի 2014, Հատընտիր (կազմ. և խմբ.՝ Վ. Խաստուր, Ալ. Սաֆարյան, Առաջաբանը՝ Գ. Բերդիմուհամեդով, Վերջաբանը՝ Ար. Սիմոնյան և Ալ. Սաֆարյան), Երևան, «Արտագերս», 192 էջ:

Մելիքյան Գ., Սաֆարյան Ալ. 2012, Ակադեմիկոս Վլադիմիր Գորդլևսկին՝ հայագիտական հիմնահարցերի մասին // Արևելագիտության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), VII, ԵՊՀ հրատ., Երևան, էջ 148–165:

Պողոսյան Ն. 2023, Օտար լեզուների առցանց դասավանդումը COVID-19 համավարակի ընթացքում. ԵՊՀ-ում թուրքերենի դասընթացի օրինակը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 32 էջ:

Սահակյան Լ. 2007, *Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում,* ԵՊՀ հրատ., Երևան, «Լուսակն», 307 էջ:

Սահակյան Լ. 2019, Համշենը հայկական ձեռագրերում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 363 էջ:

Սահակյան Լ. 2020, Համշեն գավառի նշանավոր Ճմիլ/Ջիմիլ գյուղը ըստ հայ և օտար աղբյուրների (XVI դ. – XIX դ. առաջին քառորդ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, էջ 113–135:

Սահակյան Լ., Մելիքյան Գ., Սաֆարյան Ա. 2012–2013, XVII դարի գրիչ Ավետիքի՝ Մատենադարանի № 3522 ձեռագրի պատմաբանասիրական արժեքը, «Իրան-Նամէ. արևելագիտական հանդես», հատոր 44–45, էջ 48–51:

Սահակյան Լ., Սարգսյան Ա., Սաֆարյան Ա. 2016, Օսմաներենի դասավանդման սկզբունքները հայալեզու լսարանում // Ժամանակակից լեզվաբանությունը միջգիտակարգայնության լույսի ներքո, Միջազգային գիտաժողով-4, Երևանի պետական համալսարան, Անգլերենի ուսումնասիրության հայկական ասոցիացիա, մայիս, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 58–59:

Սարգսյան Ա., Մելիքյան Գ., Սաֆարյան Ա. 2012, Բաքիի՝ Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանում պահվող N 321 ձեռագիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 2–3 (634–635), Մայիս-օգոստոս, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 442–446:

Սարգսյան Ա., Սաֆարյան Ա., Սահակյան Լ. 2016, Օսմաներենի դասագիրք, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 324 էջ:

Սաֆարյան Ալ. 1993, Գրիգոր Նարեկացու ու սուֆի բանաստեղծների ստեղծագործություններում ավանդական պատկերների «ադապտացման» մասին // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՀ ԳԱԱ հրատ., թիվ 2, էջ 103–113:

Սաֆարյան Ալ. 2012, Զիյա Գյոքալփը և թյուրքականության հիմունքները, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

Սաֆարյան Ալ. 2016, Թուրքական գյոքալփագիտության պատմությունից // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 2 (647), մայիս-օգոստոս, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 86–93:

Սաֆարյան Ա., Ամիրխանյան Լ. 2007, Ժամանակակից թուրքերենի անորոշ դերբայի ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկությունները // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, էջ 84–91:

Սաֆարյան Ա., Գալշոյան Ս. 2017, Հայ ուսանողներին թուրքերենի դասավանդման որոշ առանձնահատկությունների մասին // «Արևելագիտության հարցեր», հատոր XIII, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 416–435:

Սաֆարյան Ա, Մելքոնյան Ռ. 2006, Հայ ուսանողներին թուրքերենի հայցական հոլովի ուսուցման առանձնահատկությունների մասին // Тезисы докладов международной научно- методической конференции «Проблемы романо-германской филологии: теория и методика преподавания иностранных языков», Российско-Армянский (Славянский) Госу-дарственнный университет, Изд-во РАУ, Ереван, с. 72–73:

Սաֆարյան Ա., Սահակյան Լ., Ամիրխանյան Լ. 2006, Ժամանակակից թուրքերենի դերբայների դասակարգման հիմնահարցերի շուրջ // «Արևելագիտության հարցեր», հ. VI, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 296–318:

Սաֆարյան Ա., Սահակյան Լ., Ամիրխանյան Լ. 2011, Ժամանակակից թուրքերենի մակբայական դերբայների իմաստաքերականական յուրահատկությունների մասին // Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, Երևան, «Լուսակն», էջ 34–56:

Սաֆարյան Ա, Սողոմոնյան Ա., Լոքմագյոզյան Տ. 2021, Թուրքերենի դասագիրք, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 326 էջ:

Safaryan A. 2004, Ziya Gökalp on National Education, “Iran and the Caucasus”, Volume 8.2, BRILL, Leiden-Boston, pp. 219–229.

Safaryan A. 2007, On the History of Turkish Feminism, “Iran and the Caucasus’’, Volume 11.1, Brill, Leiden-Boston, pp. 141–152.

Safaryan A., Melikyan G. 2000, Apology of Sufism in Divan by Yunus Emre, XXVI th International Congress of Assian and North African Studies,Book of Abstracts of ICANAS –2000, Montreal, Canada, p. 60.

Safaryan A., Sahakyan L. 2010, On "Adaptation" of Traditional Images in the Works of Eastern Christian and Islamic Poets, Abstracts of the World Philosophy Day Congress, Tehran, Iran, p. 249.

Safarýan A., Petrosýan A. 2021, Ermenistanda we ermeni diasporasynda beýik türkmen şahyry we akyldary Magtymguly Pyragynyň döredijilik mirasyny wagyz etmek barada, “Magtymguly pyragy we türkmen halkynyň garaşsyz döwletlilik taglymaty” atly halkara maslahat (2021-nji ýylyň 26-njy iýuny), Aşgabat, s. 13.

Сафарян А., Әділбаев Ж. 2017, ТМД елдерінің түркітану орталықтары ынтыма-қтастығының келешегі туралы,Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, тұлға, келешек, 26–27 мамыр 2017 жыл, Астана, б. 259–262.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԹՅՈՒՐՔԱԳԵՏՆԵՐԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Վ., ՍԱՀԱԿՅԱՆ Լ., ՍԱՖԱՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ թյուրքական լեզուների դասավանդումը Հայաստանում, հայ թյուրքագիտություն, օսմանագիտություն, հայատառ ղփչաղերեն ձեռագրեր, հայ-ղազախական մշակութային կապեր, հայ-թուրքմենական մշակութային կապեր, Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ գիտահումանիտար համագործակցություն:

Հոդվածում ներկայացվում են հայաստանյան թյուրքագետների և օսմանագետների մի շարք աշխատանքներ՝ նվիրված թյուրքական բանասիրության, հայերենի և թուրքերենի զուգադրական վերլուծության, հայալեզու լսարանում թյուրքական լեզուների դասավանդման մեթոդիկայի և համապատասխան դասագրքաստեղծ գործունեության հրամայականի (թուրքերենի, օսմաներենի, ադրբեջաներենի բուհական դասագրքերի հրատարակության), հայ-թյուրքական լեզվապատմամշակութային առնչությունների պատմության, հայատառ ղփչաղերեն ձեռագրերի պատմաբանասիրական համալիր քննության, Հայաստանի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների (Ղազախստանի և Թուրքմենստանի) միջև մշակութային համագործակցության հիմնահարցերին:

ON THE COVERAGE OF SEVERAL INTERDISCIPLINARY ISSUES IN ARMENIAN STUDIES AND TURKOLOGY BY ARMENIAN TURKOLOGISTS AND OTTOMANISTS AT THE CONTEMPORARY STAGE

PETROSYAN V., SAHAKYAN L., SAFARYAN A.

Summary

Keywords: Teaching Turkic languages in Armenia, Armenian Turkology, Ottoman studies, Armenian-Kipchak language manuscripts, Armenian-Kazakh cultural connections, Armenian-Turkmen cultural connections, scientific and humanitarian cooperation with Central Asian countries.

The article presents the works of Armenian Turkologists and Ottomanists dedicated to the issues of Turkic philology, comparative analysis of the Armenian and Turkish languages, the methodology of teaching Turkic languages to an Armenian-speaking audience, and the imperative to create corresponding textbooks (publication of university textbooks on the Turkish, Ottoman Turkish, and Azerbaijani languages). It also explores the history of Armenian-Turkic linguistic and cultural-historical connections, comprehensive historical-philological studies of Armenian-Kipchak language manuscripts, and cultural cooperation between Armenia and Turkic-speaking countries of Central Asia (Kazakhstan and Turkmenistan).

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ESTER KHEMCHYAN*

PhD in Philology

Senior Researcher of the Institute of Arcaheology and Ethnography NAS RA

ekhemchyan@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-3638-7855

DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.152-164

MOKS AND ITS LEGENDS IN THE WORKS OF HOVSEP ORBELI

Keywords: Moks dialect, travel notes, Yegherov's pass, Putku St. Gevorg, legend, Red bridge, Mukats-jur.

Introduction

At the beginning of the 20th century, the study of the regions of Western Armenia continued to be in the center of attention of historians, archaeologists, ethnographers, and intellectuals. The historical-architectural monuments, rich lithographic heritage, the national customs, beliefs, holidays, rites, lifestyle, costumes, dishes, various expressions of the language needed a comprehensive study, for which it was necessary to count, photograph, measure, record, and collect the materials scattered on the territories of Western Armenian regions. Among the other Western Armenian regions, inaccessible Moks region was distinguished by its unique dialect, lifestyle, multi-genre folklore culture and traditions representing the local face of the region's history, special beliefs and customs. Among the various traditions, there are some that Joseph Orbeli paid attention to. The purpose of this research is to reflect on those traditions and their Orbelian interpretation.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 05.05.23, գրախոսվել է 31.05.23, ընդունվել է փպագրության 22.12.23:*

Young Joseph Orbeli, being specialized in the fields of the Armenian and Oriental studies, archaeology, classical philology, solidifying his theoretical knowledge with practical one (participation in the excavations of Ani, tours in different provinces of Armenia), showed great interest in research works in the field of cultural heritage of the mentioned subjects. In 1911, Joseph Orbeli graduated from the Department of History and Oriental Languages of St. Petersburg University. Back in September 1910, at the session of the Historiographic Department of the Petersburg Academy of Sciences, Nikolai Marr suggested sending a specialist to Van who would deal with local antiquities and collect dialectological material and study one of the Armenian dialects[1]. Joseph Orbeli was chosen, and he enthusiastically embarked on the preparation for that most important mission. Since the task of studying one of the western Armenian dialects was set, in particular the dialects of Moks and Mush, Orbeli got acquainted with those dialects through the public folklore collections (Eminyan ethnographic collection, collections of G. Sherents, G. Srvandztiants, Reverend Aristakes Sedrakyan). Orbeli chose the Moks dialect for two valid reasons. First, the folklore materials published before that gave an opportunity to get an idea about the Moks dialect, then it was assumed that the isolated position of mountainous Moks region and the closed lifestyle contributed to the preservation of ancient linguistic realities in the dialect.

In August 1911, Orbeli departed for Moks from Van on horseback and stayed there for five weeks. Orbeli made the second trip in April-May 1912. It should be noted that Orbeli entered Moks through the difficult-to-pass Yegherov's mountain pass, which was closed by a high snow layer from October till April, and the storm was raging there. At the highest accessible point of the Yegherov's pass (alt 3180 m) was the famous Putku Saint Gevorg shrine (2045 m) of Pan-Armenian significance, a travelers' lodge, where travelers were provided with free food and living conditions. During the winter months, Moks was cut off from the outside world, and no one dared to leave or enter Moks and, as Orbeli tells in his travel notes: "There is hardly a brave person who would dare to travel through the Moks passes even in the month of March"[2]. This difficult-to-access mountain pass was overcome by the troops of Gagik I Artsruni in a winter in the 10th century. Narrator Tovma Artsruni described with surprise and admiration the

[1] **Յուզբաշյան** 1987, 20:

[2] **Орбели** 1982, 15.

unprecedented winter raid by Gagik Artsruni to the land of Moks to sanction the owners of Moks who did not pay taxes[3].

Moks as Described by Orbeli

In his travel notes, Orbeli carefully presented the topography of Moks region, which, according to the description, surrounded by mountain ranges that communicates with the outside world through the mountain passes of Yegherov in the north, Shatakh (near Arnos mountain) in the east, and the Moks river gorge (Barvar direction) in the south.

From the height of the Yegherov mountain pass, the land of Moks opened before Orbeli with all its charm, mountain slopes, ravines, walnut groves. Acquaintance with Moks began with Putku Saint Gevorg shrine, about which Orbeli was already informed by his companions. Orbeli expected to see a "valuable architectural monument"[4], but he witnessed a modest sanctuary with a small church structure, a marble tomb attributed to St. Gevorg and a lodge for travelers.

Saint Gevorg shrine was also a place of pilgrimage of pan-Armenian significance, where pilgrims from Moks and surrounding regions (sometimes with whole villages and families) would go barefoot to Saint Gevorg, offer sacrifices and ask for his help and support on a Saturday that was fixed every year[5].

According to the information provided by Orbeli, Putku was mainly a place to stay for travelers, that was meant to ensure the passage of the difficult-to-reach Yegherov's pass in spring and autumn, because it was impossible to travel through the pass in winter.

St. Gevorg of Putku did not have a congregation, the affairs and household were managed there by the "putkapan", and the priest attached to the shrine was called "vanitster" or "vanitsher".

During his travels, Joseph Orbeli wrote down materials of various genres of folklore to study the Moks dialect. He also heard etymological, behavioral and explanatory traditions from Armenian and Kurdish storytellers, which he did not attach importance to and did not record at that time. After returning, he tried to recall what he had heard. Speaking about the oral tradition of Saint Gevorg of

---

[3] **Արծրունի** և **Անանուն** 1985, 284:
[4] **Орбели** 1982, 17.
[5] Մոկս 2015, 25:

Putku, he mentions the existence of two “very close” Armenian and Kurdish versions[6], but considering the fact that he was hosted in the house of a Kurdish bey and communicated equally with the Kurds, he accepted their stories without considering some circumstances.

First of all, the resident Kurds tried to “expropriate” the grave attributed to Saint Gevorg located in the Putku shrine and made the Armenian researcher believe that it was Kurdish. As Orbeli writes: “... later I learned that the Kurds worship that grave as the tomb of Mir-Hassan”[7] and call the shrine “khanye Mir-Hasane”. According to the story restored by Orbeli by memory, Mir-Hasan gets lost in the thicket of the forest while hunting and is saved with the help of Saint Gevorg. Orbeli admits:“Unfortunately, I didn’t write down the tradition on the spot and I don't remember what role the clay vessel played in the whole story, from whose Armenian name the name of monastery “Putku” allegedly arose”[7].

Armenian Traditions of Saint Gevorg of Putku

Now let's look into the two Armenian versions of the tradition, which were recorded in the same period, that is, in 1910–11. The first version was recorded by Yervand Lalayan in Vaspurakan. According to that tradition, Saint Gevorg church was previously located in Bitar village of Barvar region of Bitlis vilayet. A Kurdish shepherd settled in that village, received a piece of land as a gift from his owner and gradually gathered his relatives around him. They drove the Armenians out of the village and wanted to turn the church into a mosque. Having received an order from Saint Gevorg in a dream, the priest of monastery found a pot with his relics, slapped it and ran away to Moks. The ruler Mir-Hasan seeing a light radiating from the priest’s back, sent his men to capture him. The priest fled to mount Yegherov. When the pursuers caught up with the fugitive, he put the pot on his back on a stone, and a miracle happened, the stone broke and took the pot into it.

Saint Gevorg Monastery was built on the place where the miracle happened, and it was called “Putku” after the pot[8]. This is the role of the pot, which Orbeli did not remember and could not explain. According to tradition, St. Gevorg was considered the saint of the storm, and during a storm he was sought for help.

---

[6] **Орбели** 1982, 17.

[7] **Орбели** 1982, 17.

[8] Մոկս 2015.- «Փութկու Սուրբ Գևորգ», № 17(134), 287–288:

This circumstance gives an opportunity to conclude about the ancient roots and function of the shrine and the abode. As for Mir-Hasan's relationship with this story, it is obvious that by his order the person who stole the pot with the relics of Saint Gevorg was chased. The Kurdish tradition presenting Mir-Hasan in a positive light and describing the shrine as“Khanye Mir Hasane”, denies the Armenianness of the sanctuary.

The recorder of the second version of the tradition is unknown. It was preserved in the Yervand Lalayan fund of the Archive of the RA Institute of Archaeology and Ethnography and was first published in the collection “Moks: Armenian folklore culture”. According to this version, a fervent Armenian saint from Barvar places the relic of Gevorg in a bag and sneaks away. When he wants to go from Yegherov to Gavash, the pot rolls down from the top of the mountain and stops in a place. The man tries to carry the pot three times, but each time it rolls and stops in the same place. He understands that the relic wants to stay in that place. He builds a chapel and calls it Putku Surb Gevorg[9].

“Regarding the tradition of the miraculous construction of St. Gevorg, we see that the place of the construction of the shrine was not chosen by chance, the stone in which the relic of Saint Gevorg was enshrined already had a religious significance and probably there was a pagan shrine in that place, the memory of which was passed down from generation to generation”[10].

According to Yervand Lalayan's assumption, monastery of Saint Gevorg in Putku replaced the pagan temple, which was necessarily built on the snowy and stormy mountain slope to be served as a temple-guesthouse to keep the travelers safe[11]. Yervand Lalayan justifies his assumption and the existence of similar temple-guesthouses in Armenia with the snowy and stormy seasons in Armenia that are impassable and unfavorable for travelers. To strengthen his point of view, he refers to the following information reported by Movses Khorenatsi. “... the Armenian king Tigran the Last honored the grave of his brother, priest Majhan, by building an altar on the grave in Bagavan, Bagrevand province, so that all the passers-by could enjoy the sacrifices there and the guests could be received for the night”[12].

---

[9] Մոկս 2015.- «Փութկու Սուրբ Գևորգ», № 18(135), 288:

[10] **Խեմչյան** 2018, 226:

[11] **Լալայեան** 1912, 97:

[12] **Խորենացի** 1968, 202:

Orbeli was also convinced that this traveler’s lodge was a thing of ancient times with its important function. The fact that St. Gevorg was considered the storm saint, people turned to him for help during blizzards and storms. It is obvious that the functions of the ancient pagan wind and storm god and the god of hospitality and shelter were combined in the personality of St. Gevorg.

The famous black rooster of the sanctuary is a symbol of the ancient roots of St. Gevorg of Putku “St. Georgai dik”[13], which signaled the opening of the road closed by the blizzard of the mountain pass with its call. The black rooster was the symbol of the sanctuary of St. Gevorg of Putku and had the function of forecasting. Its choice was not made by chance, the dead rooster was replaced by a new black rooster whose owner was visited in a dream by St. Gevorg and granted that his rooster be dedicated to monastery. The young rooster led a celibate life in monastery, roamed freely in the sanctuary, enjoyed all the good things, and after he died, he was buried “with honor and dignity”[14] in the chapel of the church of St. Gevorg. As reported by Orbeli, the travelers unconditionally believed in the fortune-telling of the rooster, but they did not swear in the name of the rooster, while the oath in the name of the shrine was considered to be the strongest one[15]. Rooster’s forecast was not limited to heralding good weather, travelers often placed the rooster on their head, made a vow or inquired about whom to marry or the health of their ill relative, and if the rooster crowed three times, the person's wishes were granted.

In the traditions of many nations since ancient times, the rooster has been identified with the sun and the dawn, as it heralded the dawn of a new day. Due to the fact that the rooster is watchful and all-seeing like the sun, it was also used in ancient Rome to predict the weather[16].

The rooster’s connection with the sun added another solar characteristic to its function: its connection with the underworld. The black color of St. Gevorg’s Rooster emphasized its connection with the underworld, and in Armenian tradition, the Rooster was also called the “Night Resurrection Rooster”, which represented another of its functions, that is, the feature of resurrecting the dead

[13] **Լալայեան** 1914, 45:
[14] **Լալայեան** 1914, 45:
[15] **Орбели** 1982, 19
[16] **Топоров** 988, 310

people[17]. This belief served as the basis for a series of riddles describing the rooster, in which the mythical features and functions attributed to the rooster are allegorically presented.

I have an Armenian king,	Թագավորըմ ունիմ հայոց,
The head saw golden	Գլուխը ոսկի սղոց
He says: "Resurrection from the dead,	Կըսե՝ «Հարություն մեռելոց,
Christ has risen.	Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց.
Akhaltskha, № 705, 13	Ախալցխա, № 705 ժգ

or:

There was a King of old,	Թագավոր մը կա հինոց,
The crown on his had a golden saw,	Թագը կըլոխն օսկի սղոց,
He called the dead	Էլավ կենչեց ննջեցելոց
- Christ has risen[18].	- Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց:
Kyurin, No. 705, 9	Կյուրին, № 705 թ

In the riddles, the transition of the old pagan revival belief to the Christian one is clearly visible in the face of the fact of Christ’s resurrection.

According to S. Harutyunyan's interpretation, the black color symbolizes the idea of darkness, death, mourning and comes from the understanding of being buried in the underground world and black soil[19].

The rooster wakes up the sleeping people with its daily call. According to beliefs, sleep is also considered as a temporary death and sometimes, especially in curses, it is characterized by “black”, therefore, the call of Putku’s black rooster performs functions not only to wake up the sleeping, but also to resurrect the dead people. In this case, the situation of the travelers blocked in Saint Gevorg of Putku is compared to the situation of sleeping people, whose awakening is comparable to the resurrection, and the closed mountain pass of Yegherov is a unique path to the underworld (or Moks world), the rooster heralds the moment of the possibility of crossing it. The call of the rooster ensured the successful course and completion of the journey of the blocked travelers[20].

As Orbeli attests, the call of the rooster was given such importance that no traveler dared to pass through Yegherov pass if the rooster was silent.

---

[17] **Հարությունյան** 2000, 388
[18] **Հարությունյան** 1965, 68–69:
[19] **Հարությունյան** 2000, 390:
[20] **Հարությունյան** 2015, 11:

To cover the expenses of Putku, every year the donation collectors, called *putkapan*, traveled around the Armenian world and collected donations from believers. Special certificates were prepared for donors in advance. Orbeli was lucky in 1916 to get such a certificate-package in Van, on the upper part of which a black rooster was perched on the dome of the church[21].

The worship of the rooster, as a fortune-teller and wakener, and later also as a sacrificial animal, was very popular in Armenian household and religious culture, and the black rooster of St. Gevorg also served as a symbol of life, light, death and resurrection.

Mukats-jur and Red bridge

Orbeli was greatly impressed by the beautiful basin of the Mukats-jur river (Chuch river) and especially its source, which was a large cave mouth from which clean cold water flew[22]. It is surprising that in Orbeli's travel notes, there is no mention of the legend of "Chuch River Ak". It must be assumed that this tradition has also been forgotten or the reason for not telling it was the unwilling attitude and ignorance of the accompanying Kurds.

The only version of the legend "Chuch River Ak"[23] whose recorder is unknown (the original is kept in the archives of the Institute of Archaeology and Ethnography, in the fund of E. Lalayan and was probably recorded in the 1910s) was published in the "Moks: Armenian folklore culture". According to tradition, in early times the cave was a famous monastery, whose abbot refused the request of a hermit in agony to go at night to give the last communion. Before his death, the hermit asks God to punish the hard-hearted monk and flood monastery with water. The unknown recorder wrote: "And really, when a person looks closely, a monastery will leave an impression on the viewer... Mokats river... will have its source in the above-mentioned cave, which is called Chuch River Ak"[24].

The folk version of the origin of the main river Moks and the story of a monk who did not live up to his rank were combined in the tradition. This tradition belongs to the etymological-religious group. In the face of the behavior of a

---

[21] **Орбели** 1982, 18.
[22] **Орбели** 1982, 20.
[23] Մոկս 2015, 291, № 27(144):
[24] Մոկս 2015, 291, № 27(144):

spiritual person who does not fulfill his duties, the violation of legal and moral norms by the church and the spiritual class is criticized[25].

Orbeli describes in detail Moks region, in the center of which the Mukats-jur flows, taking into it the waters of the rivers flowing through rocky gorges and valleys on both sides. The only stone bridge of Moks on the Mokats River was called Red. Orbeli presents the legend of the construction together with the two Armenian inscriptions on the bridge.

According to the first record, the bridge was built by "... khoja Murad and khoja Kharapet (probably Hayrapet – E.K.) in the year 1042 (1593)". Orbeli describes in detail the roads of Moks mountain province, which are mostly mountain passes and caravan trails, and wooden bridges over the rivers. The Red Bridge, built over the Mukats-jur, was actually built by merchants to facilitate the export of Moks agricultural products and the import of necessary goods from outside. This is the practical side of the bridge construction, while the cause-and-effect folk interpretation of the tradition is different. Two merchant brothers, having completed their trade in foreign countries and become rich, send a message that they are returning. Their mother complains: "What is the use of wealth if she has to cross a river on foot to meet her sons". Learning about this, the sons build the Red Bridge, and the mother crosses the bridge and greets her sons.

As Orbeli reported, the beloved bridge of Moks residents found its reflection in many stories and jokes, some of which he wrote and published[26].

Observing the historical-architectural monuments of Moks (castle, church) and comparing them with similar monuments of other provinces of historical Armenia, Orbeli came to the conclusion that the monuments of Moks were primitive and poor[27]. And the Church of Savior of Moks was famous due to the tradition that it was built at the place where the hair of Christ, brought by Magi Caspar, was kept in a wall. In connection with the legends about the Magi, Orbeli refers to the toponym Moks, which is consistent with the word "*magi*" and, according to popular etymology, is associated with the name of the three Magi (Melchior, Caspar and Balthazar) who worshiped the baby Christ. However, according to Orbeli, the "Moks" toponym has not been scientifically studied and

---

[25] **Ղանալանյան** 1969, ԿԳ:
[26] **Орбели** 2002, 65, 67–68.
[27] **Орбели** 1982, 23.

interpreted, although folk etymology tries to connect the name “Moks” with the word “mage” through traditions[28].

Conclusions

Joseph Orbeli was the first researcher to enter inaccessible Moks province. In addition to his main goals, he paid attention to various demographic materials, recorded, photographed, described, retold them and left an invaluable legacy for future researchers.

During his scientific expedition to Moks, Joseph Orbeli briefly referred to several traditions of Moks. While he was there, he did not consider it necessary to write down those traditions, but later tried to restore them from memory. Especially in the case of the legend about Saint Gevorg shrine in Putku, he got a wrong impression, the reason for which was the existence of two (Armenian and Kurdish) versions of the legend. The Kurds attributed the construction of the sanctuary-lodge of pan-Armenian significance to Mir-Hasan, who allegedly fulfilled the order of Saint Gevorg. Meanwhile, the examination shows the ancient origin of the sanctuary.

Observations show Orbeli’s conviction that the sanctuary-lodge of St. Gevorg of Putku existed from ancient times and performed an important function. From the combination of beliefs, traditions and customs, it becomes obvious that Putku Saint Gevorg sanctuary replaced the highland pagan temple-guesthouse, continued to fulfill its functions, even providing the presence of the black rooster, which predicts the weather. And in the personality of Saint Gevorg, who is considered the saint of storms, the attributes and functions of the ancient god of wind and storm and the god who provides hospitality and shelter have been united.

From the height of Yegherov, Orbeli can see the basin of Moks's main river, the Mukats-jur (Chuch river), and then examine both monastic complexes located around the river, in particular the Church of the Savior, the wooden bridges over the river and creeks, and the only stone bridge built over the Mukats-jur (Red bridge), record the various oral stories created around them. Among the versions

[28] The issue of the connection between the toponym “Moks” and the word “mages” was addressed by S. Harutyunyan in the introduction of his book “Moks. Armenian Folk Culture” (see **Հարությունյան** 2015, 5–12).

of Moks traditions, the tradition of the Red Bridge recorded by Orbeli is the only preserved version.

Summarizing the research activities of Orbeli, the traditions of Moks province, we can say that the folklore-ethnographic heritage he left behind is exceptional and provides an opportunity to address a number of dark points of Moks demography.

BIBLIOGRAPHY

Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, Պատմություն Արծրունյաց տան (բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմանեց և ծանոթագրեց Վ.Մ. Վարդանյան), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 560 էջ:

Լալայեան Ե. 1912, Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր, Ազգագրական հանդէս, գիրք XXII, համար 1, Թիֆլիս, էջ 85–102:

Լալայեան Ե. 1914, Վասպուրական-Հավատք, Ազգագրական հանդէս, գիրք XXV, Թիֆլիս, էջ 21–60:

Խեմչյան Է. 2018, Հրաշքի գործոնը Մոկսի կրոնաեկեղեցական ավանդություններում, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, № 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., էջ 217–230:

Հարությունյան Ս. 1965, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 390 էջ:

Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 527 էջ:

Հարությունյան Ս. 2015, Ներածություն, Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, Կազմողներ՝ Հարությունյան Ս.Բ., Խեմչյան Է.Հ., Խեմչյան Մ.Հ., Պողոսյան Ա.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 5–12:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530 էջ:

Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը 2015, Կազմողներ՝ Հարությունյան Ս.Բ. Խեմչյան Է.Հ., Խեմչյան Մ.Հ., Պողոսյան Ա.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 708 էջ:

Մովսես Խորենացի 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, «Հայ մատենագիրներ», Երևան, «Հայաստան» հրատ., 398 էջ:

Յուզբաշյան Կ. 1987, Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 111 էջ:

Орбели И. 1982, Фольклор и быт Мокса. Главная редакция восточной литературы, Москва, «Наука», 144 с.

Орбели И. 2002, Избранные труды, т. 2, (сост. и ред. тома П.М. Мурадян), Ереван, изд-во «Гитутюн» НАН РА, 456 с.

Топоров В. 1988, Петух, // Мифы народов мира, т. II, Москва, «Советская энциклопедия», с. 309–310.

ՄՈԿՍԸ ԵՎ ՄՈԿԱՑ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԽԵՄՉՅԱՆ Է.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Մոկսի բարբառ, ուղեգրություն, Եղերովի լեռնանցք, Փութկու սուրբ Գևորգ, ավանդություն, Կարմիր կամուրջ, Մոկաց ջուր:

1911–1912 թթ. Մոկսում շրջագայությունների ընթացքում Հ. Օրբելին, ի թիվս բանահյուսական բազմաժանր նյութերի, լսել է նաև բազմաթիվ ստուգաբանական, վարքաբանական, բացատրական ավանդություններ: Մոկսից վերադառնալուց հետո իր ուղեգրությունները շարադրելիս Օրբելին անդրադարձել է այդ ավանդություններին: Նա փորձել է հիշողությամբ վերականգնել տարածաշրջանի ամենահանրահայտ վայրերի՝ Փութկու սուրբ Գևորգ սրբավայրի, Կարմիր կամրջի, Մոկաց ջուր (ճուչ գետ) ակունքի, Սուրբ Ամենափրկչի կառուցման ավանդությունները:

Համադրվել են համահայկական նշանակություն ունեցող Փութկու սուրբ Գևորգ սրբավայրի կառուցման և անվանադրման մասին հայկական և քրդական ավանդությունները, որոնք տարբերվում են միմյանցից: Քրդական պատումում սրբավայրի կառուցումը քրդերը վերագրում են իրենց, իսկ սուրբ Գևորգի շիրիմը պաշտում են որպես քուրդ Միր-Հասանի գերեզման:

Օրբելու ուղեգրությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ նրա հաղորդած ավանդություններն ու տեղեկատվությունն ունեն գիտաճանաչողական բացառիկ արժեք:

МОКС И ПРЕДАНИЯ МОКСА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИОСИФА ОРБЕЛИ

ХЕМЧЯН Э.

Резюме

Ключевые слова: диалект Мокса, путевые заметки, Егеровский перевал, Путки св. Геворка, предание, Красный мост, Мукац-джур.

Во время научной экспедиции в Мокс в 1911–1912 гг. Иосифом Орбели в числе разножанровых фольклорных материалов были собраны также многочисленные этимологические, житийные и объяснительные предания.

По возвращении из Мокса, И. Орбели в своих путевых заметках коснулся также темы преданий, в частности, преданий о святынях Путки св. Геворка, Красного моста, истока Мукац джур (река Мокс), о строительстве монастыря Св. Всеспасителя.

Сопоставление армянских и курдских преданий о строительстве и названии святыни Путки св. Геворка выявляет множество отличий. В курдском варианте строительство святыни приписано курдам, и эта гробница почитается как могила Мир-Хасана.

Исследование путевых заметок Орбели показывает, что передающиеся из поколения в поколение предания являют собой огромную научно-познавательную ценность.

РУБЕН КАРАПЕТЯН*
Доктор исторических наук,
Институт археологии и этнографии НАН РА
karapetyan.ruben.s@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9609-4413
АННА ЧАХМАХЧЯН
Институт археологии и этнографии НАН РА
ach2011@yandex.com
ORCID: 0000-0002-5378-7420
НЕЛЛИ ХАЧАТУРЯН
Кандидат исторических наук,
Институт археологии и этнографии НАН РА,
nelli.khachaturyan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5419-9022
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.165-181

ТРАНСФОРМАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ АРМЯНСКОЙ СЕМЬЕ В УСЛОВИЯХ СВОЕЙ И ИНОНАЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ

Ключевые слова: семья, диаспора, этнос, функции семьи, брак, традиции, этническая определенность.

Вступление

Социально-демографические трансформации в армянском этносе за последние три десятилетия в значительной степени обусловлены динамикой изменения географии его расселения, расширением границ диаспоры. Этим обусловлена разнонаправленность происходящих в этносе процессов в условиях своего государства и диаспорального бытия. Это требует фундаментальных научных разработок, в которых особое место

* *Հոդվածը ներկայացվել է 02.07.23, գրախոսվել է 04.07.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

должно занимать изучение глубины и интенсивности изменений, происходящих в важнейшем институте поддержания и воспроизводства этноса - в семье[1]. Исследование содержания и динамики этих процессов, которые наиболее четко проявляются в ее функциях, представляет особый интерес в познании перспектив всего этноса и отдельных его звеньев[2]. Сказанное обусловлено тем, что именно в функциях семьи сосредоточены экономические силы, социальный контроль, механизмы наследования социальных и культурных ценностей этноса. В этих функциях могут присутствовать элементы этнической традиции, проявляющиеся в составе семьи и установках, представлениях ее членов. В данном контексте логичным является выделение тех функций семьи, которые и определяют ее место в общественных отношениях и в которых проявляются механизмы передачи и наследования как системы ценностей своей, так и восприятия и усвоение чужой культуры. В этой связи следует обратить особое внимание на роль семьи в сферах воспроизводства и жизнеобеспечения, в социализации и приобщении к культуре (своей и окружения), на контроль и регулирование поведения ее членов[3]. Следует указать, что при описании ситуации и прослеживании тенденций изменения этих функций[4], на фоне весьма интенсивных темпов современных процессов, ресурс теоретических разработок недостаточен[5]. Необходим опыт эмпирических исследований, позволяющих описывать реальное содержание, интенсивность и направленность процессов изменения механизмов поддержания этничности в общественно значимых функциях семьи.

Целью статьи является выявление и измерение глубины и интенсивности качественных изменений основных функций армянской семьи в условиях своего и инонациального окружения путем сопоставительного анализа. Они основаны на аналитических разработках материалов эмпирических исследований, проведенных в столичных центрах Армении[6], Грузии,

---

[1] **Կարապետյան** 2019, 20.
[2] **Никитская, Гаврилина 2019, 103.**
[3] **Гурко** 2010, 45.
[4] **Голофаст** 1974, 42.
[5] **Կարապետյան** 2019, 19:
[6]См. **Карапетян,Танаджян** 2020 г. 27-29

Ирана, Ливана, крупном городе США –Лос-Анджелесе с 2012 по 2018 гг.[7]. На основе сопоставительного анализа материалов исследований армян-жителей указанных городов[8] делается попытка изучения воздействия традиций на жизнедеятельность семьи армян диаспоры в различных контекстах и в разном этносоциальном окружении.

Отношение к семье в контексте этнического самосознания

Априори семья, независимо от пола, возраста, социальных параметров, условий жизни и окружения, осознается личностью как важнейшая жизненная ценность. Причем семья входит в актив осознания собственной этнической принадлежности и является для большинства опрошенных признаком самоидентификации. Так, при интервью многие респонденты считали необходимым подчеркивать словосочетание «наша армянская семья», в контексте ее отличия от семей других этносов, особенности традиции взаимоотношений между мужчинами и женщинами, между поколениями, социальными группами и т.п.[9] В значительной степени этим следует объяснить негативное отношение к межнациональному браку. Как видно из данных исследований армян-жителей Еревана, Тегерана и Лос-Анджелеса, определилась общая закономерность, связанная с половозрастными изменениями. На этом фоне отмечена зависимость динамики изменения отношения респондентов к межнациональному браку от этносоциального окружения. Наиболее негативно относились к межнациональному браку тегеранцы, более лояльно - жители Лос-Анджелеса. Оно и понятно, окружение армян в Тегеране помимо этнического имеет и религиозное отличие.

---

[7] Исследование проведено сотрудниками отдела исследований диаспор ИАЭ НАН РА в рамках программы «Основные направления сравнительного изучения армян в своей и инонациональной среде: проблемы и перспективы исследований» с 2011 по 2025 гг. при финансовой поддержке Государственного комитета по науке РА. О методике исследования см.: **Կարապետյան** 2014, 15–22.

[8] Современный армянский этнос урбанизирован по существу, поэтому исследования проводились в городах. См.: **Карапетян** 2013, 40.

[9] Экспертный опрос N 1–48. Архив ОИД, ИАЭ НАН РА, Лос-Анджелес (2012), Тегеран(2013), Бейрут(2015), Тбилиси (2016).

Таблица 1. Нежелателен межнациональный брак (%)

	18-29 лет		30-49 лет		50 и более	
	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.
Ереван	35	30	49	42	70	49
Тегеран	25	60	80	83	100	86
Лос-Анджелес	35	22	55	39	54	66

В системе представлений о хорошей жизни (жизненных ценностей) семья занимает важное место: по данным наших исследований она занимает ведущее место: в Ереване на нее указали – 68, Тбилиси – 35, Тегеране – 34, Бейруте – 32 и в Лос Анджелесе – 27 процентов от общего числа опрошенных респондентов[10]. Такой разброс показателей – весьма красноречивое свидетельство о различиях, связанных со средой проживания: оценка важности этого института в личной жизни у ереванцев вдвое выше, чем у армян – жителей других городов. При этом у последних отмечается определенная вариация этого признака, а именно, снижение от стран с более или менее традиционной культурой, как например, постсоветской Грузии, к странам с ярко выраженным индивидуалистическим контекстом межличностных отношений – Лос-Анджелесом.

Представленные данные показывают, что значение семьи определяется в системе общих традиционных ценностей, к которым присовокупляется этнический компонент. Устойчивость такого отношения к данному институту определяется несколькими факторами. В числе первых следует выделить фактор экономического плана – его значения в организации жизнедеятельности личности[11]. Указанное доказывается корреляцией этого показателя с экономической ситуацией стран, в которых проводились наши исследования. Второй по значимости фактор – включенность личности в этническую культуру. Она определяется вариативностью указанного показателя с характером расселения: снижением числа этих оценок по мере повышения его дисперсности. Таким образом, семья как ценность для респондентов вписывается в общую канву традиционной куль-

[10] Материалы социологического исследования Еревана (2018), Лос-Анджелеса (2012), Тегерана (2013), Бейрута (2015), Тбилиси (2016); N 1–5. Архив ОИД, ИАЭ НАН РА.

[11] **Mezhlumyan** 2022, 104.

туры, подкрепляющейся экономическим контекстом и интенсивностью внутриэтнических связей.

Демографический контекст

Следует обратить внимание на общие и особенные характеристики формировании семьи и ее структуры[12], в которых может проявляться роль традиций. Она может фиксироваться в воздействии общей динамики изменения роли демографического фактора на возраст заключения брака. По данным наших исследований традиция раннего заключения брака в большей мере представлена у старшего поколения и у женщин. Это очевидно: средний возраст заключения брака у лиц старше 50 лет среди мужчин варьируется в пределах 20–22 лет, а у женщин – 18–20 лет. Среди последующего поколения (30–49 лет) сдвиг в брачном возрасте в сторону возрастания составил 2–3 года, а среди молодых когорт (18–29 лет) в период опроса – более 5 лет. Таким образом, каждое поколение демонстрирует определенную хронологическую глубину изменения этого индикатора: у респондентов 60 и старше лет временной лаг от периода опроса отодвинут на 35–40 лет, примерно 80-е и 90-е годы прошлого столетия, а у лиц 18–29 лет – последние 5–7 лет. Большинство демографов сходится во мнении, что чем ниже возраст брака, тем выше темп воспроизводства населения, что наглядно прослеживается в странах с преобладающей традиционной культурой. Это очевидно. Фиксируя возраст брака армян в различных средах, мы получаем не только описание режима их воспроизводства[13], но и влияния традиций на функционирование этого института. Следует обратить внимание и на то, что алгоритм изменений в данном этносоциальном окружении становится общим фоном: на нем вырисовываются внутригрупповые (социальные, конфессиональные, этнические и т.п.) различия. Они в определенных ситуациях становятся маркерами, выделяющими членов этой группы из окружения.

Возраст заключения брака, принятый в социальной практике армян, вариативен от поколения к поколению, поэтому его следует рассматривать

[12] **Волков** 1986, 7.
[13] **Волков** 1986, 36.

в поколенном срезе. Так, возраст брака армян-жителей исследованных городов в разрезе трех поколений (18–29, 30–49, 50 и старше) весьма специфичным образом коррелируется с этнокультурной средой. Так, у иранских армян возраст заключения брака выделенных половозрастных групп несколько выше, чем у титульной нации, но и ниже, чем у ереванцев, а у армян Лос-Анджелеса он намного выше. При этом чем старше возраст опрошенных респондентов, тем больше разница между армянами и другими жителями указанных городов[14]. По сравнению с титульным этносом возраст брака у армян в одном случае несколько старше (Иран) или младше (Лос-Анджелес[15]).

Представленный выше сопоставительный анализ показывает общую для армян устойчивость этой социальной практики, обусловленной определенной близостью данного показателя по каждой отдельной половозрастной группе между представителями исследованных городов.

Этим каждая диаспоральная группа выделяется из окружения. Вместе с тем отмечается вариативность этого признака, ее зависимость от среды. Это весьма четко иллюстрируется на данных о семейном положении указанных возрастных групп исследованных городов: среди жителей Еревана в возрасте 18–29 лет 82% мужчин и 63% женщин были женаты/замужем, в то время как эта соотносимость в Тбилиси составляла 100/80, в Тегеране 67/67, Бейруте 83/70, Лос-Анджелесе 95/92 % (см. таблицу 2).

Таблица 2. Семейное положение армян (жители пяти городов)

Город	Возраст (лет)	Холост		Женат		Вдова		Разведен		ВСЕГО	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Ереван	18-29	82	63	18	37	-	-	-	-	100	100
	30-49	8	11	90	81	-	3	2	5	100	100
	50 >	-	8	86	62	-	24	14	6	100	100

[14] Экспертный опрос N 1–48. Архив ОИД, ИАЭ НАН РА, Лос-Анджелес (2012), Тегеран (2013), Бейрут(2015), Тбилиси (2016).

[15] Многонациональный состав населения Лос-Анджелеса обусловил обращение авторов к средним общегородским показателям брачности. Основой этой оценки стали данные, изложенные в интервью десятки экспертов армянской общины этого города. Экспертный опрос N 1–12. Архив ОИД, ИАЭ НАН РА, Лос-Анджелес (2012).

Тбилиси	18-29	90	80	10	20	-	-	-	-	100	100
	30-49	33	16	67	81	-	-	-	3	100	100
	50 >	25	15	75	58	-	18	-	9	100	100
Тегеран	18-29	67	67	33	33		-	-	-	100	100
	30-49	-	15	100	78	-	2	-	5	100	100
	50 >	-	14	100	81	-	5	-	-	100	100
Бейрут	18-29	83	70	13	9	4	18	-	3	100	100
	30-49	50	31	50	67	-	-	-	2	100	100
	50 >	-	6	100	88	-	6	-	-	100	100
Лос - Анджелес	18-29	95	92	5	8	-	-	-	-	100	100
	30-49	32	10	64	81	-	2	4	7	100	100
	50 >	7	7	86	69	4	10	3	14	100	100

Важный этап брака – выбор партнера и получение согласия родителей на узаконивание союза, достижение консенсуса между брачными парами и их родственниками. Осознание необходимости такого консенсуса обусловлено традицией кровнородственных отношений и в определенных условиях маркируется как этническая традиция.

Как показывают данные исследований, проведенных в Ереване, Тбилиси, Тегеране, Бейруте и Лос-Анджелесе, вариативность показателя расположенности респондентов считаться с мнением родителей в первую очередь связана с половозрастными и социальными параметрами армян исследованных городов. Полученный от местных экспертов материал находит свое, правда косвенное, подтверждение в данных стандартизированного интервью жителей пяти городов. Влияние традиций на семью определяется ее крепостью, признаком которой могут стать пропорции неполных семей, в том числе разведенных пар, в общем массиве отдельных возрастных когорт. Согласно материалам исследований (см. таблицу 2), наибольшее число разведенных было зафиксировано в Лос-Анджелесе. Их пропорции составили около 14% среди женщин старше 50 лет и 7% женщин среднего возраста. Такая же картина, но с мужчинами отмечается в Ереване. При этом, в Ереване больше вдов – 24%: таким образом проявляются последствия военных действий и экстремальных событий.

Следующий демографический показатель – состав современной армянской семьи. На него большое влияние оказывает интенсивность миграционных процессов, которые в одном случае обуславливают ее сегментацию (как между поколениями, так и между супружескими парами), в другом – ее объединение. Обычно при миграции семья «теряет» молодых членов, которые при успешной адаптации в новой среде способствуют последующей миграции уже старшего поколения или родных по боковой линии. В первом случае старшее поколение воссоединяется с семьей молодых, уже адаптированных членов семьи. Очевидно, что это происходит в средах, где успех в экономическом росте более гарантирован. Указанное проявляется согласно данным жителей Еревана, Тегерана и Лос-Анджелеса (см. таблицу 3). Так, у жителей первых двух городов доля семей, состоящих из двух членов (лиц одного поколения или неполных семей) больше, чем в Лос-Анджелесе, в то время как в Ереване доля семей с числом 3–4 человека в полтора раза ниже двух остальных городов. Вместе с тем Ереван отличается более высокими показателями крупных (и, как мы убедимся в дальнейшем, сложных по составу) семей, превышающих в два-три раза показатели двух последних городов.

Таблица 3. Число членов семей армян–жителей Еревана, Тегерана и Лос-Анджелеса (%)

Число членов семьи	Ереван	Тегеран	Лос-Анджелес
до 2 чел.	20	22	14
3-4 чел.	40	63	63
5 и более чел .	40	15	23
Всего	100	100	100

Состав семьи – весьма важный показатель, принятый в социальной практике этноса, которая выявляется на основе двух критериев. Первый критерий – сам состав семьи, в котором могут присутствовать элементы традиции большой семьи[16]. Речь идет о сложных трехпоколенных семьях и семьях с родственниками по боковой линии. Нуклеарные двухпоколенные семьи можно считать другим полюсом и оппозицией к сложной фор-

[16] **Կարապետյան** 2019, 14:

ме семьи. К ней в, некотором смысле, тяготеют одиночки и супружеские пары без детей, но с большой оговоркой, так как присутствие в исследованном массиве этого типа семьи может свидетельствовать о событиях экстремального для семьи характера – миграции детей, потере супруга и т.п. В Ереване и Тегеране они составляют каждую пятую из общего числа семей, а в Лос-Анджелесе их вдвое меньше. Можно предположить, что два первых города интенсивно лишаются своих генераций (миграция), а последний город, наоборот, их приобретает.

Второй критерий – состав семьи определяет степень присутствия механизма межпоколенной трансмиссии культуры[17], в данном случае элементов ценностных ориентаций, контроля и прочих признаков, определяющих ее значение в сохранении, передаче и наследовании опыта предыдущего поколения, меньшего влияния среды. Они могут присутствовать во всех функциях семьи.

Таблица 4. Структура семей армян-жителей Еревана, Тбилиси, Тегерана, Бейрута и Лос-Анджелеса (%)

Структура семьи	Ереван	Тбилиси	Тегеран	Бейрут	Лос-Анджелес
одиночка	-	7	2	5	8
муж/жена	5	5	14	8	3
муж /жена/дети	42	43	65	51	57
муж/жена/дети/ родители	30	25	6	13	10
др.состав	23	21	13	24	22
ВСЕГО	100	100	100	100	100

Нуклеарная форма семьи больше всего представлена в Тегеране, далее идет Лос-Анджелес, Бейрут, Тбилиси и Ереван: разрыв между полярными значениями составляет 23%. И наоборот, сложные семьи в Ереване составляют 30 %, в Тбилиси – 25%, в Бейруте – 13%, Лос-Анджелесе – 10%, а в Тегеране – 6% (см. таблицу 4). По всей видимости, структура семьи – важный признак происходящих среди армян изменений, которые зависят от происходящих в данной среде процессов.

---

[17] О вертикальной культурной трансмиссии см.: **Берри, Пуртинга, Сигалл, Дасен** 2007, 32.

Социальный контекст

Социальный контекст – представление о социальной определенности в соотносимости принятых социальных практик[18]. В этом отношении особое значение имеет кровнородственная среда, которая способствует консолидации лиц, связанных кровным родством. Здесь весьма важны рамки кровного родства: кого включают в круг своих родных или близких родственников[19]. При этом важно, в какой мере близость между родственниками определяется по мужской или женской линии и, в целом, кого считают членом близкого родства – по боковой линии (дяди, тети, кузены, двоюродные родственники и т.п.) Очевидно в этом случае мы можем иметь дело с некоторыми реликтами традиции большой семьи, которые связаны с осознанием близости и идентичности со связанной узами родства социальной группой. В оппозиции значений «близость к традиционной практике и полный отказ от нее» можно получить наборы признаков, группирующихся по этим полюсам. Так, осознание большего круга родственников по отцовской линии можно отнести к первому полюсу значений, а узкий круг родных, как, например, только членов семьи – ко второму. Сетевая структура людей, объединенных по этому признаку кровных родственников, во многом определяется как осознанием своего родства, характера ожиданий (социальных, экономических), так и их сопричастности к своим достижениям. В этой связи следует подчеркнуть, что эта структура становится востребованной в ситуации необходимости ее актуализации в мобилизации ресурсов при экстремальных ситуациях, как, например, при вынужденной миграции[20].

Таблица 5. Кто из родных живет в другом городе? (%)

	Ереван	Тбилиси	Тегеран	Бейрут	Лос-Анджелес
Муж/жена	3	10	18	-	2
Отец/мать	4	34	6	6	14
Брат/сестра	25	7	21	18	19
Сын/дочь	12	46	7	5	3

[18] **Антонов, Медков** 1996, 91.
[19] **Карапетян,** 2001, 58.
[20] **Կարապետյան** 2013, 61–63:

Другие родственники	25	2	45	65	49
Никого	31	-	3	6	7

Начнем с того, что только у ереванцев отмечается высокая степень территориальной компактности кровнородственной группы: треть опрошенных. В остальных городах этот признак почти отсутствует. Согласно данным исследований, присутствуют и сепарированные семьи. Доля респондентов, где брачный партнер живет в другом городе или стране, выше всех в Тегеране – 18% и Тбилиси – 10%, в остальных трех городах – низкая (см. таблицу 5). Видимо, мы имеем дело или с разведенными супругами или со следствием трудовой миграции.

Сегментация семей по поколенному признаку заметнее всего в Тбилиси. Весьма показателен разброс данных по другим родственникам, который является высоким в Тегеране, Бейруте и Лос-Анджелесе, в два раза ниже в Ереване и отсутствует в Тбилиси.

Экономический контекст

В этом контексте самым важным компонентом является функция жизнеобеспечения семьи. В диаспоре экономическая основа последней складывается из двух видов экономической деятельности – рыночной, когда успех обусловлен экстенсивным использованием рыночного труда, и плановой – через корпоративные механизмы, где доминируют управление и автоматизация[21]. В первом случае речь идет о предпринимательской деятельности в среднем и малом предприятии бизнеса в области услуг и малых мощностей производственной деятельности. Экстенсивный путь развития этого типа бизнеса (особенно, в сфере услуг) основывается на индивидуальном труде членов малого коллектива, где нет необходимости в решении больших и сложных управленческих задач. В этом случае семья способна обеспечивать успех в организации такого вида экономической деятельности, которая в свою очередь станет стимулом ее укрепления. Он подкрепляется сетью кровнородственных отношений, способных формировать корпоративные связи[22]. Таким образом, экономическая деятельно-

[21] **Гелбрейт** 1976, 198. **Կարապետյան** 2018, 252.
[22] **Karapetyan, Andrikyan, Tanajyan** 2022, 10.

сть семьи, обычно в виде малого предприятия, не только укрепляет традиции внутрисемейных и внутриродственных отношений, но и дополняет их новыми, призванными укреплять деловые связи. В этом случае социальная определенность семьи приобретает новый смысл. Свидетельством сказанного может стать показатель ориентированности опрошенных нами в пяти городах армян на сотрудничество с родственниками в своей предпринимательской деятельности (таблица 6).

Таблица 6. Тип семьи и сопричастность родных и родственников к достижениям респондентов

Город	Тип семьи	Семья (%)		Родственники (%)	
		М	Ж	М	Ж
Ереван	Нуклеарная семья	5	7	1	1
	Сложная семья	2	6	-	5
	Др.состав	8	5	-	-
	Всего	5	6		1
Тбилиси	Нуклеарная семья	29	63	-	-
	Сложная семья	25	40	-	-
	Др.состав	75	22	25	11
	Всего	40	36	6	3
Тегеран	Нуклеарная семья	24	47	7	-
	Сложная семья	-	57		-
	Др. состав	-	46		-
	Всего	21	48	6	
Бейрут	Нуклеарная семья	18	22	21	2
	Сложная семья	6	35	27	4
	Др. состав	-	-	-	-
	Всего	15	25	22	2
Лос - Анджелес	Нуклеарная семья	18	16	4	-
	Сложная семья	20	8	20	-
	Др.состав	27	16	4	-
	Всего	20	15	4	

Как видно из данных исследований пяти городов, предпринимательская активность армян в диаспоре выше, чем на родине, где подобная активность наблюдается только у половины жителей Еревана. Вместе с тем, половина опрошенных ереванцев, собирающихся заняться предпринима-

тельской деятельностью, рассчитывают на членов семьи, в то время как этот показатель в полтора раза ниже у представителей диаспоры. Примечательно, что каждый десятый житель Лос-Анджелеса намерен также вовлечь в свой бизнес кровных родственников. Можно предположить, что в этом городе выбор шире, чем в других городах (см. таблицу 7).

Таблица 7. С кем бы открыл респондент собственное дело? (%)

	Ереван	Тбилиси	Тегеран	Бейрут	Лос-Анджелес
Не собирается	52	16	7	12	10
Один	23	16	24	39	23
С членами семьи	47	28	33	27	26
С родственниками	3	5	5	2	11
Неважно с кем	15	10	5	20	15
Затруд.ответить	11	-	3	1	10

Через социализацию и социальный контроль своих членов семья играет существенную роль в адаптации к среде и интеграции в нее. При интенсивном темпе жизни социальном, культурном давлении инонационального окружения, необходимости обеспечения жизнедеятельности и стремлении личности сохранить свою этносоциальную идентичность семья становится основным прибежищем. Одна из наиболее устойчивых функций семьи – социализация и социальный контроль «работает» на передачу и сохранение сложившейся в прежней среде социальной практики, и тем самым становится основой системы взаимоотношений внутри более крупного социума – кровнородственного сообщества. Последние, в свою очередь, формируют крепкие сетецентрические связи, которые в инонациональном окружении создают еще более широкую общность людей, ощущающих свою связь по происхождению, культуре. Таким образом семья обретает еще одну функцию – участие в сложении общин, поддержании социальной определенности статуса в конкретном сообществе или сообществах, демонстрирующих ее место в социальных отношениях. Этим во многом определяются ролевые позиции ее членов в отношениях внутри образованных на этнической, социальной и субкультурной основе групп людей. Очевидно значимые позиции семьи в обществе (следовательно, степень ее референтности) связаны с уровнем образования, дохо-

дом, родом деятельности, длительностью проживания в данной среде ее членов (или одного из них) и их включенностью в конкретную общность (социальную, пространственную, демографическую и т.п.). Они подкрепляются признаками социальной гомогенности членов семьи, а в случае близости таких параметров, как образование, доход, сфера деятельности и т.п. у лиц, связанных кровнородственными узами, образуется второй «эшелон» устойчивости связей, системы ценностей, поведения и т.п.

Фактор наследования имущества, «дела», капитала, а также социального статуса предшествующего поколения – это один из механизмов передачи и поддержания социальных позиций семьи. В этом контексте могут реализовываться потребности самоидентификации личности с социальным статусом семьи, ее традициями, внутрисемейными отношениями. Весьма важно определить соотносимость статусных показателей семьи с лицами, ее представляющими. Другими словами, следует изучить соотносимость внутрисемейных ролей с внешними проявлениями и соответственно этому функционирование традиций (главенство в семье, его значимость во внутрисемейных отношениях в половозрастном срезе).

Заключение

Следует отметить несколько отправных составляющих с точки зрения перспектив семьи как института в своей и инонациональной среде. Среди них важны три: 1. понимание и выделение традиций социальной практики, ее инфильтрации в модель семьи; 2. нахождение эмпирически фиксируемых, показательных признаков измерения системы ценностных ориентаций, динамики их изменения в межпоколенном срезе, что предполагает анализ основных параметров семьи, динамики изменений ее структуры и ценностных ориентаций ее членов, межпоколенной преемственности; 3. оценка перспектив. На основе вышеприведенных материалов исследований армян-жителей пяти городов можно предположить, что система традиционных и этнически маркированных ценностей при благоприятных условиях способна сохраняться и даже возрождаться и становиться мотивом реального поведения. Система традиционных ценностей весьма консервативна, она дополняется и ощущением своего места в кровнородственных отношениях, образуя весьма специфическую структу-

ру социальных отношений, образующих ее специфику. В этом контексте семья и кровнородственная группа способна образовать социум внутри социума с видимой этнической окраской.

БИБЛИОГРАФИЯ

Կարապետյան Ռ. 2019, Հայ ընտանիքի հիմնախնդիրները սեփական և այլազգի միջավայրում // Հայ ընտանիքի արդի մարտահրավերների համատեքստում. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., 232 էջ:

Կարապետյան Ռ. 2018, Հայ համայնքները այսօր, Հայաստանի և սփյուռքի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություններ, N 12, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատարակչություն, 252 էջ:

Կարապետյան Ռ. 2014. Հայերը սեփական և այլազգի միջավայրում. հայ էթնիկության ուսումնասիրության խնդիրներն ու հեռանկարները // Հայերը սեփական և այլազգի միջավայրում. համեմատական էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», էջ 15–22:

Կարապետյան Ռ. 2013, Միգրացիան և հայկական նոր սփյուռքը, Հայաստանի և սփյուռքի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություններ, N 5, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 212 էջ:

Антонов А.И., Медков В.М. 1996, Социология семьи. М., изд-во МГУ: изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 304 с.

Берри Дж., Пуртинга А., Сигалл М., Дасен П. 2007, Кросс-культурная психология. Исследование и применение. Харьков, Гуманитарный центр, 558 с.

Волков А.Г. 1986, Семья – объект демографии, Москва, «Мысль», 271 с.

Гелбрейт Д.К. 1976, Экономическая теория и цели общества, Москва, «Прогресс», 390 с.

Голофаст В.Б. 1974, Функции семьи // Семья и личность, Москва, 68 с.

Гурко Т.А. 2010, Теоретические подходы к изучению семьи. Москва, Институт социологии РАН, 176 с.

Карапетян Р. 2001, Армянская семья в контексте переходного периода// Ընտանիքի հետազոտման հիմնախնդիրները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» 2001, էջ 54–59;

Карапетян Р.С, Танаджян Л.А. 2020, Поколение ереванцев 90-х годов XX – начала XXI вв. в системе семейно-родственных отношений: современная молодежь Армении и России: социально-демографические и этнокультурные ориентации, и-во Института этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая РАН, М., с. 27–45

Карапетян Р.С. 2013, О динамике расселения армян в XX столетии, Հայ էթնիկությունը սեփական և այլազգի միջավայրում. Հետազոտական փորձ, խնդիրներ և հեռանկարներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», էջ 35–43:

Никитская Е.А., Гаврилина А.А. 2019. Теоретические основы изучения функций семьи как социального института // Научное обозрение. Педагогические науки. – № 3–1,

с. 101–104; URL: https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=1929 (дата обращения: 08.12.2023).

Karapetyan R., Andrikyan A., Tanajyan L. 2022, The Problem and Metodology of Studying the Diaspora Armenians" Entrepreneurship motives In Homeland, Wisdom, 4 (24), Yerevan, p. 7–17.

Marta Mezhlumyan 2022, Preferences in partner selection within members of the Armenian community in the Czech republic//Armenian diaspora in dynamics, Centre for the study of democracy and culture, Charles university, Praha, p. 96–116

СОКРАЩЕНИЯ:

ИАЭ – Институт археологии и этнографии.

ОИД – Отдел исследований диаспор.

ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ ՍԵՓԱԿԱՆ ԵՎ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ռ., ՉԱԽՄԱԽՉՅԱՆ Ա., ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ընտանիք, սփյուռք, էթնոս, ընտանիքի գործառույթներ, ամուսնություն, ավանդույթներ, էթնիկ ինքնություն:

Ընտանիքը հասարակության կարևորագույն բջիջներից մեկն է: Սեփական և այլազգի միջավայրում բնակվելու պայմաններում ստանձնելով սոցիալական ապահովման, վերարտադրման, ազգային մշակույթի, ավադույթների, արժեքների փոխանցման ու ժառանգման և այլ գործառույթներ՝ այս ինստիտուտն ապահովում է հասարակության կյանքի ընթացքը, ինչպես նաև էթնիկ ինքնության պահպանման պայմաններ է ստեղծում: Ուսումնասիրված հայ համայնքների բնակիչների կողմից ընտանիքը ընկալվում է որպես կյանքի կարևորագույն արժեք և էթնիկ խմբի հետ նույնականացման ցուցանիշ՝ անկախ միջավայրի կրոնական, մշակութային և քաղաքական ազդեցությունից:

Ընտանիքի, նրա գործառույթների փոփոխությունների ուսումնասիրությունը հնարարավորություն է տալիս հասկանալ էթնոսում տեղի ունեցող փոփոխությունների դինամիկան, ինչպես նաև էթնոսի զարգացման հեռանկարները:

TRANSFORMATIONS IN THE MODERN ARMENIAN FAMILY IN THEIR OWN AND FOREIGN ENVIRONMENTS

KARAPETYAN R., CHAKHMAKHCHYAN A., KHACHATURYAN N.

Summary

Keywords: family, diaspora, ethnicity, family functions, marriage, traditions, ethnic identity.

The family is one of the most important units of society. By assuming the functions of social security, reproduction, transmission of cultural heritage, etc. in their own and foreign environments, this institution ensures the progress of society and also creates the "conditions" for the preservation of the ethnic identity. In the studied Armenian communities, regardless of the religious, cultural, and political influences of the environment, the family is perceived as the most important value of life and a sign of identification with ethnicity.

The study of the most important functions of the family makes it possible to understand the dynamics of changes occurring in the ethnos, as well as the prospects for the development of the ethnos.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY

АНДЖЕЙ СОСНОВСКИ*

Член, Секретарь Совместной комиссии правительства и национальных и этнических меньшинств при Министерстве внутренних дел и администрации.

Преподаватель Collegium Humanum-Университета Менеджмента в Варшаве.

andrzejpiotr13@wp.pl

ORCID: 0009-0009-1990-9090

DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.182-203

ТЕКСТОВЫЙ ОБРАЗ АРМЯН В ИЗБРАННЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIX И XX ВЕКОВ

Ключевые слова: языковая картина мира, стереотипная картина, языковая структура, армянское общество, христианское общество, Польша, Армения.

Вступление

Развивающаяся в европейском языкознании на протяжении нескольких лет теория языковой картины мира является в настоящее время одним из наиболее важных методологических вопросов при описании семантики различных художественных текстов. Задача значительного числа работ, в которых использована концепция и методология языковой картины мира для изучения художественных текстов, заключается в реконструкции

* *Հոդվածը ներկայացվել է 25.08.23, գրախոսվել է 05.09.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

картины, то есть «художественного видения» какого-либо понятия в группе высказываний. Предметом обсуждения в данной статье является языковой образ армян в избранных произведениях польской литературы XIX и XX веков. Другими словами, попытаемся ответить на вопрос: какой образ армян можно воспроизвести на основании высказываний литературных персонажей отдельных произведений? Изучение лингвистической парадигмы позволит выявить (на избранных примерах), как в польской литературе XIX и XX веков использовано этническое изображение армян, подвергается он изменениям или нет. При реконструкции языковой картины мира армян использовалась модель конгнитивного определения, то есть воспроизведения субъективного способа концептуализации явлений реальности в совокупности различных категориальных характеристик, с учётом разных аспектов, в которых представлен армянский народ.

«Под языковой картиной мира, – пишет Ежи Бартминский, один из самых известных польских лингвистов, – понимаю заключенную в языке интерпретацию действительности, которую можно представить в виде комплекса суждений о мире. Слова, – продолжает он, – не отражают вещи фотографически, а «портретируют» их ментально[1]. Эрнст Кассирер, например, был убежден в творческой природе языка, утверждая, что «образ, представленный в языке, всегда зависит не от самой природы отображаемого объекта, но и от ... природы создателя, говорящего. (...) Он никогда не является простой копией, а выражением оригинальной творческой силы. (...) Это не обычные радиоприемники и фотоаппараты, а деяния духа (...)»[2]. В наиболее общем виде, языковая картина мира – это интерпретация действительности, содержащаяся в языке, вербализованная в различном виде, которая может быть выражена в виде суждений о мире.

Языковая и текстовая картина мира

С учетом вышеизложенного можно сказать, что понятие языковая картина мира является ключевым понятием культурной (антропологической) лингвистики, подчеркивающим неразрывную двустороннюю связь

[1] **Bartmiński** 2003, 110.
[2] **Cassirer** 2003, 68.

между языком и культурой. Благодаря собранному исследовательскому материалу, лежащему в основе этих рассуждений, в статье будет проведено разграничение (поляризация) между языковой и текстовой картиной мира. Автору ближе точка зрения по данному вопросу, сформулированная Ренатой Гжегорчиковой, которая в своих работах высказала мысль о необходимости разграничения языковой и текстовой картины мира, особенно применительно к художественным текстам. Как пишет Р. Гжегорчикова, литературное произведение, и в особенности поэтическое произведение, передает специфическое, свойственное поэту видение мира, отличающееся от обыденного восприятия. (…) Поэтому можно утверждать, что это особая картина мира, заключенная в языке поэта, хотя точнее следует говорить о поэтическом видении мира, выраженном с помощью особого (превышающего норму) употребления языка. В любом случае рассматриваемое явление представляет собой нечто совершенно отличное от показанных ранее фактов, поэтому, вероятно, лучше не употреблять термин «языковая картина мира» в отношении этого типа явлений, сохраняя этот термин за системными фактами»[3]. Кроме того, как пишут в своих работах люблинские лингвисты под руководством Ежи Бартминского, можно сказать, что язык интерпретирует, а не отражает реальность[4]. Это инструмент выявления элементов, формирующих картину мира в художественных текстах[5]. Таким образом, художественное видение следует рассматривать как результат модификации образа, закрепленного в обиходном польском языке, как «интерпретацию интерпретации», закрепленную в языковой системе. Вместе с тем реальность, созданная (точнее, трансформированная) писателем, является для него не просто самостоятельным

---

[3] **Grzegorczykowa** 1990, 47.

[4] Понятие *«культурная картина мира»* ввели Януш Анусевич (Janusz Anusiewicz), Анна Домбровская (Anna Dąbrowska) и Майкл Фляйшер (Michael Fleischer) – авторы проекта исследовательской концепции *«Языковая картина мира и культура»* (*«Językowy obraz świata i kultura»)*, представленного в 13-м томе издания «Język a Kultura», **Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer** 2000, 11–44.

[5] Обосновывая необходимость учета художественных текстов в исследованиях языковой картины мира польского языка, Анна Пайдзиньска и Рышард Токарский говорят о двух аспектах функционирования языковой картины мира: об аспекте условности и аспекте творчества. **Tokarski** 1987, 222.

объектом анализа, но и элементом, занимающим свое особое место в языковой картине мира обиходного языка. Другими словами, языковая картина мира, представленная в системе обиходного польского языка, рассматривается в данном произведении с точки зрения знания о духовном мире писателя и познавательных аспектах созданной им интерпретации фрагмента действительности (физиографического объекта, персонажа или также других элементов мира, представленного в литературном произведении). В контексте данного анализа следует особо подчеркнуть, что языковая картина мира раскрывается не только в условных языковых реализациях, но и в художественных текстах, т.е. высказываниях, являющихся авторским творением.

Литературное произведение обогащает застывшую в языке картину мира в том смысле, что указывает новые способы видения действительности или даже создает новый – внутренний, духовный мир.

Автор, используя языковую традицию, может создавать новые отношения между уже существующими элементами, подчеркивать актуальные формы или, наоборот, отодвигать их в сторону. Все вышеизложенные утверждения затрагивают вопросы, имеющие ключевое значение для всей работы, а именно вопрос языковой креативности, понимаемой как способность донести индивидуальное видение мира, пережитое автором высказывания[6]. Это означает, что литературное видение — в отличие, например, от других образов мира, зафиксированных в тех или иных вариантах языка – всегда «чье-то», что даже, если оно содержит очень разнообразные или даже бессвязные элементы, оформлено специфическим образом в соответствии с чьей-то точкой зрения.

Бесспорно, что картина мира, содержащаяся в языке писателя, является индивидуальной, выходящей за языковую норму, восприятие действительности автора[7]. Не следует отождествлять языковую и текстовую картину мира, так как не следует обесценивать оппозицию *langue* (языковая система) и *parole* (языковое поведение) Соссюра. Это тем более важно в контексте исследуемого материала, соответствующий анализ

---

[6] **Grzegorczykowa** 1995, 13–24.
[7] **Puzynina** 2001.

которого не будет осуществлен без учета социокультурной и политической подоплеки времени создания анализируемых литературных произведений и мировоззрения авторов. Различные творческие способы использования языка облегчают восприятие определенных представлений о мире и его элементах, «вписанных» в этот язык. Такое разграничение (выделение) понятия текстовой картины мира от языковой картины мира приводит к изучению лингвистической интерпретации понятия «армяне» (*Ormianie)*. В качестве инструмента анализа автор использовал теорию профилирования, предложенную Рональдом Лангакером, суть которой заключается в «сосредоточении и выделении» определенного элемента внутри базы с тем, чтобы этот элемент получил особую степень отличия[8]. Базой здесь является набор когнитивных доменов и, таким образом, определенная матрица заданной семантической структуры. Понятия образуют специфическую цепочку, ранжированную по степени общности категоризации, а именно: предметная область – фрейм – профиль[9]. Разумеется, эта цепочка допускает, в зависимости от типа объекта, введение субдоменов, субфреймов и субпрофилей, что позволяет полностью воссоздать сетку концептуализации анализируемого объекта.

Как отмечалось ранее, будет предпринята попытка реконструкции лексемы «армяне» (*Ormianie).* Однако перед надлежающим анализом следует уточнить термин *Ormianie* в противопоставлении лексеме *Armeńczycy.* Правда, *Словарь польского языка* (*Słownik języka polskiego*) под редакцией В. Дорошевского отмечает обе формы и считает их лингвистически правильными, но при этом указывает на разные семантические поля лексем[10].

Иными словами, понимание значения лексической единицы *Armeńczycy* связано с обращением к лексемам, принадлежащим к иной семантической области, чем лексема *Ormianie. Armeńczycy – это* жители Арме-

---

[8] **Langacker** 1995, 167.

[9] **Filar** 2000, 169–179.

[10] Фрейм – это специфические для данного языка лексические и грамматические средства с присвоенными им значениями, употребляемые по отношению к конкретному событию, вещи или ее свойствам. Таким образом, фрейм может создаваться конкретным высказыванием, а также – по крайней мере на начальном этапе интерпретации – отдельным словом как элемент лексической системы.

нии. Это все люди, которые живут в Армении и имеют гражданство этой страны, но не армянской национальности. Однако этнические ассоциации слова *Ormianie* относятся к названию национальности и лексеме «*диаспора*». Непосредственным партнёром слова *Ormianie* становится нечто, выходящее за рамки языка и связанное с культурными условностями, человеческими знаниями и опытом. Лексема *Ormianie* связана с «идеей культурной нации, основанной на этнических детерминантах, особенно на обиходном языке как элементе, образующем и разделяющем нации»[11]. Принадлежность к национальной общности, понимаемой таким образом, не является результатом сознательного выбора индивида, а является результатом наследственности.

Армения – исторический очерк. Армяне (Ormianie) в языке. Состояние и методология исследований

Полная реконструкция ыковой картины мира данного народа должна учитывать и экстралингвистические элементы: исторический и политический контекст акта коммуникации, сложившиеся знания о мире автора и адресатов (по отношению к произведениям искусства) и сопутствующие им убеждения, суждения, а также конвенциональное невербальное поведение. Через анализ лингвистических данных можно подойти к способам восприятия и наименования мира человеком вплоть до культурно-политических и психосоциальных механизмов категоризации явлений, значит узнать о менталитете носителей языка в данный исторический период.

Когда-то Армения была мощной империей, простиравшейся от Каспийского до Средиземного моря, сегодня – это маленькая страна на Южном Кавказе. Армения была первой страной в мире, принявшей христианство, и ее жители считали себя богоизбранным народом. Но если Бог действительно избрал армян, то обращался с ними, как с Иовой[12]. Достаточно посмотреть на карту Армении, чтобы увидеть следующее: геополитическое положение Армении крайне неудобное – ее окружают могущественные страны (Россия, Иран, Турция). Так было на протяжении

[11] **Straczuk** 1999, 24.
[12] **Brzeziecki** 2016, 50.

всей истории Хаджастана, так армяне (Ormianie) называют свою родину. Могущественные соседи разделяли ее между собой и притесняли коренных жителей, которые часто бежали в другие страны, где создавали диаспоры. Величайшая трагедия постигла нацию в 1915 году. В том же году младотурецкое правительство, воспользовавшись войной, решило окончательно решить армянскую проблему. Результат – геноцид[13].

Приведенный выше лаконичный исторический очерк, учитывающий взгляд с точки зрения христианской цивилизации, а также опыт геноцида, является в данной работе необходимым для полноценного представления текстового образа армян (*Ormianie)*. Необходимо подчеркнуть, что текстовый образ армян (*Ormianie)* есть часть языковой картины мира поляков[14], и исследования, проводимые на эту тему, способствуют пониманию коллективного сознания и развитию приемов межкультурной коммуникации. Говоря об элементах реконструкции языковой картины мира, помимо грамматики и лексики, Бартминский также выделяет контекст, проявляющийся в лингвистических текстах, в которых, по его мнению, наиболее заметны антонимические отношения и эквивалентность между словами[15].

По сравнению с научным наследием о других национальностях, тема изображения армян в польской художественной литературе очень ограничена. Потребность в исследовании текстовой картины мира с учетом корпусных данных постулируется не только польскими учеными, но и представи-

[13] **Howakimian** 2007, 139–142.

[14] Армяне (Ormianie) веками были связаны с польским государством, являясь группой богатых купцов и ремесленников в городах юго-восточных приграничных областей. В 1630 году они заключили унию с католическим костелом. В конце 18 века в результате разделов территория, населенная ими, отошла к Австрии как Восточная Галиция. В межвоенный период Польшу населяли 5.000 армян, около 1.000 проживало на Буковине, принадлежащей Румынии. В Польшу приехало также несколько сотен эмигрантов из Армении и России – тех, кто пережил геноцид и Октябрьскую революцию. Польские армяне уже тогда были сильно ополячены. С давних времен сохранилась Львовская армяно-католическая епархия во главе с архиепископом Юзефом Теодоровичем, выдающимся политиком Второй Речи Посполитой. В 1930-е годы активно действовал Архиепископский союз армян, инициировавший культурные проекты. В то время армян очень уважали за их богатство и патриотизм. Во время Второй мировой войны армяне, принадлежавшие к бывшим элитам, подвергались преследованиям со стороны советских оккупантов. Большое число армян, особенно из Покутья, было уничтожено украинской повстанческой армией.

[15] **Bartmiński** 2009, 15–77.

телями польской общины Армении, сотрудничающими с польскими этнолингвистами.

Збигнев Костюв впервые обратил внимание на армян в польской литературе. В своем новаторском очерке он перечислил и кратко проанализировал различные произведения, в которых можно найти именно «армянский мотив». Из представленных данных можно сделать вывод, что армянский мотив достаточно четко был запечатлен в произведениях большого числа польских писателей. Использование этого мотива колеблется от восточного орнамента с эпизодической функцией до широко развитого элемента с важным смыслом. Большинство польских авторов приписывали армянам положительные качества и сочувственно относились к проблемам армян[16].

Это исследование направлено на определение текстового образа армян, представленного в польской литературе XIX и XX веков. Основная идея состоит в том, чтобы реконструировать представление об армянах в коллективном сознании поляков путем исследования текстов из корпусных ресурсов. Предложенный набор был целенаправленным и очень осознанным. Причин для выбора временного отрезка существует несколько. Во-первых, это период мировой истории, в котором происходили геополитические изменения, и, соответственно, будет видно изменение образа армян. Во-вторых, исследовательский материал по другим периодам очень скромный. Однозначно не хватает исследований прессы в контексте рубежа XIX–XX веков. Ведь это важный исторический период, который должен был вызвать интерес и изменение в восприятии армян.

Таким образом, работа опирается на некоторые положения медиалингвистики и аксиологической лингвистики, представляя аксиологическую оценку образа армян.

При реконструкции языковой картины мира армян использовалась модель когнитивного определения, т.е. реконструкция субъективного способа концептуализации явлений действительности с совокупностью различных категориальных признаков с учетом различных аспектов, в которых представлена армянская нация (Ormianie). Такой целостный взгляд на отношения между языком, мышлением и культурой является более обос-

---

[16] **Kościów** 1987, 22, 28.

нованным. В таких авторских текстах отражается культурное, сверхиндивидуальное, коллективное сознание, сохранившееся в языке, действующие убеждения, социальные и нравственные ценности, а также соответствующие формы определения действительности.

Данные для анализа были получены из следующих произведений: «Король-Дух» («Kryl – Duch») Юлиуша Словацкого, «Канун весны» («Przedwiośnie») Стефана Жеромского и «Другой мир» («Inny świat») Густава Херлинга-Грудзинского. В данных авторских текстах прекрасно отражается культурное, сверхиндивидуальное, коллективное сознание, сохранившееся в языке, действующие убеждения, социальные и нравственные ценности, а также соответствующие формы определения действительности. Важный аспект достоверности корпуса – это забота о тематическом и жанровом разнообразии текстов (сознательно подобранные стилистические и жанровые регистры), о репрезентации собеседников обоих полов разного возраста и топографического пространства, о различных формах общения (описание, диалог, монолог, несобственно-прямая речь). Анализируемая лексика основана на фрагментах произведений, в которых упоминаются армяне (Ormianie).

«Король-Дух» («Kryl – Duch») Юлиуша Словацкого. Армянин (Ormianin) – маг, колдун. Выдающаяся личность

Предметом анализа в этой части будет размышление над текстовым образом армян в исторической поэме Юлиуша Словацкого «Король-Дух» («Kryl - Duch»). Данный армянский мотив, хоть и появился в польских исследованиях произведения «Король-Дух» («Kryl - Duch») уже в 1920-х и 1930-х годах XX века, касался только литературоведческих работ, а в более поздних исследованиях не рассматривался. Также он никогда достаточно не акцентировался и не был тщательно продуман. При проведении лингвистического анализа (с особым упором на интерпретационные фреймы) следует упомянуть о возможных восточных вдохновениях Ю. Словацкого[17] как субъекта творческой деятельности и интригующем несоответст-

[17] В 20-е годы XX века Юлиуш Кляйнер заметил в структуре воображения Словацкого возможные следы его восточных корней. Характеристики телосложения Ю. Словацкого от-

вии прозвища героя в тексте «Король-Дух» («Kryl - Duch») и «Государство» Платона, из которого Ю. Словацкий почерпнул мотив главного героя. Именно Ю. Словацкий якобы неправильно перевел прозвище главного героя Гер (Her). Главный герой во второй строфе произведения Ю. Словацкого говорит о себе: «Я, Гер Армянин», говорит, имея в виду произведение «Государство» Платона. В оригинальном греческом тексте «Гер (Her) – памфлиец (сын Армениоса)»[18]. В греческом оригинале отрывок о Гере звучит так: „Eros tou Armeniou, to genos Pamphulou”. Грамматический строй, характерный для древнегреческого языка, т.н. *genetivus orginis*, указывающий на происхождение человека. Оно использовалось как *patronomicum* (и, следовательно, в значении «сын Армениоса»), так и для обозначения национальности («армянин» («Armeńczyk»)). Обе формы различались по написанию и формулировке в первом случае, но во втором они были идентичны. Польские литературоведы предположили, что Ю. Словацкий, зная произведения Платона по французским переводам, допустил ошибку и употребил неправильную форму. Во французских переводах сочинений греческого философа, которыми мог пользоваться польский поэт, – относящихся к XVIII–XIX вв., платоновский «Her/Er» был армянином («Armeńczyk»). Только в изданиях 20-го века Her/Er становится сыном Армениоса»: „Er, fils, d'Armĭnios, de la race des Pamphyliens”[19].

Однако ошибка французских переводчиков только кажущаяся. Сомнения развеял выдающийся арменовед и иранист Джеймс Рассел, включивший в свой большой сборник «Арменоведение и иранистика» („Armenian and Iranian studies”) чрезвычайно важный и интересный для исследователей произведения «Король-Дух» («Kryl – Duch») текст, указывающий на армянские ассоциации главного героя поэмы: «Мне кажется, – пишет Дж. Рассел, – что миф Гера/Эра пришел к Платону из Армении. Er/Her называют сыном Армениоса («Армянином») *(The Armenian*), уроженцем Памфилии, страны на северном берегу Средиземного моря, к юго-западу от не имеющего выхода к морю плоскогорья Армении. По-видимому, армяне

личаются от черт телосложения польской шляхты на Украине и могут свидетельствовать о его восточном, армянском происхождении.

[18] **Tatara** 2007, 225.

[19] **Gadomska-Serafin** 2020, 257–258.

(Armeńczycy) жили в Памфилии в древние времена и позднее (...). Возможно, что Гер/Эр Армянин (Armeńczyk) был армянского происхождения (ormianin). Историк Мовсес Хоренаци (95 – 8 в. до н.э.) повторяет армянскую легенду об Ара (т.е. Er/Her) geghets'ik Прекрасном, который был убит в битве воинами Семирамиды. *Эр* Платона также погибает в битве (...)[20]. Упомянутая Дж. Расселом история Ара Прекрасного и царицы Ассирии Семирамиды является одной из наиболее известных армянских легенд, которые передаются десятками поколений. Она занимает в культуре армян такое же место, как в Польше предания о Попеле, Пясте, Ванде и Краке[21].

Выводы сравнительных исследований, необходимые для данной работы, подтверждают армянское происхождение главного героя и не аннулируют армянский контекст «Короля-Духа» («Kryl - Duch»). За ссылкой на армянскую тему кроятся также глубокие, очень личные мотивы поэта, который чувствовал себя армянином (Ormianin) благодаря своим предкам[22] .

Перспектива разговора об армянах (Ormianie), принятая в поэме Ю. Словацкого, является прежде всего результатом особой точки зрения, принятой субъектом творческой деятельности, определяющей форму и способ построения высказываний персонажей. Казалось бы, представить текстовый образ армянина (Ormianin/Armeńczyk) в тексте, в котором лексема *Armeńczyk* встречается только один раз, крайне сложно. Главный герой определяет себя как армянин (Ormianin): «Я, Гер Армянин» (Armeńczyk). Однако оним *Armeńczyk* (*Ormianin)* реконструирован на основе языковых данных, к которым относятся: название и его ономасиологическая основа, которая открывается во время структурального и этимологического анализа, метафоры, которые перенимают и подчеркивают скрытые коннотации базового имени, часто обнажая не только дополнительную информацию, но и показывая эмоциональный характер, связанный с предметом описания пользователем языка, и другие метафорические трансформации (так называемые семантические дериваты) и сопутствующие лексемы.

[20] **Russel** 2014, 28–33.
[21] **Lisicjan** 2014, 6.
[22] **Gadomska- Serafin** 2021, 279.

Были проанализированы 51 слово, выражения и словосочетания из «Короля-Духа» («Kryl - Duch»). Стилистически нейтральная лексика, относящаяся непосредственно к армянину (Armeńczyk), в анализируемом материале отсутствует. Безусловно, большинство свидетельств в тексте содержит такие термины, которые несут в себе эмоциональный заряд (... выражения). В качестве имени персонажа (Armeńczyk) представлено существительное, состоящее **из двух разных, семантически неравных частей** *«Король-Дух» («Kryl - Duch»).* Это обращает внимание на величие армянина (Armeńczyk) и на его власть, а также на его преимущество по отношению к земным правителям. Однако это вневременное и нереальное существование. Его задача – выдавать себя за новых персонажей и воздействовать таким образом на историю, управлять.

В анализируемом тексте появляется модель армянина (Ormianin) – человека, предназначенного для великих целей. Это маг, который способен воскреснуть.

Я, Гер Армянин, лежал на костре как **Труп**... когда небо было озарено молниями;

А я, светясь, лежал в отблеске молний. – Доспехи на мне были золотые (...)

И я ждал, пока ударит гром; Я был так уверен, что в этом грозовом багровом мареве я **воскресну как дух**.

В исследуемом произведении можно найти 24 прилагательных и причастия, относящиеся к армянину (Ormianin). Все они привносят загадочную оценку персонажам. Их разнообразие и количество влияют на фреквенцию текста. Она низкая, даже единичная.

Словацкий отмечает, что армянин (Ormianin), о котором он пишет, – это известная личность, кроме того, ужасающая, можно сказать люциферическая. Ей приписывают жестокость. Своей жестокостью она поражает.

Меня взяли. Моя душа **черная**, **мрачная** [...]".

А я, **светясь,** лежал в отблеске молний. – Доспехи на мне были золотые.

Армянин – это отважный, загадочный, незаурядный человек. Он наделен сверхъестественными чертами, благодаря которым он может равняться с Богом.

Мои очи **угрожающе** сверкают.

Я решил устрашить небеса. Ударить в небо, словно в медный щит.

Благодаря этим словам усиливается образ армянина (Ormianin) как короля, могущественного владыки, которому принадлежит власть на земле – еще более могущественного любого земного короля. В эту группу определений входят прилагательные: уверенный, грозный, всемогущий.

Он – люцеферическое творение, которое воздает себе хвалу: «Я правил темной сворой призраков, / И они – как слуги мои – были со мною» – в ожидании приговора. Во всей рапсодии преобладают мощные душевные бури, а психика кажется сгустком чрезмерных эмоций. Перепуганный народ дивится королю, не может понять цель или мотивы его жестокости. Словацкий обращает внимание на суровость и силу армянина (Ormianin). Он изображает его как необузданного воина. Одинокий воин покоится на погребальном костре среди вершин Кавказских гор. Над ним черное небо, озаренное молниями, а вокруг горы, разносящие эхо грома. Образ, сотканный из молний, озаряющих небо, огня горящего костра и всеохватывающего ужаса, является предвестником смерти – метемпсихозом, согласно которому душа после смерти тела может воплотиться в новую физическую форму. Он сравнил себя с «крылатым змеем». Сверхчеловечность означает отсутствие эмпатии, пощады, а на практике – жестокость к людям.

Благодаря такому выбору лексики текст очень сильно воздействует на читателя и может влиять на его отношение. Образ поддерживается верой в связь армянина (Ormianin) со сверхъестественными силами:

В это время **душа покинула** меня.

Текстовый образ армянина (Ormianin) в «Короле-Духе» («Kryl - Duch») также проявляется в метафорах и сравнениях. Их немного, но они сильны. К ним относится метафора «Армянин (Ormianin) – это Тиран».

Герой концентрирует абсолютную власть, превращается в кровавого деспота, который во имя неизвестных никому целей управляет людьми. Возможно, он страдает, но прежде всего предстает как тиран:

Я решил (...) прорваться сквозь синеву своими **преступлениями** и разорвать ее

Мотивация совершения жестоких поступков, однако, благородна: она направлена на то, чтобы спровоцировать Бога каким-либо образом ответить на слова героя и тем самым подтвердить свое присутствие в мире.

Перспектива разговора об армянах (Ormianie), принятая в поэме Ю. Словацкого, является прежде всего результатом специфической точки зрения, занимаемой субъектом творческой деятельности, определяющей форму и способ построения высказываний главного героя (в основном определяемых историческими, культурными, идеологическими и социальными условиями). Можно сказать, что принятая точка зрения и ракурс определяют набор лексико- семантических средств, используемых в монологе главного героя – армянина. Это личность незаурядная, и в то же время устрашающая, можно сказать, люциферическая.

«Канун весны» («Przedwiośnie») Стефана Жеромского. Армянка-персонаж необыкновенный по своей красоте, храбрости и испытывающий страдания.

Предметом рассмотрения данного раздела статьи является анализ фрагмента романа С. Жеромского под названием «Канун весны» («Przedwiośnie»). Текстовый образ армянина (точнее, армянки) (Ormianin) будет ограничен рамками, определяемыми извлеченным лексическим материалом из фрагмента первой части романа «Стеклянные дома» («Szklane domy»). Иными словами, это будет попытка ответить на вопрос: какой образ армян (Ormianie) можно реконструировать на основе внутреннего монолога одной из героинь и высказывания рассказчика.

Как уже отмечалось, полная реконструкция текстовой картины мира должна, помимо наблюдения за языковым слоем, учитывать и «внеязыковые» элементы: исторический и политический контексты акта коммуникации, устоявшиеся знания о мире автора и читателей (применительно к художественным произведениям) и сопутствующие им убеждения, суждения, взгляды, а также конвенциональные невербальные формы поведения. Такой целостный взгляд на отношения между языком, мышлением и культурой необходим в данном случае для полного представления текстовой картины обсуждаемой нации. В то же время она требует общих сведений об анализируемом тексте, краткого изложения геополитической ситуации того

времени и изложения конкретной точки зрения, принятой субъектом творческой деятельности, определяющей форму и способ построения персонажей. «Канун весны» («Przedwiośnie») – поздний роман Стефана Жеромского – одного из величайших польских писателей. История юношеских лет Цезария Барыки, главного героя политического романа, была создана как выражение озабоченности писателя, вовлеченного в жизнь родины, общественным и политическим положением независимой Польши. В первой части романа «Стеклянные дома» («Szklane domy») представлен образ революции 1917 года, созданный писателем на основе того, что было услышано или прочитано им об этих событиях. Может быть, поэтому в изображении революции в Баку отсутствует конкретика, отсутствуют сведения о людях, происшествиях и событиях, зафиксированных историей. Единственные приведенные здесь факты относятся к кровавому национальному и религиозному конфликту между азербайджанцами и армянами, жившими в Баку в 1918 году, вспыхнувшему или, вернее, возродившемуся под влиянием революции, когда в Баку прибыли вызванные азербайджанцами турецкие полки. Это привело к новой борьбе, закончившейся только в сентябре победой турок, и погромам – убийству тысяч армян. В сюжете романа выделяются два события, которые оставляют неизгладимый след в сознании героя. На похоронах матери он замечает, что обручальное кольцо сорвано с ее пальца вместе с кожей. Вскоре после этого он перевозит труп убитой красивой армянской девушки. Эти два события [...] пробуждают в нем критицизм и отвращение к революции, но не полностью излечивают его от иллюзий.[23]

Заметно, что в анализируемом материале рассказчик не указывает на конкретных nomen proprium. В свою очередь, выступающий в описании nomen appellativum *армянка* (*Ormianka)* выполняет широкие семантические функции. Помимо основного общего отношения, это еще и своего рода конкретное название героини. Один понятийный элемент позволяет получить доступ к другому понятийному элементу в рамках той же модели благодаря существованию ментальных связей. Этот когнитивный, познавательный процесс дает возможность заключить, что характеристики од-

[23] **Adamczyk** 1996, 118–125.

ного персонажа следует трактовать как текстовый образ всего армянского народа. Метонимия выполняет здесь референциальную функцию, определяемую отношением замещения (метонимия как взаимозаменяемость). Основным условием принадлежности к таким сообществам является предпочтение одних и тех же ценностей, соблюдение одних и тех же принципов и способов их соблюдения и переживания одних и тех же ситуаций (в данном случае трагических событий). Страдание отдельного человека (армянки/(Ormianka) – это страдание всего армянского сообщества Баку.

В анализируемом фрагменте романа присутствуют многочисленные языковые конструкции, указывающие на внешний облик персонажа. Создавая образ армянки (Ormianka), писатель обращается к различным органам чувств, не только к дистанцированному и нейтральному зрению героинь, но и к обонянию и осязанию. Использование импрессионистического приема, предполагающего сиюминутное и разовое впечатление в создании языкового образа армянки, служит подчеркиванию неординарности персонажа. Эти структуры представляют собой существительные, описывающие отдельные части тела, и большое число прилагательных, относящихся к идеализированному внешнему облику персонажа:

Черные волосы спадали до земли (…)

Черные глаза, скрытые в еще более темную, чем они, непроницаемую ночь (…)

Нагая шея и маленькая **девичья обнаженная грудь** (…) и т.д.

Имеются также многочисленные подтвержденные примеры употребления уменьшительно-ласкательных и превосходных форм в рядах союзных и бессоюзных конструкций или скопления синонимичных терминов в пределах одного высказывания:

Маленький, точеный, с армянским изгибом **носик** теперь выпрямился как струна, натянутая сверх всякой меры(…)

Смотря на **великолепное** ее тело, на ее красивые брови, на ее суровые губы, он услышал признание **отчетливее**, чем оно могло бы быть сказанным словами (…)

Маленькие губы были приоткрыты (…).

Используя этот тип морфологических форм, субъект творческой деятельности получает возможность максимально интенсифицировать физическое описание для достижения ранее принятого предположения. Здесь есть стремление создать текстовый образ армянки как уникального персонажа. Персонажа идеального и лишенного каких-либо недостатков, то есть совершенного:

Белая рука со смуглым оттенком, гармоничный и **совершенный шедевр красоты**...

Принятая в произведении концептуализация образа армянки (Ormianka) ассоциируется с античной идеей сочетания красоты и добра (καλοκαγαθία *kalokagathia)*[24]. В описании армянки эти ценности неразрывны между собой. Физический и эстетический порядок становится проекцией нравственного порядка армянки. Красота представляет собой основной и бесспорный элемент женственности, которого женщина не должна быть лишена.

Героиня – фигура, утверждающая жизненную силу. Поэтому ее гибель показывает беспомощность жизни перед лицом зла и в то же время большую тоску по ней и ценность ее сущности.

В описании армянки есть фрагменты, подтверждающие принципы ее традиционного, стереотипного воспитания в патриархальной среде, согласно которым мужчина должен понимать необходимость мести за смерть беззащитной женщины:

Тебе не жаль меня (...)? Ты не отомстишь за меня (...)?

Кроме того, мужчина должен быть психически устойчивым и несентиментальным:

Жалкий трус! Мужчина, ты боишься мужчины сильнее тебя! Твое сердце трепещет, как сердце пса, испугавшегося гнева своего хозяина!

Заметно, что в анализируемом материале рассказчик не боится прямо называть эмоциональные состояния армянки. Их интенсивность и внезапность передаются в основном с помощью правильно подобранных существительных:

(...) она просила **о мести (...)**

---

[24] **Beatson** 1837.

(...) жалкий **трус.**

Изучая текстовый образ армянки в романе Ст. Жеромского, необходимо указать на наличие семантической трансформации, исходные домены которой связаны с миром природы и касаются частей флоры:

«(...) **как цветок розы** на своем стебле.

Как весенняя роза».

В своей поэтической функции язык служит не процессам сообщения коммуникации определенного содержания, а созданию у читателя эстетических переживаний (которые могут лишь косвенно, но не обязательно служить коммуникативным целям). Именно это и происходит в анализируемом случае. *Словарь польского языка под редакцией* В. Дорошевского *(Słownik języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego) среди важных физических характеристик, присутствующих в словарных определениях лексемы *роза (ryża),* указывает две основные: «декоративная» и «яркая и нежная»[25].

Как известно, семантическое поле лексемы «роза» (ryża) чрезвычайно широкое. По аналогии между двумя десигнатами имен субъект творческой деятельности относится к классическим (античным и христианским) коннотациям. В алхимических сочинениях *роза* была: «камнем мудрецов»; она же считалась родиной «сына философов», который представлял собой совершенного человека, гармонично сочетающего в себе противоречия мира[26]. В христианстве, в свою очередь, роза символизирует Богородицу: часто в иконографии образ Богородицы представлен среди роз.

Выделение лексемы *роза* субъектом творческой деятельности подчеркивает важность и значимость в создании ценностей и эмоциональных состояний, связанных с армянкой. К лексеме *роза* добавлено прилагательное *весенняя (wiosenna)*, благодаря чему только усиливается положительная оценка образа армянки. Построенное метафорическое выражение не только выполняет в данном высказывании художественную функцию, но и становится способом познания мира, раскрывая отношение рассказчика к соз-

---

[25] *Słownik języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego, róża – Wielki słownik W. Doroszewskiego PWN, [dostęp 2023-03-26].

[26] **Lurker** 1994, 225.

даваемому образу армянки. Армянка – это роза. Роза – это символ красоты, молодости, жизни, изящности, которые подвержены опасности со стороны окружающего мира. Армянка – это изящная, красивая, молодая женщина.

Перечисленные языковые конструкции, ссылаясь на концептуализацию *армянки* (*Ormianka) – девы* и *мученицы*, вероятно, являются способом реакции и непонимания травмы армянского народа главным героем произведения. Это форма переработки трагической ситуации народа, который столкнулся с несоизмеримыми страданиями. Страдание отдельного человека (армянки/(Ormianka) – это страдание всего армянского сообщества Баку.

Семантические детерминанты лексемы *армянка* (*Ormianka)* имеют двойственный характер. Они связаны, с одной стороны, с трагическим опытом взросления, а с другой – со сферой трансцендентного, ключом к которой является страдание невинного создания. Поэтому текстовые образы армянина (Ormianin) и армянки (Ormianka), представленные во фрагментах романа Ст. Жеромского и произведения Ю. Словацкого, имеют определенное общее семантическое поле: Армянин (Ormianin) и армянка (Ormianka) – это герои, которые «касаются» превосходства, метафизики: Цезарий Барыка, герой романа Ст. Жеромского, ведет воображаемый диалог с мертвой армянкой. В свою очередь, модель армянина, представленная в драме Ю. Словацкого – это колдун, который способен воскреснуть.

Заключение

Образы армян/армянок, представленные на польском языке, имеют большое аксиологическое значение. В свете вышеизложенного можно заключить, что оба автора, хотя и жили в разные литературные эпохи, придавали армянам сходные черты и занимали четкую позицию по армянским вопросам. Армянин в анализируемых фрагментах двух произведений польской художественной литературы представляет собой образ загадочного, интригующего человека, обладающего огромной возможностью проникать в два мира: разумный и иррациональный. В то же время это физически сильные и красивые люди, воспитанные в традиционном, по-настоящему спартанском духе. Интересно, что и польский поэт Юлиуш Словацкий, и номинант на Нобелевскую премию по литературе

Ст. Жеромский, создавая образы армян, помещают их в контекст страдания и кровавых преследований. Гер Армянин остается вне земного мира, на мгновение отводит взгляд от исторических событий и сосредотачивается на себе: своих страданиях и своей миссии.

Характеристике красивой армянки из произведения «Канун весны» («Przedwiośnie») Ст. Жеромского сопутствует описание начинающего Мес- Jeghern, «великого несчастья» и ее собственный пророческий призыв к примирению:

Не забудь обиды моей, молодой возничий! Взгляни хорошенько на преступления человека! Берегись! Помни!

Имманентная часть текстовой картины армянского мира – страдание.

БИБЛИОГРАФИЯ

Adamczyk Z. 1996, *„Przedwiośnie". Prawda i legenda,* Poznań, 118–125 ss.

Bartmiński J. 2003, Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata, [w:] Językowy obraz świata, op. cit., Lublin, 110 s.

Bartmiński J. 2009, Językowe podstawy obrazu świata, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 15–77 ss.

Beatson B. W. 1837, Progressive Exercises on the Composition of Greek Prose, with a treatise on accentuation ... For the use of the King's School, Canterbury, W. P. Grant, [dostęp: 2023-03-22].

Brzeziecki A. 2016, Armenia. Karawany śmierci, Wołowiec, 50 s.

Cassirer E. 2003, Język i budowa świata przedmiotowego, [w:] Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów, oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima, Warszawa, 68 s.

Filar D. 2000, Językowy obraz świata a obraz świata w tekście poetyckim, w: Język a kultura, t. 13: Językowy obraz świata i kultura, pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza, Wrocław, 169–179 ss.

Gadomska- Serafin R. 2020, Pamięć serca, *Król – Duch* i kwestia Armenii, Kraków, 257-258 ss.

Gadomska- Serafin R. 2021, Pamięć serca, *Król – Duch* i kwestia Armenii, Kraków, 279 s.

Grzegorczykowa R. 1990, Pojęcie językowego obrazu świata, [w:] Językowy obraz świata, red. Bartmiński J., Lublin, 47 s.

Grzegorczykowa R. 1995, Jak rozumieć kreatywny charakter języka?, [w:] Kreowanie świata w tekstach, pod red. A. M. Lewickiego i R. Tokarskiego, Lublin, 13-24 ss.

Howakimian A. 2006, Instytucjonalno-prawne uregulowania w zakresie zbrodni ludobójstwa, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego", nr 44–45, 39–42 ss.;

Payaslian S. 2007, The History of Armenia from the Origins to the Present, New York, 139–142 ss.

Kościów Z. 1987, Motyw ormiański w literaturze polskiej, „Opole”, 8, 22, 28 s.

Langacker R. 1995, Wykłady z gramatyki kognitywnej, pod red. H. Kardeli, tłum. H. Kardela, P. Łozowski, Lublin, 167 s.

Lisicjan S. 2014, Szamiram i Ara Piękny, Warszawa, 6 s.

Lurker M. 1994, Język kwiatów. Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach. Przeł. R. Wojnarowski. Kraków, 225 s.

Puzynina J. 2001, Językowy obraz Boga w poezji romantycznej, op. cit.; A. Kadyjewska, Problematyka obrazu świata w badaniach języka pisarza (na przykładzie pism Cypriana Norwida), [w:] Semantyka tekstu artystycznego, pod red. A. Pajdzińskiej, R. Tokarskiego, Lublin.

Russel J. 2014, The Platonic Myth of Er, Armenian Ara and Iranian Ardāy Wirāz, [w:] tegoż, Z przeszłości Armenii. Legendy, baśnie, opowieści, przeł. Pisowicz A, Warszawa, 28–33 ss.

Straczuk J. 1999, Język a tożsamość człowieka w warunkach społecznej wielojęzyczności. Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie, Warszawa, 24 s.

Tatara M. 2007, Historia, mit i baśń w *Królu – Duchu*, [w:] tegoż, Od Kochanowskiego do Norwida. Lektury i rozprawy, Kraków, 225 s.

Słownik języka polskiego pod redakcją W. Doroszewskiego, róża – Wielki słownik W. Doroszewskiego PWN, [dostęp 2023-03-26].

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ XIX–XX ԴԱՐԵՐԻ ԼԵՀ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆՏՐԱՆԻՈՒՄ

ՍՈՍՆՈՎՍԿԻ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր. աշխարհի լեզվական պատկերը, ստերեոտիպային պատկեր, լեզվական կառույցներ, հայկական հասարակություն, քրիստոնեական հասարակություն, Լեհաստան, Հայաստան:

Հոդվածը ներկայացնում է հայերի լեզվական պատկերը XIX–XX դարերի լեհական գրականության ընտիր երկերում: Վերլուծության համար տվյալները վերցվել են Յուլիուշ Սլովացկու «Արքա Ոգի» և Ստեֆան Ժերոմսկու «Գարնանամուտ» ստեղծագործություններից:

Լեհերենով գրված հայերի/հայուհիների կերպարները կրում են ընդգծված արժեքաբանական նկարագիր: Կարելի է պնդել, որ երկու հեղինակներն էլ, թեև ապրել են գրական տարբեր դարաշրջաններում, հայերին վերագրել են նմանատիպ հատկանիշներ և հստակ դիրքորոշում են հայտնել հայերի հետ կապված հարցերում: Լեհական գրականության վերլուծված ստեղծագործություններում հայի դիմանկարը խորհրդավոր, հետաքրքրաշարժ մար-

դու կերպար է, որն ունի երկու աշխարհներ (ռացիոնալ և իռացիոնալ) թափանցելու հսկայական ուժ: Դրանք միևնույն ժամանակ ֆիզիկապես ուժեղ և գեղեցիկ, ավանդական, պարզապես սպարտական կարգով դաստիարակված մարդիկ են: Հետաքրքիր է, որ ինչպես լեհ բանաստեղծ Յուլիուշ Սլովացկին, այնպես էլ Նոբելյան մրցանակի առաջադրված Ստեֆան Ժերոմսկին, կերտելով հայերի կերպարները, դրանք դնում էին տառապանքի և արյունալի հալածանքների համատեքստում: Հայի ոգին (Her Armeńczyk) գոյատևում է երկրային աշխարհից դուրս, հայացքը մի պահ շեղում է պատմական իրադարձություններից և կենտրոնանում իր՝ տառապանքի ու առաքելության վրա:

THE TEXTUAL IMAGE OF ARMENIANS IN SELECTED WORKS OF POLISH LITERATURE OF THE XIX AND THE XX CENTURIES

SOSNOWSKI A.

Summary

Key words: linguistic picture of the world, stereotypical image, language structures, Armenian society, Christian society, Poland, Armenia.

The article presents the linguistic image of Armenians in selected works of Polish literature of the XIX and XX centuries. Linguistic image of Armenians in the light of Polish literature of the XIX and XX centuries (King – Spirit [Krol-Duch] by Juliusz Slowacki and The Spring to Come [Przedwiośnie] by Stefan Zeromski). The Armenians' characters written in Polish literature are of underlying axiological characteristics. It can be claimed that both authors although having lived in different epochs, ascribed the same features to Armenians, expressing a clear stance on the issues related to Armenians. The portrayal of Armenians in the analyzed pieces of Polish literature consists in a character who is both mysterious and intriguing with a capacity of penetrating two worlds (rational and irrational). In Polish literature Armenians are also endowed with physical strength and are characterized by their traditional, simply spartan upbringing. Interestingly, both Polish poet Juliusz Slowacki and Nobel Prize nominee Stefan Zeromski while creating the character of Armenians place them in the context of bloody persecutions and sufferings. The spirit of an Armenian (Her Armeńczyk) survives even outside the physical world, for a moment distracting his attention away from historical events and focusing on himself, on his sufferings and mission.

AELITA DOLUKHANIAN*
Docteur en Philologie, Professeur
Titulaire de la Chaire de la Littérature Arménienne Ancienne et Médiévale et de la Méthodologie de son Enseignement de L'université D'état Pédagogique Arménienne K. Abovian,
aelita.dolukhanyan@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9526-9464
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.204-215

LES PARTICULARITÉS DES ŒUVRES POUR ENFANTS DE HOVHANNES TOUMANIAN

Chaque vrai écrivain est le passeport de son peuple
Parouyr Sévak

Mots clés : Hovhannes Toumanian, littérature pour enfants, folklore, monde animal, miséricorde, esthétique, éducation.

Préface

Une importante littérature a été consacrée à la vie et à l'œuvre de Hovhannes Toumanian. La preuve valable en est le volume complet *Hovhannes Toumanian. Encyclopédie*[1], qui a été publié en 2020. Beaucoup d'auteurs ont écrit sur la biographie de Toumanian. Et l'érudite Soussanna Hovhannissian[2], experte en œuvres de Toumanian, a donné la complétion de ce sujet et l'interprétation actuelle.

Les œuvres pour enfants de Toumanian montrent surtout clairement sa profonde compréhension de la vie humaine. C'est un cadeau divin unique donné aux génies.

Nous certifions sans exagération que Toumanian est également génial dans ses œuvres pour enfants. « L'enfance est la période la plus douée de la vie d'une personne, lorsqu'elle accepte ce qu'elle reçoit de tous les côtés, se nourrit et se

* *Հոդվածը ներկայացվել է 15.06.23, գրախոսվել է 15.06.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

[1] «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան», 2020:

[2] **Հովհաննիսյան** 2018:

développe sans cesse. Par conséquent, il est nécessaire de la nourrir continuellement pour qu'elle grandisse et se développe toujours.

Et c'est là que se pose la question : « Quelle sorte de nourriture donner et comment ? », écrivait Toumanian en 1915[3].

Toumanian a délibérément donné une nourriture juste et importante au futur Arménien, lui inculquant les dix commandements des livres sacrés du christianisme au moyen du miracle des arts.

L'ENFANT ET LE MONDE ANIMAL

Les narrateurs inconnus et anonymes qui ont créé les chansons pour enfants du folklore arménien initiaient déjà les enfants au monde animal. A partir de Ghazaros Aghaïan, ce type d'œuvres pour enfants a était introduit dans la nouvelle littérature arménienne.

Les chants folkloriques accompagnant les jeux d'enfants ont été magistralement réécrits par la plume d'Aghaïan. Parmi eux figurent : *L'oiseau et le faucon*, *Le coq*, *Le veau de la vieille*, *L'arrivée de l'hirondelle*, *L'éléphant et la guêpe,* et d'autres[4].

Les poésies pour enfants de Toumanian sont étroitement liées au folklore arménien.

A travers elles, l'enfant apprend à connaître le monde animal de l'Arménie. La poésie *Le Renard* a été écrite en 1906. En écrivant cette poésie, Toumanian a utilisé le livre I de la *Nouvelle collection* de Karapet Kostaniants[5].

Dans un manuscrit médiéval, cette chanson dédiée au renard s'intitule *Chant d'allégresse sur le renard*[6].

La poésie sur le renard a certainement un contenu amusant, car le renard emporte prestement le poulet potelé de la vieille grand-mère, lui causant un profond regret.

Le renard a dit à la vieille grand'mère :
Je ne ferai pas attention au bâton que tu tiens
J'ai envie du poulet dodu,
Brave renard, la fleur à l'oreille[7].

---

[3] **Թումանյան** 2011, 149:
[4] **Աղայան** 1956, 11–12, 37, 40–42:
[5] **Թումանյան** 2018, 679:
[6] **Մնացականյան** 1956, 379:
[7] **Թումանյան** 2018, 231:

Dans sa poésie, Toumanian est resté fidèle à la variante folklorique de la description du renard.

Toumanian a trouvé parfois si parfaits certains exemples des inscriptions folkloriques de Servandztiants qu'il les a imprimés sans changement. Mettons côte à côte les deux variantes :

H. Toumanian	**G. Servandztiants**
Alouette	**Alouette**
Alouette,	Alouette,
Aux jolis pattes,	Aux jolis pattes,
Descendant aux prés	Descendant aux prés
Tout doucement,	Tout doucement,
Choisissent des pierres,	Choisissent des pierres,
Mangent des graines,	Mangent des graines,
En gazouillant	En gazouillant
De belles roulades (p. 256):	De belles roulades[8]:

Les moineaux sont très nombreux dans toute l'Arménie. Ces petits oiseaux sont très utiles à l'agriculture. Voilà pourquoi il y a des chansons folkloriques qui leur sont dédiées. L'une d'elles est imprimée dans la collection *Manana* de Servandztiants, où la chanson commence de la manière suivante :

J'ai un pot et demi d'avoine à semer,
Les moineaux se sont réunis pour le manger,
Je me suis penché, j'ai pris une pierre pour frapper,
Ils se sont envolés sur le toit de la forteresse pour se plaindre[9].

Toumanian a omis certains vers de cette chanson et il en a modifié d'autres dans une certaine mesure, mais le contenu est intégralement conservé.

La poésie *Lettre ouverte à tout le monde* est d'une grande valeur éducatrice, ayant un caractère personnifié. Les moineaux s'adressent aux humains et leur demandent de les nourrir en hiver ; en revanche, ils le revaudront de la manière suivante :

Bientôt viendront les jours de printemps,
Nous chanterons pour vous allègrement,
Et en échange de votre bonté,
Nous nettoierons votre jardin,

---

[8] **Սրվանձտյանց** 1978, 539:
[9] **Սրվանձտեանց** 1876, 289–290:

Votre parc et vos prés des vers,
Des chenilles et des vermisseaux,
A présent, donnez-nous un morceau de pain,
Nous mourrons déjà de faim.
De la part d'un groupe de moineaux,
Oiselle Moinélian[10].

Le chien, le chat, ces animaux domestiques entourent sans cesse les enfants. Le folklore populaire contient d'inoubliables poésies sur le chat. Toumanian les a rendues presque sans changement. Les manifestations de la conduite du chaton sont conservées dans le folklore : il miaule, il fourre partout sa langue, il peut parcourir de longues distances :

Le petit chaton miaulant
A quitté Tabriz pour aller à Van,
La langue pendante, la queue longue,
Tout ce qu'il a demandé,
On le lui a refusé. (p. 241)

Les enfants aiment surtout et apprennent facilement par cœur la poésie *La complainte du chaton*. Elle a aussi un caractère éducateur. Elle exige des enfants d'être droits et honnêtes :

Ce Hamo, en cachette,
A mangé le yaourt,
Il est allé chez la grand'mère
Et m'en a accusé[11].

Un profond contenu philosophique caractérise la poésie *Les réflexions de l'oiseau*. L'oiseau naît d'un œuf, puis il voit son nid en paille, puis il comprend que son nid est sur un arbre touffu ; puis, quand il vole au loin, très loin, il ne comprend plus à quoi rime le monde.

Et je ne comprends plus
De quoi est fait le monde[12].

C'est une poésie qui s'adresse également aux petits et aux grands.

---

[10] **Թումանյան** 1958, 219:
[11] **Թումանյան** 1958, 219:
[12] **Թումանյան** 1958, 218:

Une œuvre du même genre est *Le petit prince* de Saint-Exupéry, dans la préface de laquelle l'auteur avoue que le livre est écrit et pour les grands et pour les petits.

A Léon Worth, quand il était petit garçon », écrit l'auteur[13].

Ce livre de Saint-Exupéry fait partie du groupe des « 1001 livres que vous devez lire avant de mourir », où le commentateur écrit que la base de ce conte est une question : la vie n'est qu'une, comment la vivre ?[14].

Si nous pensons de cette manière, alors le conte *Le chien et le chat*, que les enfants aiment beaucoup, contient également une question philosophique. Ceci est confirmé par ce qu'a dit le commandant Andranik au cours d'une soirée :

- Les années passeront et ni moi, ni Toumanian ne seront plus vivants, mais une chose célèbre existera : *Le chien et le chat*, portons un toast[15].

Surtout dans les vieilles écoles, et même aux années de pouvoir soviétique, on faisait spécialement attention à l'écriture et à la calligraphie et il y avait une matière nommée « Calligraphie ». C'est ce problème que concerne la poésie *La plume* de Toumanian, où l'on trouve la juste idée qu'on peut atteindre tout but désiré par la persévérance :

La plume écoute, écoute en silence,
Elle grince et barbouille,
Mais cette fois, on dirait déjà
Que ce sont les griffes d'un oiselet[16].

Dans les poésies pour enfants de Toumanian, nous trouvons les explications de certains phénomènes naturels. Ce sont la neige, le mois de mars, l'automne, la chute des feuilles. La magnifique poésie *La première neige* est la description de l'agréable moment de la joie enfantine et de la conception esthétique du flocon de neige.

Les changements climatiques du mois de mars sont qualifiés de jeux du « fou mars ».

Un jour, il verdoie,
Un jour, il fait froid,
Un jour il fait chaud :
Un jour il rit, l'autre il pleure,

---

[13] A.de Saint Exupéry 1971, A'Leon Worth.

[14] 1001 Books, You Must read Before You Die 2010, 142.

[15] «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» 2009, 142:

[16] **Թումանյան** 2018, 296:

A-t-on jamais vu un mois aussi fou... (p. 302)

Le printemps est l'un des thèmes favoris de la poésie médiévale arménienne, le printemps est le réveil de la nature et la renaissance de la vie. *Les fleurs* est une merveilleuse poésie qui transmet tout le charme du printemps au lecteur et à l'auditeur.

« Sortez, mes enfants », dit-il.
Et dès qu'ils l'entendent,
Ils sortent leurs petites têtes,
Ils ouvrent leurs petits yeux. (p. 303)

TOUMANIAN ET LE FOLKLORE

L'éducation du travail assidu se retrouve dans une grande variété de genres folkloriques, ainsi que dans les poésies d'enfants. Dans l'œuvre folklorique arménienne, appelée « Petit Fermier », toutes les étapes du travail agricole sont décrites : labourer, semer, arroser, récolter, battre, partager la récolte. Au lieu d'humains, ce sont les oiseaux d'Arménie qui travaillent dans les champs. Toumanian n'a travaillé que sur le début du chant folklorique :

Le printemps est là, les oiseaux aussi,
Le soleil chauffe, les eaux murmurent,
Il est temps de labourer et de semer
J'ai mis la cigogne à tirer la charrue,
J'ai pris les oies comme bêtes de trait,
J'ai loué le moineau pour les aider,
J'ai pris la perdrix pour servir le pain,
J'ai labouré mon champ,
J'ai semé du blé et de l'avoine. (p. 254)

La poésie *L'enfant et l'eau* présente aussi une base folklorique ; Toumanian l'a également abrégée et il a introduit certains changements dans son contenu :

C'est moi le ruisseau qui coule allègrement,
Et mes bords sont parsemés de lis et de roses.

Ces vers manquent dans la variante folklorique.

Ce chant folklorique est complété par la poésie *Petite rivière* de Toumanian, qui montre combien l'eau est d'une nécessité vitale pour la vie du village arménien. C'est l'eau qui fait tourner le moulin, qui arrose les fleurs et les

herbes, qui permet à la vieille grand'mère de faire la lessive, et l'eau est la base de la vie humaine.

Alors, tu vois ?
Demeure en paix,
Ma route est semée
De mille travaux,
Aucun repos
Avant la mer. (p. 264)

Toumanian a travaillé sur les chants des paysans arméniens pour faire connaître par leur intermédiaire aux enfants arméniens les soucis journaliers du paysan. Dans ce sens, la poésie *La batteuse* est intéressante :

Bats, bats, ô batteuse,
Tu as bon dos, ô batteuse,
De fins sourcils, ô batteuse,
Pleine de bon beurre, ô batteuse. (p. 251)

L'amour des humains pour leurs semblables est un commandement obligatoire, tant dans les livres sacrés chrétiens que chez tous les penseurs humanistes. Cette exigence est également exprimée sous différentes formes dans les dictons. En voici une dont Toumanian a fait une poésie pour enfants :

Ne sois pas comme une herminette
Toujours vers toi, toujours vers toi,
Mais sois comme une scie,
Une fois vers toi, une fois vers nous (p. 242).

Toumanian fait l'éloge du travail laborieux et critique la paresse, surtout la fille paresseuse. Cette dernière évite tout travail ; oisive, elle mâche du chewing-gum, et sa seule occupation est :

Manger, boire,
Et dormir, dès que tombe le soir (p. 244).

A côté de ses propres vers et des chants folkloriques, l'écrivain est aussi l'auteur de nombreuses transpositions d'autres langues. Cela a contribué à faire comprendre aux enfants ce qu'il voulait dire.

Une telle transposition est *La meilleure maison* qui est souvent présentée dans les livres scolaires comme l'œuvre de Toumanian lui-même, lorsque c'est traduit en russe. Le grand patriote Toumanian a beaucoup aimé l'idée de cette

poésie : la plus belle et la plus chère maison, c'est ta patrie, qu'on ne peut échanger même contre les palais des pays étrangers :

« As-tu trouvé, mon fils ? » a demandé la mère
En regardant joyeusement son enfant.
« J'ai cherché, ma mère, de pays en pays,
La plus belle maison, la meilleure qui soit
C'est cette chaumière grise
Cette vieille chaumière,
Au bord de la rivière,
Sous les arbres » (p. 308)

L'école de l'abeille est une transposition d'un auteur russe[17]. Le poète y présente très spirituellement l'ordre des lettres de l'alphabet arménien de la lettre A jusqu'à la lettre F. Avec chaque lettre, l'une des plantes d'Arménie est présentée, faisant connaître aux enfants le monde végétal de leur pays :

P. Pomme. A. Abricot
G. Groseille... (p. 316)

La leçon est très animée, parce que les papillons, les mouches, les oestres, les moucherons, les fourmis et les moustiques font souvent du bruit et se dérangent l'un l'autre.

– Regarde, maître, ce moucheron,
Il m'appelle ours de montagne. (p. 316)

Le poète a consacré ses poésies pour enfants à un certain nombre d'oiseaux d'Arménie : les perdrix, les cigognes. Cette dernière annonce le printemps :

Cigogne, sois la bienvenue,
Ohé, Cigogne, sois la bienvenue,
Tu nous annonces la venue du printemps,
Tu réjouis nos cœurs.

Cette poésie a aussi une origine folklorique. La cigogne est l'oiseau sacré d'un certain nombre de religions. Elle est également sacrée chez les chrétiens. La cigogne a une qualité unique, cet oiseau n'abandonne pas ses vieux parents, mais les soigne et les nourrit jusqu'à la fin[18].

Nous savons d'après la biographie de Toumanian à quel point il était un père attentionné et généreux. Il savait parfaitement quel genre de tendre berceuse les

[17] **Թումանյան** 2018, 656:
[18] «Բառարան Սուրբ գրոց» 1881, 60:

mères aimantes chantent pour endormir leurs enfants. C'est ainsi qu'a été créée la berceuse intitulée *La berceuse de l'oiselle* pour laquelle de la musique a été écrite plus tard. Rien que la lecture de la poésie contient déjà une tranquillité de berceuse :

Mais regarde, ne réveille pas l'oiselle,
Souffle doucement, doucement,
Et bouge prudemment le berceau,
Dodo, mon oiselle, dodo. (p. 298)

Le sommet de la littérature en vers pour enfants de Toumanian est le poème *David de Sassoun*, sur lequel le poète a travaillé pendant de longues années. Toumanian avait une préférence spéciale pour les épopées. Elles représentent le mieux le peuple qui les a créées et les commandements laissés aux générations futures. Aristote, l'un des plus grands penseurs du monde antique, avait un penchant particulier pour les deux œuvres d'Homère : l'*Iliade* et l'*Odyssée.* Il a essayé de restaurer la meilleure variante de l'épopée grecque pour la transmettre aux générations futures. Aristote désirait élever les Grecs sur l'exemple d'Achille. Il croyait à ce que l'héroïsme et les exploits fussent contagieux.

Dans sa *Poétique*, il écrit : « Est-ce que l'imitation n'est pas propre aux humains depuis l'enfance ? L'homme se distingue des autres créatures par le fait qu'il est le plus doté de la capacité d'imiter et même d'acquérir ses premières compétences par l'imitation»[19].

L'académicien Édouard Djerbachian, érudit unique en l'œuvre de Toumanian, présente les efforts de ce dernier dans les notes jointes au texte original de l'épopée *David de Sassoun* pour rendre le poème plus parfait[20].

Même aujourd'hui, les poésies pour enfants de Toumanian n'ont pas perdu leur actualité et c'est une nourriture spirituelle et éducative pour les enfants comme pour les adultes. C'est un fait connu que l'enfant est élevé principalement par sa mère.

Une mère qui élève son enfant d'après les poésies pour enfants de Toumanian fait don à la société d'un citoyen exemplaire. Ici, il convient de rappeler la partie suivante de la *Missive générale* de Nerses Chnorhali, grand penseur, homme public, pédagogue et théologien du XII^e siècle. Le Jour du Jugement Dernier, une mère, qui a bien élevé ses enfants, se tiendra devant Dieu

---

[19] **Аристотель** 1984, 648:

[20] **Թումանյան** 2020, 691–714:

et lui dira joyeusement et sans contrainte : « Me voici avec les enfants que Tu m’as donnés »[21].

Conclusion

Toumanian a écrit de nombreuses œuvres en vers pour les enfants, dont il a emprunté une partie aux chansons et aux jeux pour enfants du folklore arménien.

Dans les vers à base folklorique, il a apporté des modifications au cours de la transposition, en ajoutant de nouveaux vers ou bien en raccourcissant le texte folklorique.

Il y a eu des cas où il a laissé inchangé le texte folklorique, compte tenu de la perfection artistique de ce dernier.

Les poésies pour enfants de Toumanian sont écrites dans un langage très clair et compréhensible pour un enfant, ce sont toutes des poésies dont le contenu produit un effet sur le lecteur. La littérature pour enfants de Toumanian développe les meilleures qualités humaines chez les enfants.

Toumanian inculque aux enfants l’amour du monde qui les entoure, en particulier des animaux et des oiseaux.

Le grand poète a également transposé d'autres littératures des œuvres en vers pour enfants, en les arménisant complètement.

Par sa littérature pour enfants, Toumanian a donné et continue de donner aux enfants la nourriture spirituelle qui est vitalement indispensable aux êtres humains.

BIBLIOGRAPHIE

«Ականջդ բեր ասեմ», 2021, Սևակյան իմաստախոսություններ, Կազմող՝ Արմեն Շ. Սարգսյան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 298 էջ:

Աղայան Ղ. 1956, Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 687 էջ:

«Բառարան Սուրբ գրոց» 1881, Կոստանդնուպոլիս, «Ապոլլոն», 639 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1958, Երկեր, հ. II, Երևան, «Հայպետհրատ», 500 էջ:

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», 2009, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 998 էջ:

Թումանյան Հովհ. 2011, Մտքեր, Կազմեց Ն. Թուխիկյան-Խաչատուրյանը, Երևան, «Հովհ. Թումանյան հրատ», 584 էջ:

Թումանյան Հովհ. 2018, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. I, Երևան, «Բեկոր», 785 էջ:

Թումանյան Հովհ. 2018, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. II, Երևան, «Բեկոր», 682 էջ:

[21] **Ներսես Շնորհալի** 1991, 123:

Թումանյան Հովհ. 2020, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. IV, Երևան, «Անտարես», 806 էջ:

«Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան» 2020, Գլխավոր խմբագիր՝ Հովհաննես Այվազյան, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան հրատ.», 1223 էջ:

Մնացականյան Աս. 1956, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 669 էջ:

Ներսես Շնորհալի 1991, Թուղթ ընդհանրական, Երևան, «Գանձասար» հանդես հրատ., 123 էջ:

Սրվանձտեանց Գ. 1876, Մանանայ, Կ.Պոլիս, Ե.Մ.Տնտեսեան տպարան, 456 էջ:

Սրվանձտյանց Գ. 1978, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 666 էջ:

Antoine de Saint-Exupéry 1971, *Le Petit Prince*, Orlando, pub. «Harvest», p. 113.

Armenian Popular Songs translated into English by the R. Leo M. Alishan DD, Venice, pub. S. Lazarus, 1852, 83 p.

Аристотель 1984, Сочинения в четырех томах, т. 4, Москва, изд. “Мысль”, 829 с.

Perrault Charles 1996, *Contes de ma Mère l'Oye*, Paris, pub. Flammarion, 127 p.

1001 Books You Must Read Before You Die 2010, New York, pub. Universe, 960 p.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՆԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Թումանյան, մանկագրություն, ժողովրդական բանահյուսություն, կենդանական աշխարհ, գթասրտություն, գեղագիտություն, դաստիարակություն:

Թումանյանը մանուկների համար գրել է բազմաթիվ չափածո գործեր, որոնց մի մասը փոխառել է հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ եղած մանկական երգերից ու խաղերգերից:

Բանահյուսական հիմք ունեցող ոտանավորներում նա մշակման ընթացքում կատարել է փոփոխություններ՝ հավելելով նոր հատվածներ կամ կրճատելով բանահյուսականը: Եղել են որոշ դեպքեր, երբ նա ժողովրդականը թողել է անփոփոխ՝ ելնելով վերջինիս գեղարվեստական կատարելությունից:

Թումանյանի չափածո մանկագրությունը գրված է մանկան համար հստակ ու հասկանալի լեզվով, դրանք բոլորն էլ իրենց ասելիքով ներգործող ոտանավորներ են: Թումանյանի մանկագրությունը երեխայի մեջ զարգացնում է համամարդկային լավագույն գծեր:

Թումանյանը երեխայի մեջ սեր է առաջացնում դեպի շրջապատող աշխարհը՝ հատկապես դեպի կենդանիներն ու թռչունները:

Մեծ բանաստեղծը փոխադրել է նաև մանկական չափածոյի այլ գրականությունների դրսևորումներ՝ լիովին հայացնելով դրանք:

Թումանյանն իր մանկագրությամբ տվել ու տալիս է մանկանն այն հոգևոր սնունդը, որը կենսականորեն մշտապես անհրաժեշտ է մարդ արարածին:

ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРЫ ДЛЯ ДЕТЕЙ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

ДОЛУХАНЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Ованес Туманян, детская литература, фольклор, животный мир, милосердие, эстетика, воспитание.

О. Туманян оставил огромное литературное наследие для детей. Темы некоторых детских стихов им были заимствованы из детских песен и армянского фольклора.

Однако поэт использовал эти темы как канву для своего творчества, создавая неповторимые образы. Нередко он оставлял без изменений фольклорный текст, учитывая его художественное совершенство.

Стихи Туманяна для детей написаны очень понятным для ребенка языком. Детская литература О. Туманяна развивает в детях лучшие человеческие качества. Писатель прививает детям любовь к окружающему миру, особенно к животным и птицам.

Великий поэт обращался и к детской литературе других народов, но при этом все опосредованные реминисценции из мировой литературы он полностью арменизировал. Детская литература О. Туманяна служит духовной пищей для младшего поколения.

ASTGHIK AVETISYAN*
YSU Faculty of Journalism
Associate Professor of the Chair of Print and Broadcast Media,
Ph.D., head of "PR and Communication Technologies"
master's program
astghikavetisyan@ysu.am
ORCID: 0009-0009-9564-2105
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.3.216-226

SCIENCE IN THE NEW MEDIA ERA

Key words: New media, science communication, digital platforms, science journals, science popularization, science databases, social media.

Introduction

Scientific communication in the "pre-digital age" can be characterized in several features. First, it is conservatism, that is, new skepticism to knowledge. On the one hand, it can have a positive effect, because in that way unverified data cannot penetrate science. On the other hand, it can lead to negative consequences, because in some cases it hinders the development of new knowledge. Thirdly, a very low level of interactivity, i.e. two-way communication, can be noted. In the past, scientists could only conduct large-scale discussions answering in a debate format in a conference or scientific journal to the published publication. This has often

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.07.23, գրախոսվել է 22.08.23, ընդունվել է տպագրության 22.12.23:*

resulted in the debate being drawn out for a long time and it was not effective either. A scientist went through a lot to get into a scientific environment, had to have a status, such as a PhD student, in order to go through the stages of scholarly communication. It is also characteristic of modern science communication, but in this case a certain democratization takes place. Eventually, in the analog era, scientific communication had a one-way character. That was also due to a low level of interactivity, i.e. due to the impossible two-way established communication and shortage of the scientific community with the impossibility of receiving a response in time.

For a long time, scientific publishing houses have been established in the field of scientific communication monopoly. Among the largest publishers are Sage Publishing, Taylor and Francis, as well as the Dutch publisher Elsevier. Those 3 big publishers signed an agreement in the 1990s, which was named the Big Deal. Under that arrangement, the publishers decided that access to scientific journals will become paid for universities and libraries. As a result, this led to a monopolization of science communication, which caused a big debate among scientists. The latter were dissatisfied with that move and as a result of those discussions, they admitted that such an agreement would negatively affect science communication. Some scientists have had to access their articles to buy them. It was obvious to the representatives of the scientific community that the publishing houses, scientists earn large sums of money as a result of their research. Universities and libraries cannot purchase access to a single publication. As a rule, they are to gain access to the entire database. But this model of monopoly is destroyed by open access journals. It should be noted that the scientific field is slow to respond to the changes that have arisen as a result of the development of new media. That is due to the conservative thinking of scientists and scientific communication with many other features.

Scientific Communication in the Digital Age

Let's analyze how scientific communication has changed in the digital age. First, the democratization of communication has taken place and the threshold of entry has decreased. It means, that scientific debates can now involve a variety of people, not just the very senior scientists, but also those who are just starting their way to science. Second, you can talk about multi-platform. In the modern world scientific data is available on not one but on many platforms. Many scientific journals are

published in two versions: print and digital. In addition, there are social networks for scientists and others aggregators, which can also be considered a separate platform for scientific research distribution. Third, we can talk about data visualization. The scientists try to present their complex ideas and concepts more clearly so that they become available to a wider audience. For the current period interactivity is typical. As the interaction of scientists in a scientific environment got simplified, different layers of society did as well. If previously researchers used to avoid communicating with a non-specialist audience, now the scientific community has become more open. The range of opportunities available to scientists for their research is expanding, making it available to the general public interested in the basic sciences, with new scientific discoveries.

In the field of scientific communication, new phenomena can be considered social networks for scientists. Due to open access to various fields, researchers can exchange data, discuss current research directions, articles, as well as share useful links. Many e-scientific journals have been created, which can exist on the basis of both large publishing houses and on the individual universities. Their feature is that they are open to the public for different layers, that is, whoever has access to the Internet, he can use scientific journals. To read this or that article on the website of such a journal there is no need to subscribe and pay the publisher.

One of the social platforms for academics is **academia.edu**[1]**.** which is considered the largest social network for scientists. More than 240 million users were enrolled in December 2023. It's free to sign up, but some features are available only to users who have subscribed to a paid subscription. Scientists from different fields of science unite on this platform. There is an opportunity to search users interested in similar topics, can connect with different scholars' pages, follow their updates, upload published works as well as publish works that have not yet been published anywhere: drafts (draft-manuscript or the first version of any other document). For example, a researcher, before a major project launch, can describe future developments and provide feedback to partners. This phenomenon is observed mainly among those engaged in media research.

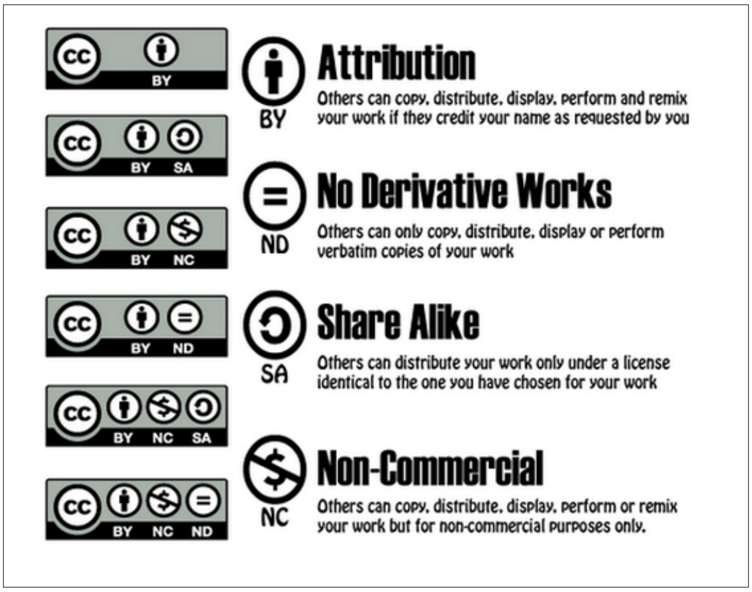
There is another site for scholars, **Research Gate**[2], the main competitor of academia.edu. Fewer users are registered there (as of September 2023, 25 million users). As in the first case, the website is intended for scientists from different

[1] www.academia.edu

[2] www.resarchgate.net

fields, there is no specialization. **Research Gate** is partially accessible. However, in order to get full functionality, one must be registered with a corporate email address. Therefore, if a lecturer does not have a corporate email, he may not have access to all of the resources that are posted on that site. The platform is created in much the same way as academia.edu. There you can publish the works that already were published. One can also share their developments with other scientists and challenge them to participate in the discussion.

In scholarly communication, with the introduction of new media, the open-access journals are a unique phenomenon, like it was introduced above. Those journals and the model are confronting publishing monopolies and largely disrupting newsrooms businesses, that still occupy leading positions in the market and operate with the old economy models. All materials published in an open access journal are distributed with a Creative commons license (open license). When the author signs a contract with the publisher, he gives the journal the right to distribute his publication under an open license. It can also be known that an open access publication does not make a journal open access automatically for the participants.



Picture 1 shows the different types of creative commons license. There are quite a few, but the most versatile type is the public domain, i.e. the works that have become public properties; in this case there is no need to credit the author. In other cases, the author of the work should be mentioned, but depending on the

type of the patent, whether it is allowed or not to change the source material, the license should be given.

The most common license is listed as CC BY (Creative commons attribution). That means that the author must be credited, and that is the only condition for distribution. If we see CC BY SA mention, then it means that such content can be distributed and modified. =: symbol means that such work may not be used for commercial purposes. Image combinations may vary. It is important to pay attention to it depending on the license under which the article is distributed[3].

There are different models within which open access journals operate. "The Golden Model" implies that the publisher makes publications immediately available on the journal's website. In the case of the "Green Model", the author himself can archive his article on his own website: on the website of the organization that provided funding for conducting the research, as well as in the independent repository domain. Within the hybrid model, there are publications that are closed for general use, but there are also open publications, which are distributed under a Creative Commons License. Speaking about the platinum/diamond model, it does not involve payment either by the readers or by the author who publishes this or that article. However, for such journals to survive, some are sponsored by organizations, for example, from educational institutions or grants are provided by state institutions. This model is always marked specifically under a creative commons license. Not only is it stated that the publication is available, but also the specific type of patent. "Bronze model" assumes that articles are available on the publisher's website, but there is not always a clear indication of the type of license. There is a "black model" of open access journals as well. This means that the authors publish their articles, monographs and textbooks in open access, though the fact that they signed a contract with the publishing house, and according to that contract, no one can distribute the work in open access[4], that is, it arises violation of agreements. We often witness such situations on **Research Gate** and **Academia.edu**[5] websites. There are publications that are initially in closed access, but the authors understand that many scientists cannot buy a subscription to this or that publication, post their works to provide access to a wide range of scholars to familiarize them with those materials.

---

[3] https://www.fullerton.edu/openfullerton/of_learn/creative_commons.php

[4] **Trishchenko** 2019, 73–83. https://doi.org/10.3103/S0147688219020059.

[5] https://independent.academia.edu/AstghikAvetisyan

New players have appeared in the market of modern scientific communication. Those are international databases that index logs. In the scientific field the most authoritative databases are **Scopus and Web of Science**, which accumulate journals in various fields and directions of science. Also there is a citation ranking within those databases. The most cited and authoritative journals with a high impact factor get in 1–2 quartiles, and citations with a lower level go to 3-4 quartiles. There are also journals that are not part of the so-called core collection, that is, journals in the main list. There are publications in Armenia that are indexed in **Web of by Science and Scopus**. They are issued exclusively in English, and to appear in the databases, it is necessary to meet certain conditions and set standards.

World Scientific Repositories and Scientometrics

Repositories are another new data storage format in the scientific environment which appeared due to the development of new media**.** They are digital platforms where the materials sent before printing are published (Preprints). Any a scientific paper can be published there without referring to scientific publications. In some universities it is considered a full publication. Some platforms like those are F1000Research and arXiv.org. The latter is the most popular digital repository of scientific information. The data of scientists from various fields (biology, chemistry, physics, etc.) are placed there. There is pre-moderation, but it is applied in an incomplete review, i.e. it cannot be said that the publications go through the review procedure in their entirety.

There are also mega-journals that publish thematic articles in several points of view. There are open review platforms where publications with at least two positive reviews on it, can be considered as published. A reviewer can be of any platform participant: One of the mega-journals is the **PLoS one** project, which is deciphered as Public library of science. The project was created in 2000 by virologist Harold Varmus after his speech. A famous Nobel laureate suggested that an online platform can be created where scientists can freely share their publications.

The journal covers a wide range of disciplines. Studies of scientists from different fields are published there. In 2010, the journal was incorporated in the **Journal Citation Report** database. Now it has an extremely high impact factor, which consists of 4,411 points. The 2023 release of Journal Citation Reports extends the Journal Impact Factor (JIF) to all Web of Science Core Collection™ journals, including those indexed in the Arts and Humanities Citation IndexTM (AHCI) and the

multidisciplinary Emerging Sources Citation IndexTM (ESCI). Expanding the JIF to all Web of Science Core Collection journals means that over 9,000 journals, from more than 3,000 publishers – many of which are smaller publishers from the developing world – are included for the first time. The following downloadable file contains a list of the 9,136 journals that have a JIF for the first time this year[6].

In the field of mass communication and journalism, there are open access journals, however, they are not so many. Among them, we can distinguish: **Social media + Society, Digital Journalism** as well as **Cyberpsychology**. **Social Media and Society** is owned by **Sega** publishing house. It is the first journal that specializes in social platforms with studies of the impact of a large public audience. You need to pay to be published in the journal. The author pays only if the article was reviewed and accepted for publication. **Digital Journalism** journal is published on another platform by **Taylor and Francis** publishing house. Third mentioned journal **Cyberpsychology** is from the field of mass media and communication science. It is published at the university and is not part of a major publishing house.

Several other projects are related to the open access movement. For example, DOAJ which is the directory of open access journals.[7] The project started in 2003 is an online platform where all journals distributed in principle of open access are accounted. The idea of creating such a platform arose in 2007 at a scientific conference, and a year later, Lunda University in Sweden initiated the start. In the register you can now find all the journals in different fields of science which are distributed according to this principle. A second resource, also related to the open access movement, is called **Unpaywall**. It allows you to find the legal copy of this or that scientific work, which is originally closed. You can enter the name of this or that article in the search bar, and the system searches whether this work was published on the university website or by the author himself on his personal website in the public domain. It's a totally legit resource that does not violate anyone's copyright.

With the development of new media in scientific communication, new online formats have also emerged. These include short videos of lectures by scientists who tell about the results of their research. For example, **Saggy** publishing released a

---

[6] https://clarivate.com/first-time-journal-citation-reports-inclusion-list-2023/ Journal Citation Reports™ (JCR™) provides publisher-neutral journal intelligence through a rich array of transparent data and metrics, including the Journal Impact Factor™ (JIF™)

[7] **Tishenko** 2019. No. 1/13. DOI: 10.15847/jobs13120191422.

project called **Sage video**. It exists on the publisher's website, where one can find quite a few lectures by scholars telling the story about the research and share the results. Unfortunately, a very small part of the videos available because the publisher has a paid subscription.

The format of video lectures also exists in Armenia, but they resort to it mainly those who popularize science, as well as popular science media, which speaks in an accessible language about achievements in the field of science. The number of content videos increased during the pandemic period because the lectures began to record and publicize. Unfortunately, the Armenian scientific community is still quite conservative. Consequently, scholars rarely resort to the video format[8].

Influenced by digital and new media, new approaches have emerged in scientific communication metric systems. Scientific measurement is used to measure the effectiveness of scientific activity. Traditional scientometric systems are related to impact factor, citation index, the Hirsch index. One alternative scientometric model is **Altmetrics**. This system takes into account not only scientific journals, but also social networks quotes[9]. This system is not yet widely used, but we can see that on the websites of major publishers, including those that publish journals on communication and journalism, that metric is taken into account. When talking about changes in the field of scientific communication under the influence of new media it is worth mentioning the **sci-hub** project. This platform was created by the St. Petersburg State University student Alexandra Elbakyan. The platform provides access even in research publications on closed platforms. Having a **DOI**, i.e. the **digital object ID**, one can access the pdf version of the publication even if it is closed to the public. To do this, you need to copy the **DOI**, paste it into the search field. In this way, a large number of publications have become available on the Internet. Of course this site is not very legal because it violates the publishing monopoly, and many publishers are outraged by the existence of such a project. The site is regularly blocked but the creator of the project took the initiative to create mirror versions of the site.

---

[8] Avetisyan A. Sh., Armenian PR association, https://www.armpr.org/prlibrary, 2022.

[9] Antell K., Foote J. S., & Foote J. B. Scholarly Publishing 's Evolving Landscape: Impact Metrics, Electronic-Only Journals, and Open Access in Journalism and Communication Research // Journalism & Mass Communication Educator. 2016. No. 71. (3). P. 309-328. URL: https://dadorg/10.1177/1077695816668864.

Recently, digital data of scientific databases have gained wide recognition. They are platforms, where different publications can be found by keywords or full title of the article. One such database is **Google Scholar**. This is the biggest platform in the world, with the help of which you can search for any monograph and article.

It is also necessary to discuss the negative aspects of scientific digital communication. One of the problems is that many scholars are skeptical of the journals that exist online only, no printed version. Scientific community representatives often succumb to the stereotype that online journal publications are of lower quality than in print journals. There is a conflict being waged against these twisted ideas to this day. Second, there are copyright issues related difficulties. Not all publications follow open access model, do not clearly regulate copyright issues. Which creates certain legal problems. In addition, it also causes problems when some authors, signing a contract with a publishing house, publish their researches open access as well. On one hand, for scientific communication it is good because a wider range of scholars get a chance to read the work. But it also causes a backlash from publishers whose business is disrupted in this way: This phenomenon is perceived as the resistance of publishers to new distribution models of scientific knowledge. Such publishers as: **Elsevier, Sage, Taylor and Francis**, do not always welcome new forms of scholarly communication because it threatens their existence. However, such changes are inevitable, and publishers will have to adapt to these transformations.

Conclusion

Science communication has undergone significant changes in the new media era. The boundaries between science and society are blurring, and digitalization is transforming the public sphere. The introduction of new media has transformed science communication from a relatively linear process of gatekeeping, publishing, directed-search, and retrieval to a multi-stakeholder socialized digital sphere of interactivity, discussion, and recommendation. In conclusion, the new media era has brought about significant changes in the way science is communicated to the public. The impact of these changes is still being studied, and it is important to continue to explore the best ways to communicate science to the public in this new era.

BIBLIOGHRAPHY

Засурский И.И., Соколова Д.В., Тищенко Н.Д. 2020., Репозиторий открытого доступа: функции и тенденции развития // Научные и технические библиотеки. № 9. С. 121–142.

Antell K., Foote J.S. 2016, & Foote J.B. Scholarly Publishing 's Evolving Landscape: impact Metrics, Electronic-Only Journals, and Open Access in Journalism and Communication Research // Journalism & Mass Communication Educator. No. 71. (3). P. 309-328. URL: https://dadorg/10. 1177/1077695816668864.

Tishenko N. 2019, DUO Media and Communication Journals: Business Models, Technical Aspects and Involvement in the International Scientific // Observatorio. No. 1/13. DOI: 10.15847/jobs 13120191422.

Tishenko N. 2019, Open Access Driven Transformation of the Scientific Communication System: Current Status. Prerequisites for Change. Effects, and Prospects // Scientific and Technical Information Processing. Vol. 46. P. 2.

www.armpr.org , Armenian PR association

www.academy.edu

https://clarivate.com/first-time-journal-citation-reports-inclusion-list-2023/ Journal Citation Reports^{TM} (JCR^{TM}) provides publisher-neutral journal intelligence through a rich array of transparent data and metrics, including the Journal Impact Factor^{TM} (JIF^{TM})

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՄԵԴԻԱՅԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Նոր մեդիա, գիտական հաղորդակցություն, թվային հարթակներ, գիտական ամսագրեր, գիտության հանրայնացում, գիտական տվյալների բազա, սոցիալական մեդիա:

Գիտական հաղորդակցությունը, նոր մեդիայի ի հայտ գալով փոխակերպվել է: Այսօր գիտական հետազոտություններն առավել հասանելի են: Ստեղծվել են գիտական հոդվածների, հետազոտությունների տարատեսակ հարթակներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռել ձևավորել թվային նոր ձևաչափեր: Բաց հասանելիության (open access) շնորհիվ տարբեր ոլորտների հետազոտողներ կարող են փոխանակել տվյալներ, քննարկել արդիական հետազոտական ուղղություններ, հոդվածներ, ինչպես նաև կիսվել օգտակար հղումներով: Ստեղծվել են բազմաթիվ էլեկտրոնային գիտական ամսագրեր, որոնք կարող են գոյություն ունենալ ինչպես խոշոր հրատարակչությունների,

այնպես էլ առանձին համալսարանների հիմքի վրա: Դրանց առանձնահատկությունն այն է, որ բաց են հանրության տարբեր շերտերի համար, այսինքն՝ ով ունի հասանելիություն դեպի համացանց, նա կարողանում է օգտվել գիտական ամսագրերից և գրականությունից:

НАУКА В ЭРУ НОВЫХ МЕДИА

АВЕТИСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: новые медиа, научная коммуникация, цифровые платформы, научные журналы, популяризация науки, научная база данных, социальные медиа.

Научная коммуникация была преобразована появлением новых медиа. На сегодняшний день созданы различные платформы для научных исследований, которые дают возможность создавать новые цифровые форматы. Благодаря открытому доступу исследователи из разных областей науки могут обмениваться данными, обсуждать актуальные направления исследований, делиться полезными ссылками. Создано множество электронных научных журналов, которые могут существовать как на базе крупных издательств, так и отдельных университетов. Их особенность заключается в том, что они открыты для общественности, то есть литературой из научных журналов может пользоваться любой, кто имеет доступ к Интернету.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ
PUBLICATIONS

NAIRA GINOSYAN
PhD in History
YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor
Institute of History NAS RA, Researcher
naira.ginosyan@ysu.am

ARSHAK SAFRASTYAN'S ARTICLES ON THE ARMENIAN ISSUE PUBLISHED IN BRITISH NEWSPAPERS

Since the 70^{s} of the 19th century, the issue of carrying out reforms in Western Armenia, which was under the rule of Ottoman Empire, has been a subject of international diplomacy. The Armenian Question, being an integral part of the Eastern problem, was regularly manipulated by the great powers. The Armenian issue became the subject of international diplomacy in the international agreements adopted at the San Stefano Conference and the Berlin Congress. It was put forward in order to improve the situation of Western Armenians, to guarantee their security and to ensure a certain political and legal status.

The great powers were interested in the Armenian issue to the extent that it could serve the interests of their conquest policy. That was the reason why the diplomatic struggle over the Armenian issue, which was reopened during the Balkan wars, intensified even more on the eve of the First World War, when the issue of world repartition was put on the agenda. The Armenian question had become one of the points of conflict between the great powers in Asia Minor.

England was also guided exclusively by its state interests in the Armenian issue. The tragic fate of western Armenians was not really of any interest to the English government, although it often acted as a defender of Armenians and a supporter of the implementation of reforms for the Armenian vilayets. That

"concern" was almost always a means of putting pressure on Turkey to solve this or that issue.

At the end of 1912 – at the beginning of 1913, England was against the reopening of the Armenian issue. This was explained by the fact that the discussion of the Armenian problem was not an issue of the day for the British government. For the implementation of England's strategic and trade-economic plans in Turkey, it was not necessary to carry out improvements in the Armenian vilayets. Moreover, the discussion of the Armenian issue could hinder the aspirations of deepening the influence of England in Turkey, which was still preserved to some extent, and the further development of relations with Turkey.

The English were convinced that addressing the Armenian issue would further complicate the difficult situation of Turkey and could also contribute to the separation of the Asian territories of the Ottoman Empire. The dismemberment of Turkey and the collapse of the Ottoman Empire at that time did not correspond to England's interests, because as a result, Germany's aggressive aspirations would become stronger, and Russia's position would be strengthened in the entire Middle East, because the newly independent states that would be created in the event of the collapse of the Turkish Empire could come under the influence of Russia.

Contrary to that, the progressive society of England, represented by parliamentarians N. Buxton and A. Williams, believed that the British government should show activity for the solution of Armenian reforms, based not only on humanitarian ideas. As A. Williams noted, the problem was related to England's good reputation, because it was England that blocked the solution of the Armenian problem more than 30 years ago.

On December 12, 1912, Lady Frederic Cavendish, the president of the "Friends of Armenia" organization, appealed to Foreign Minister of Great Britain Mr. E. Gray with a request to help Western Armenians. She stated that in the current situation, it was necessary to appoint Christian governors for the Armenian vilayets, who would be independent from the High Door and would be controlled by the great powers. On January 15, 1913, many English newspapers published the appeal of the "Friends of Armenia" organization. The "Friends of

Armenia" appealed to the English society with a request to collect benefits for the people condemned to starvation because of two wars[1].

The proposals of pro-Armenian public organizations were rejected by the British Foreign Ministry. Such a manifestation of official England had its influence on the English press, which in fact was silent about the Armenian problem during the days of the reopening of the Armenian issue[2].

"Morning Post" specifically stated that none of the Armenians believed that the Turkish government would ever improve their situation, because the repeated promises were never fulfilled[3]. In September, 1912, the "Times" wrote that the situation of Armenians was getting worse. The number of murders, robberies, and kidnappings increased, but the Young Turk authorities did not take any action and ignored even all the complaints and appeals of the Armenian Patriarch[4].

The English press regularly addressed the Armenian issue. The interest of the English press in it, as well as the content of the printed materials, was mainly determined by the position of the British government. English newspapers reflecting the official position mainly published informative articles. But even so, in the articles, letters and applications of the representatives of the English progressive society that appeared in the press, there were not only demands, but also accusatory reminders to the Great powers, particularly the British government, about their responsibility and duty, regarding the Armenian issue.

Western Armenia and the Armenian issue were also often presented by Arshak Safrastyan. His articles were published in the following newspapers: the "Daily Chronicle", the "Manchester Guardian", the "Liverpool Daily Courier", the "Westminster Gazette", the "Pall Mall Gazette", the "Daily Herald", the "Christian World"[5].

---

[1] **Ղամբարյան** 2006, 198:
[2] **Ղամբարյան** 2006, 198:
[3] ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 606, թ. 34:
[4] **Ղամբարյան** 2006, 198:
[5] ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 674, թ. 1–29:

№ 1

Below will be introduced the articles from the above-mentioned newspapers.

The Daily Chronicle

Fleet Street, London, E.C.

Cutting from issue dated Jan 4, 1917.

THE RUSSIAN ANNEXATION OF ARMENIA

To the Editor Daily Chronicle.

Sir,- In today's issue of your paper Mr. Noel Buxton writes that there is wide sympathy in the United States with the Russian ambition to annex the Armenian provinces.

Last September the "Kavkasskoe Slovo," a Russian daily paper of Tiflis, published an article violently denying all Armenian claims to any special privileges being granted to the Armenian provinces.

In reply to this article the Turkish Armenian Press in the Caucasus burst out in great feeling - though unduly violent, one must admit - asserting the rights and claims of Turkish Armenians as a compensation for the sacrifices they have suffered.

Apparently this is sufficient to show that the latter are not in sympathy with the Russian annexation.

In view of the constant propositions of settling causes of various nationalities in accordance with the wishes of the nationalities concerned, Turkish Armenians, however scattered and paralyzed they may be for the present, will oppose the idea of the Russian annexation in so far as it lies in their power to do so, though they feel very grateful to Russia for conquering those Armenian provinces, an achievement in which they themselves have played a part.

A. S. SAFRASTIAN.

47a, Redcliffe square, S.W., Jan. 2, 1917.

№ 2

Manchester Guardian

3 Cross Street, Manchester.

Cutting from issue dated 29 June 1917

ARMENIA AND THE SETTLEMENT

To the Editor of the Manchester Guardian.

Sir,- Since the outbreak of revolution in Russia, Armenians in the Caucasus and elsewhere, realizing the gravity of the situation created by the movement, have carefully refrained from pressing forward any demands for Turkish Armenia, so as not to embarrass the Provisional Government with new problems. Telegrams from Armenian officers in the Caucasian army published in the Tiflis press show that they have concentrated their efforts on the successful prosecution of the war in the hope that a final victory over the enemy and the complete occupation of Armenia would be the only desirable solution of the Armenian question itself.

But while the Armenians are keeping silent the whole world seems to be discussing the position and the future of Armenia in connection with the formula of "no annexations, no indemnities" propounded by the Council of Workmen's and Soldiers' Delegates. Various interpretations have been placed upon that formula in Russia. It is gratifying to note that the "Pravda," the "Novaya Jisn". and other papers, as well as the "Edinstvo," published by Plekhanov, have definitely and unambiguously stated that the formula does in no way mean the restitution of Armenia to Turkey, but that in the cases of Armenia and Poland it means the right of self-determination of the people of those countries.

In order to make the Armenian claims clear under the new circumstances, M. Mamikonian, President of the Armenian Committee of Moscow, addressed the following telegram to Prince Lvoff, the Prime Minister of Russia. After congratulating the success of the revolutionary movement the telegram goes on to say that:

As Russian citizens, however, our joy is blighted by the consciousness that just beyond the frontiers of Russia we have a motherland which is laid waste by the war. That bitter memory still fresh in our minds, we think it our duty to utter a word of truth to the people of free Russia: that under the century-old yoke of the enemy every inch of our fatherland's soil is soaked with the blood of our people - martyrs of freedom and warriors; it has abundantly been saturated by the tears of the submerged Armenian peasantry; and that soil, which is sacred for every Armenian wherever he may be at present, belongs by right to our people. By sacrificing millions of lives our nation has secured its right to that historic land, whereas in spite of international agreements to which Russia is also a party, in spite of promises given to the head of our Church, the old Government made attempts to annex the Armenian provinces. We declare that Armenia must be free in accordance with international treaties, and we request that measures of annexation and colonization of Armenia undertaken by the agents of the old regime be discontinued in our country, and we ask you to defend our claims in regard to a complete political autonomy of Armenia.

The same appeal is now being addressed to the Western Allies by the Armenian people. A redefinition of the peace terms of the Allied Powers seems to be forthcoming in a few weeks. If that be the case Armenians are looking forward to a clear and unambiguous statement of the future of their country.

-Yours, &c., A. S. SAFRASTIAN.
London, June 27.

№ 3

Liverpool Daily Courier
Victoria Street, Liverpool.

"DASHNAKIA."
The Strife in Armenia.

To the Editor of the Courier.

Sir, -I have read Mr. Scotland Liddell's communication from Baku in your issue of February 9th with mingled feelings of interest and amusement. In his report of a conversation with an Armenian family he quotes the statement: "There is today no Armenia; it is Dashnakia." This is one of those flourishes of rhetoric in which imaginative correspondents delight to base a general statement on one particular case.

No sane person would find a conclusion about any country merely on the opinion of a particular family, or of several families, which may be impelled by various motives to make wrong statements.

Many Armenians may have good reasons for criticizing the actions of the Dashnakzutiun Party, and some of them, like the family referred to above, go so far as to say that most of the evil deeds committed are due to this Party, but, on the other hand, Mr. Scotland Liddell is fundamentally wrong in his account and seems to have derived most of his information from Tartars, who have every reason to misrepresent the facts and hold Dashnakzutiun responsible for more of the mischief which really originated among themselves.

This Party began its activities thirty years ago, and not sixty, as Mr. Liddell asserts, and its founders were great Armenian patriots (Zavarian and Rostom) who devoted their lives entirely to the defense and welfare of the Armenian people. I myself, Armenian though I am, have criticized some of their questionable proceedings, but I believe Mr. Liddell is mistaken in regarding them as a band of terrorists and

ascribing to them an insatiable greed of violence and revenge. If Turks massacre thousands of Armenians in Asia Minor, the Great Powers are to blame for it, for it is they who arm and finance the Turks, thus enabling them to commit acts of unexampled savagery.

Mr. Liddell speaks about an Armenian Bolshevik combination and its action against the Musulmans in March, 1918. Had your correspondent been fully acquainted with the facts, he would not have given a distorted version of them. At the date to which he refers Armenians had either to join the Bolsheviks in order to save themselves or to join the Tartars, thus placing themselves under Tartar rule. Their past experience recommended the adoption of the first course in the same way as circumstances compelled Great Britain to join hands with Tsarist Russia against Germany.

It is not true that Dashnakzutiun is alone responsible for the strife now raging in Transcaucasia.

-Yours, &c., A. SAFRASTIAN,

The Armenian Bureau, Regent-street, London, Feb, 17, 1920.

№ 4

ARMENIA AND THE TURKISH TREATY.

Cutting from the Westminster Gazette

Issue dated 21.2.1920

To the Editor of the "Westminster Gazette."

Sir,-You are voicing the feelings of the Armenian people in your editorial note under the above heading.

Since the day of the armistice France has insisted on joining Cilicia to Northern Syria under her own mandate.

Leaving the ultimate settlement of the fate of Cilicia to the Peace Conference, although never renouncing their historic right to that region, the Armenians did everything in their power to co-operate with the French in assuring at least the security of about 150,000 Armenians who flocked to Cilicia after the collapse of Turkey.

But France, according to the declarations of her own representatives, has pursued, and still continues to pursue, an Islamic policy, which consists in favouring the Turk as against the Armenians, and heterogeneous Mohammedan minorities as against the Turks.

The Armenians of Cilicia have asked the French for months past to supply them with arms with a view to preparing them for emergencies, and, when the French consented to arm an Armenian village, they at the same time armed several Mohammedan villages.

This favoritism shown to the Turk, however, was of no avail. As soon as the Turkish Nationalist bands saw any opportunity, they attacked the French troops first and next the Armenians.

It is now feared that Cilicia may, after all, be left to the Turks. There is a written agreement between the French Government and the Armenian Delegation, dating back to October 1916.

This agreement was concluded with the approval of the British Government. The fundamental point of it was that the Armenians were to raise a volunteer corps under French officers to fight against the Turks for the liberation of Cilicia, and the French were to grant autonomy to the Armenians in that region.

-Yours, &c., A. SAFRASTIAN.

№ 5

THE FUTURE OF ARMENIA.
FULFILMENT OF PROMISE DEMANDED.
PLIGHT OF A PEOPLE.

Cutting from the Pall Mall Gazette
Issue dated 4.3.1920

Nubar Pasha, Chief Armenian delegate to the Peace Conference, son of the late Nubar Pasha, the famous Prime Minister of Egypt, was interviewed at the Carlton Hotel by a correspondent of the “Pall Mall Gazette”. with whom he discussed the Armenian question from the European and American angles.

The Turks' Past.

“The news of the new massacres in Cilicia have thrown us into consternation,” he said. “If the Turks are so audacious even before peace is signed, one can imagine what they would do if Cilicia were restored to Ottoman domination.”

“Past experience has made quite obvious the utter worthlessness of guarantees. as the Turks will never miss an opportunity to recommence their atrocities, as they are doing now. According to what has been published in newspaper, the Supreme Council would settle the Turkish problem thus: Turkish sovereignty to cease over Syria,

Mesopotamia, Palestine, and Arabia but Cilicia to remain under Ottoman domination, France contenting herself with only preferential rights therein."

Contrary to Allies' Principles.

"This is contrary to the principles proclaimed by the Allies during the war, to the principle of liberation of oppressed peoples, and, above all, it is in opposition with the promises made by them to liberate Armenia."

"I must add, in consideration of our supplying volunteers to fight against the Turks, we were promised a wide measure of autonomy in Cilicia under French protection, there being no question of a mandate."

"We did supply the volunteers who fought bravely in Palestine and earned high praise of the French commanders and of Lord Allenby. We are, therefore, justified in demanding the fulfilment of the promise, otherwise it would be most iniquitous to liberate Arab Musulman countries and to restore Turkish rule Cilicia, where the Christian Armenian population was in majority before the war".

"We Have Fought Loyally."

"We have fought loyally on the side of the Entente, and we cannot believe, in spite of alarming rumours, that we may thus have deserved to be treated like enemies."

"Armenia has always been the dividing line between the civilizations of the West and the East.

It is precisely for this reason that the great nations of the Occident and the Orient have attached so much importance to the domination of our highlands, which have been torn from us and changed hands in numberless wars.

It is indeed the geographical situation of Armenia which would allow this State to frustrate the Turanian danger by separating the future Ottoman Empire of Anatolia from the Turanian peoples of the Caucasus and beyond".

№ 6

ARMENIAN MASSACRES.

To the Editor of the Pall Mall Gazette

Sir,- Your correspondent Mr.Pickthall clamours for "the names of any English, French, or American officials who have held an inquiry into that question (i.e., of the Armenian massacres) on the spot.

Had Mr.Pickthall given to the Bryce Report the attention which it merited he would have seen that it contained the testimony of such witnesses as the Italian Consul

at Trebizond, the American Consul at Erzeroum (Mr.Stapleton), the American Consul at Aleppo (Mr. Jackson), and the American Consul at Kharput (Mr. Riggs).

He would, further, have seen that the information in it was not exclusively derived from Armenians, missionaries and other "prejudiced" witnesses. I now come to the German White Book, which your correspondent has obviously neither read nor digested. To his sneer that it is based upon the reports of local missionaries and Armenians "arranged" by Dr. Lepsus.

I may retort that in the whole 580 pages of that book there is not one solitary document of Armenian origin. The bulk of the contents consists of diplomatic communications exchanged between the German Government, the German Embassy in Constantinople, and the German Consulates in Turkey. It, therefore, follows that the letter of Mr. Pickthall is half compounded of "inconsequences" and half of "downright lies."

As to the Armenian propaganda to which he refers, let me admit that in having our case before the civilized world we neither gloss over its horrors nor minimize its urgency; the course which we follow is surely an obvious and legitimate one. It is a little difficult to conjecture the motive of Mr. Pickthall's chivalrous advocacy for those Turkish Pashas whom the unanimous verdict of unbiassed observers has branded as "the most inhuman type of humanity." It is notorious, however, that simple souls can be found to sign petitions pleading for the reprieve of condemned murderers.

A.SAFRASTIAN.
153, Regent-street. W. 1.

№ 7

Daily Herald
2 Carmelite Street, E.C.
Cutting from issue dated 6.3.1920

THE TURKISH PROBLEM

To the Editor of the DAILY HERALD.

Sir, -The legend of the massacre of Turks by Armenians at Van, Bitlis and Tavskerd (?) during February, 1915, has become nothing less than an obsession with your correspondent, Mr. Marmaduke Pickthall.

These massacres are not less mythical than the city of Tavskerd, which does not exist and never has existed in Armenia or anywhere else. It will be interesting to know

why this quixotic champion of the Turkish Pasha draws no distinction between him and the Turkish peasant.

The distinction exists and is a very decided one. Had Mr. Pickthall been responsive to the wrongs and claims of the Turkish masses, it would not have been on behalf of their age-long oppressors that he would have broken a lance.

The Turkish peasantry of Anatolia have been absolutely exhausted in manpower and in economic resources during the past 10 years of incessant war, and yet their inexorable tyrants are at the present moment commandeering the last remnants of their flocks and stores preparatory to goading them once more into the shambles. And this is the system that finds such a vehement champion in your columns.

-Yours faithfully, A. SAFRASTIAN.

№ 8

The Westminster Gazette
Victoria House, Tudor Street, E.C.
Cutting from issue dated Nov.6.1920

THE MASSACRE OF HADJIN.

To the Editor of the "Westminster Gazette."

Sir, - In the excitement caused by the Greenwood trial and the American Presidential election, it seems almost impossible to expect that the massacre of 10,000 Armenians would make any impression except among those who have been closely following the gallant stand made by those Armenians against the enormous number of Turkish Regulars and Irregulars. It is futile to attempt to trace the responsibilities in this new tragedy which has fallen upon the remnant of these sturdy mountaineers.

Soon after the armistice the British and French military authorities encouraged the Armenians deported by the Turks to Syria and Mesopotamia to concentrate in Cilicia. For the Armenian people in those circumstances and every other circumstance this encouragement given by the Allied Powers was naturally regarded as a safeguard of the development and security of the Armenian people in Cilicia. More than 150,000 Armenians gathered within the borders of Cilicia in a few months after the armistice. Under British military occupation the Armenians of Cilicia practically recovered their former economic position in the course of a few months. Then, in November 1919, British troops were replaced by the French, in accordance with a Military Convention signed between the two Powers. In February of this year about 20,000 Armenians were massacred at Marash.

As far as it is possible to judge on the merits of the case, the policy followed by France in Cilicia for the last year has been a sublime masterpiece of muddling and inconsistency. The French authorities on the spot, with an eye on Damascus, have alternately pursued a policy of conciliation and a policy of pin-pricks towards the Turkish Nationalists, who apparently do not bother their heads to understand the motives of the French, for they have massacred the French as brutally as they would massacre anybody else.

The city of Hadjin, about eighty miles due north of Adana, had been isolated since last March owing to the muddled policy of the French. These hardy mountaineers of Armenia Cilicia have been accustomed to long sieges and stout self-defense ever since, the appearance of the Turks in the West of Asia. In July last the women of Hadjin, despairing of the masterly inactivity of the Allied Powers, appealed to the women of the civilized world, asking their intervention on their behalf. In the meantime, however, the French authorities allowed the Armenians to supply the garrison of Hadjin with flour and munitions by aeroplane.

At the beginning of September last General Gouraud visited Cilicia, and as a result there was a volte-face in the French policy towards the Armenians. The Armenian local authorities were suppressed; the 500 Armenian volunteers who were on their way to rescue Hadjin were disarmed and disbanded, and the supply of provisions to Hadjin was stopped.

In the House of Commons last week Mr. Harmsworth stated that Italy had supplied arms to Turkish Nationalist forces. Italy could supply these arms from her zone of influence at Konia, and the Turkish Nationalists seem to have made use of the arms supplied by Italy against the beleaguered garrison of Hadjin.

It is in this way that some of the Allied Powers have begun to precise their rights according to the Tripartite Agreement signed at Sevres on August 10 in their respective zones of influence. It is to be hoped that those Powers will put a better interpretation on the terms of the Turkish Treaty respecting the rights of minorities, and thus prevent further outrages similar to that which has been inflicted on the brave people of Hadjin.

- Yours faithfully, ARSHAK SAFRASTIAN.

November 4

№ 9

“Christian World”
47, VICTORIA STREET, WESTMINSTER,
LONDON, S. W. I.
Cutting from issue dated 16.5.1929

FRIENDS OF ARMENIA
Missionary and Relief Society.

President: The Right Hon.Lord Radstock, C.B.E.
Vice-Presidents:The Hon. Montagu Waldegrave, Chairman.
S. E. Hurnard, Esq., J.P., Hon. Treasurer.
The Right Hon. Viscount Gladstone.
Leonard Gow, Esq. Lady Bryce.
Mrs. T. Wakefield Richardson.
Hon. Editor: Miss E. Cantlow.
Hon. Secretary: Miss D. M. Redgrave.
General Secretary: Capt. Geo. F. Gracey, D.S.O.

DESPOILED ARMENIANS
£11,500 Needed

Speaking at the annual meeting of the Friends of Armenia, held at the Central Hall, Westminster, on Thursday afternoon, Admiral Sir. Richard Webb said he came to have some knowledge of the Armenian people while he was at the High Commission in Constantinople, and what he saw and heard there of their sufferings had left an indelible impression upon him. “For these unfortunate sufferers the Treaty of Lausanne spelt a doom which we cannot adequately realize”.

The Armenians have been despoiled of their lands, their hard-earned wealth, their churches and their schools; they are strangers and wanderers in foreign lands.

Had it not been for the stupendous blunder of the fatal descent upon Smyrna of the Greek Army in May, 1919 – the blame for which lies primarily at the door of some of the Great Powers – events would have been very different, and both Armenians and Ottoman Greeks might now have been living in their old homes in Anatolia.”

Miss Redgrave (hon. secretary) and Mr. Hurnard (hon. treasurer), who have both visited the Near East during the past year, spoke as to their experiences. Mr. Hurnard testified that the present was pre-eminently a time of opportunity for real constructive

work. He reported an income for the year of just upon £10,000, and forecasted the need for £11,500 in the present twelve months. Captain Gracey (general secretary) presented a report full of interest and encouragement as to the past year's work. "Settlement work", he said, "seems to have taken a new lease of life, and excellent progress has been made".

NAA, f. 412, L. 1, work 674, p. 1–29.

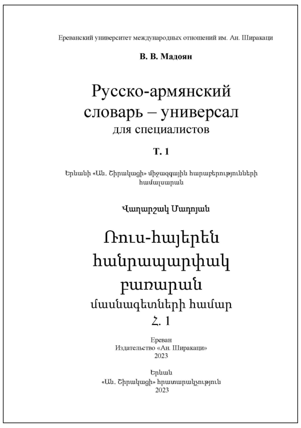
BIBLIOGRAPHY

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 412, ց. 1, գ. 606, թ. 34:

ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 674, թ. 1–29:

Ղամբարյան Ա. 2006, Հայկական հարցը 1912–1914 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 232 էջ:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ
BOOK REVIEWS


Ереванский университет международных отношений им. Ан. Ширакаци

В. В. Мадоян

Русско-армянский
словарь – универсал
для специалистов

Т. 1

Երևանի «Ան. Շիրակացի» միջազգային հարաբերությունների
համալսարան

Վաղարշակ Մադոյան

Ռուս-հայերեն
հանրապարփակ
բառարան
մասնագետների համար
Հ. 1

Ереван
Издательство «Ан. Ширакаци»
2023

Երևան
«Ան. Շիրակացի» հրատարակչություն
2023

MADOYAN V.V.

RUSSIAN-ARMENIAN DICTIONARY-UNIVERSAL FOR SPECIALISTS, VOLS. 1–2

(Er.: Publishing House "An. Shirakatsi", 2023), or A Step Forward in World Lexicography

Armenian lexicography has rich traditions, the beginning of which dates back to the 17th century. It reached its perfection in the works of the Mekhitarist Congregation in Venice. Among the linguistic dictionaries, a special place is taken by Russian-Armenian bilingual dictionaries, the practical significance of which is compelling both in the political aspect and in terms of intercultural cooperation. A great contribution to the development of Russian-Armenian lexicography was made by A. Daghbashyan [2] and A. Gharibyan [3]. The publication of the dictionary of the Academy of Sciences of the Armenian SSR [9] and others, valuable in practical application and in terms of vocabulary, should be particularly noted. In this series, a completely new word in lexicography is the "Russian-Armenian Universal Dictionary for Specialists" by Professor V.V. Madoyan [5], which actually includes almost the entire vocabulary of modern literary Russian, as well as comments on all the features of the Russian word (since the dictionary is intended for the Armenian user): word-formation, morphological characteristics (including inflection), pronunciation, origin (borrowing), syntactic norms, semantics, stylistic data, usage, in some articles - encyclopedic data, so that the reader is not forced to turn to other dictionaries (linguistic or encyclopedic). This is the reason why the dictionary is called "universal". It includes 110,000 words and phrases, idioms and winged expressions, it presents the terminology of new technology related to the computerization

of the modern world in particular detail. In reality, V.V. Madoyan's dictionary replaces all the existing linguistic (and in some cases encyclopedic) dictionaries of the Russian language and all Russian-Armenian bilingual dictionaries. This huge information is placed almost in the same volume as in the outstanding dictionary of A. Gharibyan. V.V. Madoyan’s dictionary is extremely significant in content, and is still the only one in the world. It can deservedly be considered a breakthrough in the world of lexicographic theory and practice. It is written not only taking into account the latest achievements of modern lexicography but also a number of new provisions that are developed and presented by the author in his famous monograph “Meaning and Thought in the Statics and Dynamics of Two Languages” [6, pp. 198–208].

The Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Armenia should be commended for recommending this work for publication.

In the preface, the author carefully and thoroughly describes the principles by which he has been guided when compiling the dictionary. In terms of translation the dictionary is an exception, since he translates the Russian word with an Armenian word (word by word) – the one with which the first is replaced in the context. Hence the author calls his work a speech dictionary in contrast to linguistic ones, for it represents in translation not only the equivalent of the translated unit, but often the equivalent of its interpretation. The interpretation is due not only to the absence, for example, of a corresponding analog in Armenian but also to the polysemy of the lexical unit, which manifests itself in different ways in the context, that is why the author fixes all the meanings of the Russian word “in the Armenian sense” and gives them use (if they are not in Russian dictionaries). Thus, the Russian word *go* has “two opposite vectors”, which requires in Armenian to fix not only *գնալ, ուղղվել*, but also *գալ*. And the number of similar examples is quite large.

The dictionary entry, following N.Y. Shvedova [8], is assembled by taking into account word-formation derivations, that is why the family of words is visible in it.

It would seem as though word-formative division does not present any special problems, especially since in modern Russian there are fairly complete dictionaries of morphemes of the Russian language, used by the author. However, in the plane in which the words are described in the work under consideration, the author presents a word-formation “biography” of all lexemes of the Russian language, the origin of some of which is not only vague, but also not checked out, therefore the author conducted his own research and presented his conclusions. This applies not

only to foreign words, but also to Russian words, which have passed into the literary language from dialects and have undergone historical changes that are partly unknown to the literary language and its researchers.

This is followed by pronunciation. The author is fair in building his transcription on the basis of scientifically recognized Russian one and showing a creative approach, he replaces a number of signs with those that can be understood by the Armenian reader, since Russian sounds are explained as far as possible through sounds that are somehow known to him. Otherwise, the transcription mark would remain an empty sign. V.V. Madoyan calls his approach "simplified transcription", because, for example, determining the pronunciation of several variants [and] in different positions is hardly possible without hearing. And there are many such cases. Following the author's logic, it must be recognized that if the stressed *a* in the transcription of R.I. Avanesov, which is adopted in Russian studies, is fixed [a], then why do we need the symbol [^] for the unstressed [a], if it can be denoted as [a] without an accent mark [1, p. 58, etc.]. But V.V. Madoyan, having replaced some, still left this sign [^], perhaps in order to avoid unnecessary criticism.

The morphological characteristics of words are given in exceptional detail, and their formation is easy to determine from a large number of tables. Usually, both explanatory and translation dictionaries record three declensions for nouns, two conjugations for a verb, etc. in the Russian language. In reality, taking into account the variations of forms and the place of stress, about 300 inflectional paradigms (for all parts of speech) are distinguished in Russian, which are given in the peer-reviewed dictionary for the first time and allow one to determine any form of any word with a place of accent. Therefore, it is such a dictionary that has truly completed both orthographic (the existing spelling dictionaries include only an indefinite form, the nominative case of the name, the infinitive of the verb, etc.), and full orthoepic forms.

Speaking about morphological factors, it should be emphasized that in this work for the first time participles and verbal adverbs are given. In the Russian language there is a certain rule for the formation of these forms, but it is not rigid, hence very often the forms that are provided by the rule are not formed, and those not provided by the rules are actively functioning in the language. V.V. Madoyan's dictionary is almost the only reference book that allows one to present the real state of affairs.

Syntactic features, as a rule, are associated with the verb. The author in this regard follows the established tradition and along with the indication of the control

of the verb, he presents the forms in use, that is why the transition "from theory to practice" is one step, which, according to structuralists, consists in lexical substitution, which is also facilitated by the fact that the reader can find any form of any word in the dictionary.

Stylistic notes are in every such reference book. In this case, the stylistic marks are associated with a certain meaning, that is why it gives the impression of a complete stylistic description of the word, and the stable phrases given to them in the form of phraseological units, etc. create a complete "stylistic world" of the lexeme.

But the dictionary primarily serves translation purposes. As already indicated, the Russian lexeme is given as "in the Armenian sense", i.e. through all the meanings that are manifested in the uses translated into Armenian. These are the mental structures about which C. Fillmore wrote: "Giving a special role to mental structures, and not to the abstract mapping of the forms of statements to formal semantic structures or true conditions, enhances the importance of the context (both linguistic and pragmatic) in the interpretation of statements" [10, p.131]. The author in the preface gives a clear theory of the translation of words which makes its repetition in this article unnecessary. But a theory remains a theory, and all explanatory dictionaries in particular cases often depart from their own theoretical postulates. In the present dictionary the Armenian equivalents are chosen so well that they do not raise doubts about thein accuracy. Semantics is considered to the smallest detail. Thus, the word *engage* in Russian explanatory dictionaries is explained as "to invite to dances", but, according to V.V. Madoyan, it either means "to invite" (compare: to engage in a mazurka), or "to invite to dances" (compare: to engage a lady).

"The semantic description of the vocabulary," writes M.A. Krongauz, "implies a fixed metalanguage and a standard form of description of a particular word. Only in the presence of a single metalanguage can we talk about comparing the meanings of different words and establishing the consistency of lexical meanings" [4, p. 107]. This rule regarding the comparison of the lexical meanings of words of different languages is given in detail in the preface of the dictionary. As the author writes, "a bilingual dictionary is always an attempt to identify the consciousness of two languages. If they are close, it is not difficult to do so. Otherwise, some serious scientific research is needed to equalize different types of options. It can be said (if we bear in mind all the uses of the word) that in Russian and Armenian there are almost no equivalents and completely identical meanings, which often requires

additional interpretation. For example, **ЛОЖБИНА 1**. **Ձորակ** (գետնի մակերեսին, նեղ և ոչ խորը): **2.Առվակ** (նեղ և ոչ խորը ափերով):" [5, v.1, p.15].

It has long been observed that "in the preparation of a dictionary of a foreign language, the difficulties increase exponentially, according to the degree of linguistic and cultural differences ... However, too often the compilers of dictionaries do not realize the deep structural difference between languages and between cultures" [7, p. 46]. That is why the author periodically includes articles and encyclopedic information.

Naturally, a linguistic dictionary, especially a translated one, cannot cover encyclopedic information completely, but where necessary, the author uses it. So, in the Russian state, the tsars approved the codes – "collections (laws)". This word is translated as *օրենսգիրք* ("code") so that it may not be used by the reader in the meaning of "assembly".

As in any work, there are random errors in this huge dictionary. In conditions when proofreaders have disappeared from our reality, there are shortcomings in any work, even in terms of volume, very small. What can we say about this fundamental work! They, shortcomings, of course, are very rare, but they are there. For example, in Armenian, not *փողեր լվանալ*, but *փող լվանալ*, in some cases the word-formational affix is not indicated in italics (although it is obvious from the highlighted morphemes), etc., but this does not change our opinion about the author as one of the leading scientists of our time – a brilliant connoisseur of Russian and Armenian philology.

The dictionary (it must be emphasized once again!) is certainly a step forward in the world of lexicography as along with the author's theoretical attitudes, serious discoveries at all levels of Russian grammar and lexicology, it creates a holistic view of the Russian language and the doctrine of it – for the first time in the world of science.

Here are some common examples of dictionary entries:

[**ВОД**]***ЯН***//**О'Й**[1] [въд'ино'й], *գ, ա,* 107, *ատսպ* **Ջրային ոգի,** ծովարքա՝ ջրում ապրող ծերուկ, ջրի տերը (սլավոնների դիցաբանության մեջ): *Бояться водяного. – Ջ. ոգուց վախենալ:*

АУТОПСИ'//Я [ʌутʌпс'и'јъ], [*ֆր* autopsie < *հուն* autos, opsis «տեսնելը»], *գ, ի,* 169 **Դիահերձում** (մահվան պատճառները պարզելու համար): *Прибегнуть к аутопсии. – Դիահերձման դիմել:*

АУТОДАФЕ' [ʌфтъдʌфэ′],[*ֆր* autodafé <*պորտ* auto-de-fé <*լատ* actus fıdei «հավատքի գործ»], *գ,չ, չհլվ* **Աուտոդաֆե,** հրադատություն՝ միջին դարերում հերետիկոսների և հերետիկոսական գրականության հրկիզում հանրության աչքի առջև: *Устроить а. – Ա. սարքել:*

[**БАЮ'К**]*А*//**ТЬ** [бʌjу′кът’], *բ*1а, -аю, -аешь, *անկատ, кого-что* **Օրորել**, նանիկ ասելով, օրոր ասել, քնեցնել: *Б. младенца. – Մանուկին օ.:*

The dictionary under review is extremely useful for teachers of the Russian language and literature, students and graduate students of philological faculties of both Armenian and Russian universities, translators, linguists of all directions, as well as all those who are interested in Armenian and Russian scientific and fiction literature, since the discussed work mentioned above, gives a full answer to all feasible questions.

BIBLIOGHRAPHY

Avanesov R.I. 1968. Phonetics of the modern Russian literary language. Moscow: Prosveshchenie, p. 54–108.

Daghbashyan A. 1903, Complete dictionary from Russian into Armenian. Tiflis.

Gharibyan A. 1968, Russian-Armenian dictionary. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR.

Krongauz M.A. 2005, Semantics. Moscow: Academa, 350 p.

Madoyan V.V. 2023, Russian-Armenian Dictionary – Universal for Specialists, vols. 1–2. Yerevan, “An.Shirakatsi”.

Madoyan V.V. 2016, Meaning and Thought in the Statics and Dynamics of Two Languages. Moscow: Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, 288 p.

Naida A.E. 1962, Analysis of meaning and compilation of dictionaries. – New in linguistics. V. 2. Moscow: In. Lit., p. 45–72.

Ozhegov S.I. 2005. Shvedova N.Yu. Dictionary of Russian language. Moscow: RY.

Ter-Minasyan E. et al. Russian-Armenian Dictionary, vols. 1-4. Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1954–1958.

Fillmore Ch. 1973, Basic problems of lexical semantics. – New in foreign linguistics. Moscow: Raduga, p. 74–123.

LALIK KHACHATRYAN

Doctor of Philology, Professor, Head of the Laboratory of Linguistic Research, Armenian Pedagogical University after Kh. Abovyan

lingualal51@mail.ru



ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀՐԱԲՅԱՆ. ԽԱՆԱՍՈՐԻ ՎԱՐԴԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ Ռ. ՍԱՀԱԿՅԱՆԸ

(Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2022, 260 էջ)

«Ի՞նչ անել, hn ձեռքերդ չես ծալի, նստի, որ գան քեզ սպանեն, թալանեն»[1]: Խանասորի Վարդանն է ասել…:

Ազատագրական շարժումների և, մասնավորապես, հայկական ազատամարտի բոլոր փուլերին բնորոշ այս ձևակերպում-ճիչը ցավալիորեն այժմեական է: Ցեղին բնորոշ պատգամն այս անգամ բարձրաձայնել է Սարգիս (Սերգեյ) Մեհրաբյանը, նույն ինքը՝ Խանասորի Վարդանը, Վահե Սյունին, Շատախի առյուծը:

Հայոց գոյապայքարը, սկսած XIX դարի վաթսունական թվականներից և առ այսօր, բազում պայծառ ու անձնուրաց անուններ է պարգևել իր ժողովրդին. նրանց մեջ, մեր խորին համոզմամբ, առանձնանում է Խանասորի Վարդանը, որի ամբողջական կերպարը ժամանակի ու տարածության մեծ փորձություններն անցնելով՝ հառնում է իր ոգեղեն ու հերոսական նկարագրով:

Մեր կարծիքով, այդ հավերժական արժեքների գիտակցումն է մղել պատմագիտության դոկտոր Ռուբեն Սահակյանին անհայտից հավերժին փոխանցելու, մեր հանրության սեփականությունը դարձնելու այդ հերոսական գործչի հուշապատումը: Այս բնագավառում պատմաբանը զգալի փորձ ունի. նրա աշխատասիրությամբ հրապարակվել են Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանի (Ա-Դո) (Երևան, 2015) և Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանի (Երևան, 2022) հուշերը:

«Սարգիս Մեհրաբյան. Խանասորի Վարդանի հիշատակարանը» հուշապատումն ունի բովանդակային հաջողված կառուցվածք. այն սկսվում է հուշերը հրատարակության պատրաստող Ռ. Սահակյանի ծավալուն և ընդհանրացնող կենսագրական ներածականով, որտեղ քննական մեկնաբանությունների և ծանոթագրական հարուստ նյութի համատեքստում ներկայացվում է Ս.Մեհրաբյանի կյանքը և գործունեությունը (էջ 5–59):

[1] Սարգիս Մեհրաբյան. Խանասորի Վարդանի հիշատակարանը, Երևան, 2022, էջ 61:

«Վարդանի հիշատակարանը» բաղկացած է հինգ ենթաբաժիններից, այն է՝ *ա*. Արցախի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ և ղեկավար, *բ*. Մասնակցությունը ՀՅԴ IV ընդհանուր ժողովին. հետագա գործունեությունը, *գ*. կամավորական շարժումը, *դ*. դեպի Վան և ե.կամավորական խմբերի լուծարումը: Աշխատասիրությունն ամփոփվում է անձնանունների և տեղանունների ուղենիշով:

Ռ. Սահակյանը հավաստում է, որ Խանասորի Վարդանը իր հիշատակարանը սկսել է շարադրել 1937 թ. հունվարի 29-ից՝ Երևանում, ապա և Մոսկվայում, և որ հիշատակարանը բաղկացած է 2 մեծ տետրից: Այն սկսվում է Ղարաբաղում, մասնավորապես Շուշիում հայ-թաթարական 1905 թ. ընդհարումների նկարագրումից: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Վարդանը հուշերը սկսել է շարադրել Աղասի Խանջյանի հանձնարարությամբ:

Հրատարակության ներկայացված հուշագրությունը վերականգնվել է բնագրի սևագրի տարբերակից, որը պահվել է Ավետիք Իսահակյանի մոտ: Հիշատակարանը բաղկացած է 12 տետրից, որոնք գտնվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Տիտղոսաթերթի վրա պահպանվել է Վարդանի հետևյալ մակագրությունը. «№ I-ին մեծ տետրակ: Վարդանի հիշատակարանը բաղկացած է երկու մեծ և ինը փոքր աշակերտական տետրերից՝ № 1–9»[2]:

Ռ.Սահակյանը ընթերցողին է ներկայացրել 10–12-րդ տետրերը, որոնք համեմատաբար ավելի ամբողջական են և ընդգրկում են Խանասորի Վարդանի 1906–1916 թթ. գործունեությունը, ինչը մեր հանրությանը քիչ է հայտնի:

Խանասորի Վարդանի կենսագրությունը պատշաճ կերպով և նոր հետաքրքիր դրվագների հավելումներով ներկայացված է Ռ. Սահակյանի ներածականում, որը մեր համոզմամբ ինքնուրույն գիտական արժեք է ներկայացնում:

Սույն գրախոսությամբ մենք կփորձենք վերարժևորել Ս.Մեհրաբյանի գործունեության կարևորագույն դրվագները:

Մինչև «Հավերժի ճամփորդ» դառնալն ու «Խանասորի Վարդան» օծվելը, Սարգիս Մեհրաբյանն անցել է ճանապարհ…Ծնվել է 1867 թ. օգոստոսի 10-ին, Շուշիում, չնայած թոռնուհու՝ Իրինա Պոստինայի վկայությամբ ծնվել է Արցախի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի Ղլլաղ (Ծաղկաշատ) գյուղում: 1885 թ. ավարտել է Շուշիի թեմական դպրոցը, 1888 թ. զորակոչվել է բանակ՝ ծառայել Գորիում և Ալեքսանդրապոլում:

---

[2] Տե՛ս Սարգիս Մեհրաբյան 2022, 58:

1890 թվականը կարելի է համարել ապագա թրծված գործչի մկրտության տարեթիվը: Ս. Մեհրաբյանը դասալքում է և մասնակցում Սարգիս Կուկունյանի արշավանքին: Նույն թվականին էլ նա անդամակցում է ՀՅ Դաշնակցությանը, տեղափոխվում Թավրիզ, որտեղ էլ ստանում է *Վարդան* կուսակցական ծածկանունը: Հիշարժան է, որ 1893 թ. մարտին Վարդանը, որպես պահակ, հսկել է Դերիկի Սբ. Աստվածածին վանքը, որտեղից, ինչպես հայտնի է, զենք ու զինամթերք էր տեղափոխվում Արևմտյան Հայաստան:

1896 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Վարդանը 8 հոգուց բաղկացած ջոկատով անցնում է Վասպուրական, ղեկավարում է Շատախի ինքնապաշտպանությունը, սեպտեմբերին մասնակցում Վանի հերոսամարտին, ականատես լինում քրդական մազրիկ ցեղի կողմից Պարսկաստան նահանջող 1500 անզեն հայ մարտիկների կոտորածին:

1897 թ. Խանասորի արշավանքի համատեքստում, թերևս առաջին անգամ Վարդանի հիշատակարանում ի հայտ է գալիս նոր փաստ, ուշագրավ մանրամասն, որը մեր կարծիքով լրացնում և ամբողջացնում է ՀՅԴ վրեժի ակցիայի նպատակը: Վարդանը վկայում է, որ «կուսակցության կողմից որոշում կայացվեց մի մեծ արշավանք կազմակերպել դեպի երկիր»[3]: Վճռորոշ նշանակություն է ունենում ժամանած երկու գործիչների՝ Հարություն Շահրիկյանի և Վահան Ջալալթյանի տեղեկությունն այն մասին, որ Եվրոպայում հրավիրվելու է կոնֆերանս, որտեղ քննվելու է նաև Հայկական հարցը, ուստի անհրաժեշտ է խոշոր գործողությամբ եվրոպացիների ուշադրությունը հրավիրել արևմտահայության դժնդակ դրության վրա: Վարդանը հավելում է, որ բացի վերը նշվածից, արշավանքը նպատակ ուներ վրեժխնդիր լինել քրդերից: Ավելացնենք միայն, որ ինչպես Ս. Կուկունյանի արշավանքը (1890 թ.), բանկ Օտոմանի գործը (1896 թ.), այնպես էլ Խանասորի արշավանքը բացի Հայկական հարցի՝ առաջնային խնդրի ակտիվացումից, նպատակ ունեին հայ իրականության մեջ ամրապնդել նորաստեղծ Դաշնակցություն կուսակցության անունն ու հեղինակությունը:

Խանասորի արշավանքի հետ կապված ուշագրավ են նաև Արմենակ Եկարյանի գլխավորությամբ արմենականների ջոկատի մասնակցության, Նիկոլ Դումանի և Վարդանի հակասությունների փաստերը: Ընթերցողի ուշադրությունն անշուշտ կգրավի Ռոստոմ Զորյանի կրտսեր եղբայր Արիստակես Զորյանի և Մարո Մակարյանի սիրո ողբերգական պատմությունը և օրիորդի

[3] Սարգիս Մեհրաբյան 2022, 17:

ինքնասպանության դրվագը: «Այդպիսի խելագար սեր ես չէի տեսել»,- վկայում է Վարդանը: Օրիորդը տեղյակ էր, որ Արիստակեսը մասնակցելու է արշավանքին, բայց անկարող էր նրան հետ պահել այդ մտքից և որպեսզի արգելք չդառնա սիրեցյալին, Փայաջուկ գյուղում ինքնասպանություն է գործում, ի դեպ այն ատրճանակով, որը նրան նվիրել էր Վարդանը: Խանասորի արշավանքի ժամանակ զոհվում է նաև Ս. Զորյանը: …Ինչ-որ տեղ Ռոմեո-Ջուլիետի պատմություն՝ ընդգծված ազգային նկարագրով:

Ռ. Սահակյանին հաջողվել է վերհանել հայդուկային շարժման և ՀՅԴ մարտավարության նկատմամբ Վարդանի հայացքների փոփոխությունը: Այդ գործընթացը դրսևորվում է հատկապես 1907թ. մարտ-ապրիլին Վիեննայում ընթացող ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովի աշխատանքների ընթացքում:

Եթե նախապես, 1896 թ. Վարդանը Վանում քննադատում էր Արմենականներին, որոնք Մ. Փորթուգալյանի լիբերալ-բուրժուական հոսանքին հարող գաղափարների ազդեցությամբ գերապատվությունը տալիս էին հայ երիտասարդության հայեցի կրթության և դաստիարակության գործին, որպես ազատագրական շարժման առաջնային ուղեգիծ, ուստի և մեծ տեղ էին հատկացնում զինված պայքարին, ապա Ժնևում և Վիեննայում 1907 թ. նա գտնում էր, որ այլևս հնարավոր չէ հայրենիքի ազատագրության համար օգտագործել 1890-ական թվականների որդեգրած մարտավարությունը: Վարդանը նշում է. «Առաջ կարծում էր, թե 12 հոգով կարելի է ազատել Հայաստանը»: Մասնակցելով 1890-ականների ինքապաշտպանական մարտերին, նա հանգում է ցավալի, բայց համարձակ եզրակացության. «… Բայց այդ բոլորից յետոյ, ո՛չ մի դրական արդիւնք չունեցանք, որպէսզի կարողանայինք գործը շարունակել նոյն եռանդով»[4]:

Ռ. Սահակյանը իրավացիորեն նշում է, որ մի կողմից անդրադառնալով 1890-ական թվականների մարտերին, Վարդանը համոզված էր, որ արևմտահայությունը կկարողանա ազատագրվել և, Բուլղարիայի օրինակով, հնարավորություն կունենա ազատություն ստանալու, բայց մյուս կողմից, 1907 թ. մարտի 19-ի ՀՅԴ IV ընդհանուր ժողովի նիստում գտնում էր, որ «իւրաքանչիւր յեղափոխական շարժում զոհեր է պահանջում, բայց կոտորուելուն էլ չափ ու սահման է հարկաւոր դնել, անվերջ կոտորուելը հերոսութիւն չէ»[5]: Վարդանի համոզմամբ, անհրաժեշտ էր փոխել ռազմավարությունը, սահմանափակել

---

[4] Տե՛ս Հիշատակարանը, 14:

[5] Տե՛ս Հիշատակարանը, 25:

պահանջները իսկ առաջնահերթը՝ արևմտահայությանը զինավարժ դարձնելն էր[6]:

Համազասպ Սրվանձտյանն օրինակ, գնահատելով Ղարաբաղում հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ Վարդանի վարքագիծը, դժգոհում էր վերջինիս պաշտպանական մարտավարությունից, պահանջում էր նախահարձակ լինել և ահաբեկել թշնամուն: Նույն պատկերն է ստացվում Միքայել Վարանդյանի բնութագրմամբ. «Կը մերժեր ընկերներու յորդորները՝ ակն ընդ ականի օրէնքով գործել թշնամու դեմ, վառել այս այն թաթար գիւղը, ոչնչացնել խուժանը»[7]:

ՀՅԴ մարտավարության խնդրի համատեքստում ուշագրավ դրվագ է նաև Կիլիկիայում, մասնավորապես, Զեյթունում և Այնթապում ՀՅԴ գործունեության վերաբերյալ Վարդանի դիրքորոշումը: Ընդհանուր առմամբ այդ վերաբերմունքը հանգում էր նրան, որ տեղում ՀՅԴ գրեթե օժտված չէր ազդեցությամբ, բայց անընդմեջ ապստամբության կոչեր էր անում: ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում Վարդանն այդ մասին էլ հանդես եկավ հաշվետվությամբ. ի դեպ նրան համակարծիք էր Սիմեոն Զավարյանը. «այժմ Զեյթունում ապստամբութեան մասին երազելն անգամ անհնար է»[8]:

Այդ եզրահանգման լավագույն հիմնավորումը 1913 թ. դեկտեմբերի 13-ին ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի հետևությունն էր առ այն, որ «Կիլիկիայի պէս մի կարեւոր շրջան, առանց գործիչ ընկերների մնալու, կազմակերպութիւնը բոլորովին քայքայուած վիճակ կը ներկայացնէ»[9]:

Վարդանի կյանքում ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովն ունեցավ ևս մի կարեվոր նշանակություն: 1907 թ. ապրիլի 9-ի նիստում նա հանդես եկավ «Կովկասահայերի ինքնապաշտպանության» մասին բանաձևի առաջարկով, որն ընդունվեց:

Փաստորեն և՛ ՀՅԴ ժողովը, և՛ Վարդանն անձամբ ամփոփում էին 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական պատերազմի արդյունքներն ու հետևանքները:

Պատմական այս փուլում հիմնականում բյուրեղացան և դրսևորվեցին հայդուկապետ Վարդանի, որպես կուսակցականի, յուրահատուկ, ոչ միօրինակ ու քննադատական մոտեցումները:

---

[6] Տե՛ս Հիշատակարանը,

[7] Հիշատակարանը, 48:

[8] Հիշատակարանը, 34:

[9] Հիշատակարանը, 35:

Նախ նշենք, որ այդ ընդհարումների ժամանակ, 1905 թ. հուլիսին Վարդանը նշանակվում է Ղարաբաղի (Գանձակից-Մեղրի) շրջանի ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավար: Հիշատակարանում մեծ տեղ է հատկացվում Շուշիի դիմադրությանը:

Վարդանի ընդհանուր գնահատականն այն էր, որ «եթե կռիվները չղեկավարվեին, թողնեինք ինքնահոսի, ժողովրդին չզինեինք, հայերը կարող էին մահմեդականություն ընդունել իրենց գոյությունը փրկելու համար»[10]:

ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի ապրիլի 16-ի նիստում քննարկվում է թաթարների շրջանում հակակառավարական քարոզչություն կատարելու հարցը: Օրինակ, Սևքարեցի Սաքոն համամիտ էր ռուսական կառավարության դեմ թաթարների հետ միասին հանդես գալու գաղափարին, Համո Օհանջանյանն առաջարկում էր ապագա դաշնության հարցի շուրջ թուրքերի հետ աշխատել, իսկ Վարդանը սթափ հակադարձում էր նաև Ավետիս Ահարոնյանին, թե «որքան էլ ատելու լինի իր բէգին, թուրք գիւղացին այնուամենայնիւ դեռ պատրաստ է մեզ հարուածելու»[11]: Առավել քան այժմեական է Վարդանի մյուս հակադարձումը Ավ. Ահարոնյանին: Նա գտնում էր, որ վտանգավոր և նույնիսկ անհնար է թաթարների միջավայրում հակակառավարական քարոզչություն իրականացնել, քանի որ «թուրքերն իրենք կը յայտնեն այդ մասին կառավարութեանը»[12]:

Ապրիլի 20-ին Վիեննայի ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովին ներկայացրած զեկուցագրում Վարդանն ու Սևքարեցի Սաքոն հետևյալ կերպ են բնութագրել թշնամուն.«Զգոյշ լինենք, չհեգնենք մեր հակառակորդի ոյժը. նոքա աւելի զինուորական եւ աւելի տոկուն են, քան մերոնք»[13]:

Համառոտ թվարկենք նաև Վիեննայի ժողովի հետ կապված մի շարք ուշագրավ մանրամասներ, որոնք իրապես հետաքրքիր են դարձնում Հիշատակարանի ընթերցումը և կարող են շարժել ոչ միայն պատմաբան-մասնագետի, այլև յուրաքանչյուր ընթերցողի հետաքրքրությունը: Այսպես, Վարդանը նշում է, որ ճանապարհվելով Վիեննա և չտիրապետելով լեզվին, նա ռուսերեն-գերմաներեն ճանապարհորդական փոքրիկ գրքույկով փորձում էր տարրական գիտելիքներ ձեռք բերել[14]:

---

[10] Հիշատակարանը, 42–43:
[11] Հիշատակարանը, 47:
[12] Հիշատակարանը:
[13] Հիշատակարանը, 47–48:
[14] Տե՛ս Հիշատակարանը, 103:

Վիեննայի ժողովում նրան հիացրել էր Բալկանյան պատերազմի հերոս, մակեդոնական ու բուլղարական ազատագրական շարժման ղեկավար ու միաժամանակ Անդրանիկի ու Նժդեհի զինակից Բորիս Սարաֆովը:

Հիշատակարանը կարևորվում է էսեռների հետ ունեցած հարաբերությունների նկարագրությամբ, գործակցության փաստերով: Վարդանը ներկայացնում է հատկապես էսեռների հիացական վերաբերմունքը՝ հայերի իրականացրած հաջող ահաբեկչական ակտերի վերաբերյալ և մասնավորապես այն հանգամանքը, որ իրականացնողները ողջ էին մնում. նկատի ունեին Բաքվի նահանգապետի ու հայ-թաթարական ընդհարումների սանձազերծող Նակաշիձեի ահաբեկումը[15]:

Հիշարժան է նաև Վարդանի և Բեռնում անվանի նյարդաբան, պրոֆեսոր Դյուբուայի հանդիպումը:

Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի) ուղեկցությամբ Վարդանը տեսակցում է բժիշկին՝ հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ սկսված իր ջղաձգումների պատճառները պարզելու նպատակով: Այստեղ մեզ հետաքրիր է ոչ թե պրոֆեսորի մասնագիտական կարծիքը, այլ նրա, որպես հեռատես քաղաքագետի և իհարկե, եվրոպացու խորհուրդը Վարդանին: Դիմելով Ակնունուն, նա ասում է. «Ասացեք պարոնին, որ կովկասյան հարցերը ոչ մի օրվա և ոչ էլ մի մարդու ձեռքով վճռվելիք խնդիրներ են, հետևաբար չարժե դոցա մասին մտածել»[16]:

Վարդանը Ժնևում հանդիպել էր Սիամանթոյին, մտերմացել նրա հետ և այն աստիճանի, որ հաճախ միասին էին լինում, կերակուր պատրաստում, միասին ճաշում[17]:

Հիշատակարանի 60–102 էջերը նվիրված են 1905–1906 թթ. Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական մարտերին:

Առանձնացնենք մի քանի ուշագրավ փաստեր և, իհարկե, Վարդանի դիտարկումները, որոնք ոչ միայն պատմական դասի, այլև իրականության ճշգրիտ պատկեր ձևավորելու առումով լավագույն օրինակներ կարող են դառնալ.

ա) Եվլախի մոտ թուրքերի վայրագություններին ի պատասխան, «մի անգամ հայերն էլ նման դիրք բռնեցին, այսինքն՝ կանանց և երեխաներին ձեռք

[15] Տե՛ս Հիշատակարանը, 107:
[16] Տե՛ս Հիշատակարանը, 108–109:
[17] Տե՛ս Հիշատակարանը, 120:

տվին՝ թուրքերը սարսափահար եղան և նոքա պատասխանել են, թե մենք տգետ ենք, դուք չպետք է անեիք մեզ նման»[18]:

բ) Ղարաբաղի ընդհարումների ժամանակ, երբ զինվորները վերադառնում են հաջող կռվից, թուրքերի տարած թալանած անասունները հետ են բերում, գյուղերի կանայք դուրս էին գալիս ընդառաջ, իրենց գլուխների ծածկոցները փռում գետնին, թե թող ձեր ձիավորները մեր գլխաշորերի վրայով գնան: Մի փոքր անհաջողության դեպքում էլ անեծք չէր մնում, որ չէին տալիս. ապա հետևում է Վարդանի եզրահանգումը. «Ինչ կարելի է ներել գեղջկուհի կանանց, չի կարելի ներել գիտակից, կրթված մարդկանց»[19]:

գ) Շուշիում թաթար մեծահարուստ կնոջ ոտաշորի դրվագը կարելի է դիտարկել որպես առօրեականության պատմության վառ օրինակ: «Մի անվանի թուրքի տնից,- պատմում է Վարդանը,- տարել էին բոլոր ընտիր ճերմակեղենները, որոնց մեջ եղել է և թուրք կնոջ ոտաշորը: Այդ անվանի թուրքը հայ հարուստներից մեկին միջնորդ էր ձգել, որ բարեխոսի կնոջ ոտաշորը վերադարձնեն, խոստանալով լուրջ գումար տալ: Թուրքը համարում էր մեծ անպատվություն յուր կնոջ ոտաշորը գտնելով քրիստոնյայի ձեռքում: Մեր զինվորները պատասխանել էին, թե եթե թուրքերը մեկ էլ համարձակվեն կռվելու, այն ոտաշորը դրոշակ պետք է լինի և նրանով կհարձակվեն թուրքաց թաղի վրա»[20]:

դ) Վարդանը մերժել էր նախկին քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյանին, որն ըստ թուրքերի խնդրանքի, ուզում էր երկու ֆուրգոն ալյուր բերել թուրքական մաս. «Ինչպե՞ս կարելի է թշնամի կողմին մթերք մատակարարել կռվի ընթացքում»[21]:

Վարդանի որոշ մոտեցումներ իր ժամանակի կարևորագույն իրադարձությունների հանդեպ լուրջ մտորումների և գնահատականների, վերաիմաստավորման խնդրի առջև կարող են կանգնեցնել ժամանակակից յուրաքանչյուր հայի:

Նախ և առաջ ուշագրավ է Վարդանի սկզբնական մոտեցումը հայկական կամավորական շարժմանը, որը նա «անիշխանական կամավորական շարժում» է որակում[22]:

---

[18] Հիշատակարանը, 64:
[19] Հիշատակարանը, 95:
[20] Հիշատակարանը, 91:
[21] Հիշատակարանը, 92:
[22] Տե՛ս Հիշատակարանը, 130:

Պատմաբանների շրջանում բազմիցս է քննարկվել Հայոց ցեղասպանության համատեքստում կամավորական շարժման ձևավորման ինչ-որ առումով բացասական դերը: Պատահական չէր, որ 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում հրավիրված Արևելահայոց համագումարում այս նույն իմաստով հայկական կամավորական շարժումը դատապարտվում է, և Հայոց ազգային Բյուրոն, այդ շարժման ղեկավար մարմինը, որպես կուսակցական մարմին, վերացվում է:

Թիֆլիսում, երբ կուսակցական ընկերներից Վարդանը ևս ստանում է զորամաս կազմակերպելու առաջարկ, նա պատասխանում է. «նկատի ունենալով Պոլսո ընկերների որոշումը, որ մենք կամավորական շարժմանը չպետք է մասնակցենք, հրաժարվում եմ մասնակցությունից»[23]: Ուշագրավ է նաև այն, որ կամավորական ջոկատների լուծարումից հետո նա հրաժարվում է անդամակցել հրաձգային գումարտակների: Նա չի զլացել գրել նաև կամավորական ջոկատներում տեղ գտած անկարգապահության մասին:

Ինչևէ, Վարդանն անդամագրվում է շարժմանը ու ղեկավարում Արարատյան գունդը:

Վարդանի մտահոգությունն այլ էր. նա նշում է, որ այդ շարժմանը մասնակցում ու ղեկավար դեր է կատարում թուրքական պառլամենտի անդամ Գարո Փաստրմաջյանը (Արմեն Գարո – Վ.Մ.): Կամավորական խմբանկարը Գարոյի հետ միասին ընկնում է նախարար Թալեաթ բեյի ձեռքը, որը ցույց է տալիս Վարդգեսին, Զոհրապին և ուրիշներին, թե՝ «Դիտե՛ք, ինչպես է վերաբերվում մեզ մեր հայ պատգամավորը»[24]: Տագնապալից էր հնչում Վարդանի եզրահանգումը. «Այս բոլորից հետո ինչպե՞ս վերաբերվեն թուրքերը և ի՞նչ իրավունք ունեինք ավելի լավ վերաբերմունք սպասելու»[25]: Ի դեպ հավելենք, որ Եղեռնի մասին Վարդանն առհասարակ չի ակնարկում: Դրան զուգահեռ՝ Վարդանը նախանշում է «մեկ ուրիշ՝ ավելի մեծ չարիք»: «Այդ այն է, որ երբեք չէին կարող տաճկահային հավատացնել, համոզել, որ կարելի է թուրքի հետ մի ընդհանուր լեզու գտնել, կարելի է նրանց հետ հաշտ ապրել: Տաճկահայի ուշքն ու միտքը եղել է քեռին (ռուսը)»[26]:

---

[23] Հիշատակարանը, 160:
[24] Հիշատակարանը, 131:
[25] Տե՛ս Հիշատակարանը, 131:
[26] Հիշատակարանը:

Ավելին, մեկ այլ հատվածում Վարդանը գովերգում է թուրք մարդու հյուրասիրությունը և ամփոփում, որ «թուրքը չպետք է կորչի, նա իրավունք ունի ապրելու և կայրի»[27]:

Իհարկե, կարելի է երկար մտորել ու քննարկել հայ ազատամարտի վառ կերպարներից մեկի՝ Խանասորի Վարդանի այս բարդ, պայքարով ու կյանքով իմաստավորված, հաճախ հակասական մտքերը, սակայն մի բան ակնհայտ է, որ մեր առջև հառնում է ազատ ու լայնախոհ միտք ունեցող, կուսակցականությամբ չկաղապարված մարդը:

Հետազոտողին կարող են մեծապես հետաքրքրել այն փաստերը, որ հայթաթարական ընդհարումների ժամանակ Կապանի ինքնապաշտպանության ղեկավարը Վանի հայտնի Կոստի Համբարձումյանն էր, որ Կապանում՝ Ղաթարի հայտնի կռիվը ղեկավարել են Սեբաստացի Մուրադն ու Կայծակ Առաքելը, ինչը նույնպես՝ արևմտահայ և արևելահայ միասնական պայքարի լավագույն դաս կարող է ներկայանալ: Որպես առանձին դրվագ, անչափ ուշագրավ է այն փաստը, որ Էջմիածնից կամավորական ջոկատները Արևմտյան Հայաստան ճանապարհելիս, մինչև Իգդիր նրանց ուղեկցում էր դերասան Հովհաննես Աբելյանը[28]:

Եվ վերջապես, երկու խոսք 1917–1918 թթ. ընթացքում Բաքվում Վարդանի գործունեության վերաբերյալ:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Վարդանն անդամակցում էր Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին՝ զբաղեցնելով զինվորական կոմիսարի պաշտոնը ու միաժամանակ հայկական զորամասերի շտաբը՝ գնդապետ Հարությունյանի և Ղազարյանի հետ միասին: Վարդանի պարտականություններից գլխավորը Բաքվի խորհրդային իշխանության ռազմածովային կոմիսար Գ. Ղորղանյանի հետ (Ստ. Շահումյանի աջ ձեռքը – Վ.Մ.) կապ պահպանելն էր: Այսինքն՝ եթե ընդհանրացնենք, Վարդանն անմիջական և ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Բաքվի 1918 թ. մարտյան և սեպտեմբերյան մարտերին, որոնց մասին ցավոք, մանրամասներ մեզ չի փոխանցել: Նորույթ է նաև այն փաստը, որ Աստրախանի Չեկան (Արտակարգ հանձնաժողով) Վարդանին է հանձնարարում պարզել Բաքվից տարհանված 26 կոմիսարների գտնվելու վայրը և հնարավորության դեպքում նրանց ազատելու ծրագիրը: Վարդանի գլխավորությամբ ձևավորվում է պատվիրակություն, թվով 4 հոգի,

[27] Հիշատակարանը, 144:

[28] Տե՛ս Հիշատակարանը, 190:

որոնք «Պոսեյդոն» նավով ժամանում են Պետրովսկ (Մախաչկալա), որտեղ տեղեկանում են կոմիսարների գնդակահարության մասին:

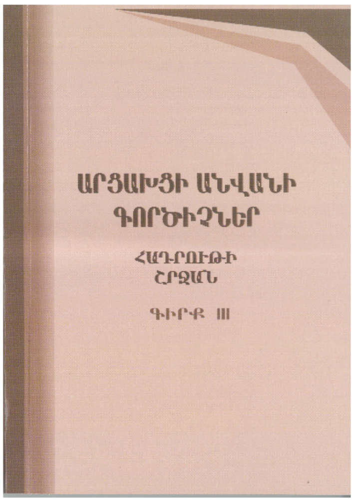
Մեր հերոսը՝ Խանասորի Վարդանը մահացել է Մոսկվայում՝ 1943 թ. հունվարի 2-ին:

Ամփոփելով ընդգծենք. պատմագիտության դոկտոր Ռուբեն Սահակյանը շնորհակալ գիտական և հանրային նշանակության գործ է իրականացրել, ընթերցող լայն շրջանակների սեփականությունը դարձնելով հայկական ազատամարտի վառ ու մնայուն կերպար Խանասորի Վարդանի Հիշատակարանը:

Պարզվում են ոչ միայն Վարդանի, այլև 1906–1918 թթ. հայոց պատմության փուլերի և իրադարձությունների հետ կապված նոր փաստեր, ուշագրավ մանրամասներ, դրսևորվում է ազատագրական շարժման ակտիվ գործչի քաղաքական հայացքների ու քաղաքացիական հեռատես ու հաճախ համարձակ դիրքորոշումը, ազատ մտքի տեր անհատի գերակայության հիմնահարցը:

Դեպի ընթերցողը բարի երթ ենք մաղթում «Խանասորի Վարդանի հիշատակարանին»:

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
Մ. Հերացու անվան ԵՊԲՀ հասարակագիտական
առարկաների ամբիոնի վարիչ
v_melikyan@mail.ru



ASSESSMENT ON THE THIRD BOOK OF THE SERIES

On the reader's table is the 3rd book[1] of the series "Famous Figures of Artsakh", which gives a brief outline of the information, as stated in the annotation, of "the life and activity of figures originally born in Hadrut region – leaders born in the families of historical Dizak, people who contributed to the military, science, culture, education, sports and other fields".

The book was compiled by staff members of the Artsakh Scientific Center[2] S.V. Dadayan (group leader), L.E. Mirzoyan, N.V. Avagimyan and K.E. Balayan. The editor of the book is S.A. Khanyan - Doctor of Philology, Professor, honored figure of science of NKR. The publication of the work is guaranteed by the scientific council of the Artsakh Scientific Center.

The idea is welcome, since, especially, as stated in the editor's speech, the publication of the series is a means of "communication with generations" (see the mentioned book, page 4).

In his speech entitled "Rings of hope, faith and return", philologist K. Balayan records that "researchers of the Artsakh scientific center are trying, within the limits of the opportunities provided (M.H.), to present the famous figures of the region of different periods – people who left their word in the political, economic, spiritual, cultural history of centuries old Dizak, both in the region, in Artsakh, and abroad" (p. 5). Anyhow, a significant part of the compiled biographical information does not provide full opportunity to be sure about the detailed contribution or public achievements of the given person. Basically, no criteria for the choice of personal names or for determining (evaluating) the

[1] Famous figures from Artsakh. Hadrut district. Book III, comp.: S.V. Dadayan (team leader), L.E. Mirzoyan, N.V. Avagimyan, K.E. Balayan. Edited by S.A. Khanyan. Artsakh Scientific Center, Stepanakert, ["Dizak Plus"], 2022, 232 [actually 230] pages(in Armenian) (from now on, the pages of quotations from the book under review will be indicated in the text and in brackets).

[2] The activity has been stopped since October 1, 2023.

public significance of activities are defined for peer-reviewed collections. An artificial equality has been introduced in the volumes of biographies, although the memorable undertakings and achievements of outstanding figures with a weighty contribution are represented less than they actually managed to obtain, and, on the contrary, the biographies of those of modest merit are burdened with unimportant and inadequate information.

The compilers managed to summarize 316 biographies in the book according to the list of names (pages 8–16). Anyhow, the list of outstanding people of the region (page 229), whose biographical data failed to have been collected at the time of the publication of this book, contains 32 names. The last name on that list, Levon Ohanyan (Arakel city), is mentioned as the Minister of Agriculture of the Republic of Armenia. The official website[3] of the Ministry of Agriculture of the Republic of Armenia lists the former ministers of agriculture where Levon Ohanyan's name was not available.

The content incompleteness of the biographies is due to the poor source base. All biographical publications, as a rule, Armenian encyclopedias and many publications of informational-biographical nature could be significantly suitable in the case of the book under discussion. However, judging by the list of the literature used (p. 230), a surprisingly superficial approach was taken not only to the selection of sources and thematic literature, but also to the requirement to verify or supplement the information extracted from one source with other sources, which is mandatory for all publications of a scientific and encyclopedic, as well as of informational character.

Depending on the year of publication of the original source used by the authors of the book under peer-review or the content of the reported data, the life and activity of many figures, especially their last years, have remained inexplicably dark in the book. Thus, 6 years of the biography of Alexander Abalyan [1976–1982] (p. 17), about 30 years of Andranik Abrahamyan's biography [1987–2017] (p. 18), 32 years of Ashot Abrahamyan's biography [1990–2022] (p. 19), 15 years of Liana Abrahamyan's biography [2018–2023] (p. 23) and so on still remain missing.

The compilers of the book failed to specify the dates of death of many figures. For example, Armen Atayan [1922–] (p. 29), Georgy Alaverdyan [1928–]

[3] Available at http://old.minagro.am/ (Downloaded: 07.03.2023).

(p. 33), Alexander Aghajanyan [1904–] (p. 38), Grisha Ayvazyan [1926–] (p. 51), Mikayel Asryan [1882–196[4]] (p. 55), and we hope that the dates of the others' death can be corrected and presented within a reasonable time in future revised editions of the book.

There are no photos of almost five dozen figures presented in the book, moreover, very few of them belong to the XVIII–XIX c.c. figures, the vast majority lived in the XX century and passed away in our days. Many have had their photographs published in separate publications and can also be found in digital repositories on the Internet or in other open sources.

There are also obvious historical errors or unreliable pieces of information. Thus, in the section "Instead of the Preface" by the head of the group S. Dadayan, it is written that "Hadrut region (historical Dizak) was inhabited in the distant past, BC. in the first millennium" (p. 7). Meanwhile, as a result of studies with the participation of international specialists, it was found out that the ancient man lived in the Azokh cave of Hadrut region much earlier, in the Middle Pleistocene and Holocene eras (1250–700 thousand years ago – about 12 thousand years ago)[5].

It should also be a mistake to consider Armenak Khanperyants (S. Khudyakov) only a figure of the 40s of the XX century and Artur Mkrtchyan only a figure of the 90s of the XX century (p. 7), because as we read in this book (p. 128), Khanperyants was active during the civil war (1918–1920), and in 1924–1936 had a respectable military career in the ranks of the Red Army. As for Arthur Mkrtchyan, one of the prominent figures of our time, according to page 180 of the book under review, he stood out in the 1980s as a scientist-ethnographer, a skilled organizer of museum work, and since 1986, not only as an active participant of the Artsakh movement but also, especially in Hadrut, one of its ideologists and leaders.

Regrettably, the book does not contain memorable biographies of many meritorious figures who were once left under the shadow due to political

[4] 196 is mentioned.

[5] Y. Fernandez-jalvoa, T. King, P, Andrews , L. Yepiskoposyan , N. Moloneya, j. Murray, P. Dominguez-Alonso, L. Asryan, P. Ditchfield, J. van der Made, T. Torres, P. Sevilla, M. Nieto Diaz, I. Caceres, E. Allue, M.D. Marin Monfort,T. Sanz Martin, The Azokh Cave complex: Middle Pleistocene to Holocene human occupation in the Caucasus, https://eprints.ucm.es/id/eprint/ 14577/1/Azokh_JHE_2010_1.pdf(download: 04/06/2023).

expediency, but deserve to be popularized within the realms of independent statehood, within the limits of the opportunities provided by the national authorities. Among such figures, one can name Suren Semyon Baghdasaryan (born 1911, Karmrakuch village, Dizaki region – born 1989, Yerevan), lecturer of the Department of History of the Communist Party of Yerevan Polytechnic Institute, candidate of historical sciences, Associate Professor, veteran of the Great Patriotic War, one of the ideologues of the Artsakh movement, whose biography is presented under review in order to contribute to the editing of the book. In his youth, he lived in Baku, worked as a laborer in 1929–1932, later in committee and party positions in 1931–1941. While studying at the Faculty of History of Azerbaijan State University named after S.M. Kirov (1936–1941), he was simultaneously the deputy secretary of the party committee of the university, taught in preparatory courses of the university, worked jointly at the Institute of Party History named after Stepan Shahumyan. During the Great Patriotic War, more precisely, in 1941 June 24 – 1946 July, he served in the ranks of the Soviet Army. He was a police officer, and after completing the training, he was a company commander. He also participated in the defense of Stalingrad but he was wounded by gunshots and shrapnel twice. After the shards were removed, he was sent to the Stalingrad front, and as part of the 254th tank brigade, he took part in the defeat of the German-fascist troops near Stalingrad. After the victory against fascist Germany in 1945–1946, he accompanied the tank formations from Chelyabinsk to replenish the armament of the Soviet Army.

After the Patriotic War, he completed his YSU postgraduate studies. For more than 35 years, he worked as a lecturer and Associate Professor delivering lectures on the history of the Communist Party of Armenia in the Russian departments of universities in Yerevan .

On May 31, 1965, Suren Semyon Baghdasaryan presented the discriminatory policy of the authorities of Azerbaijan SSR against the Armenian population of Nagorno-Karabakh in a letter sent to the Central Committee of the CPSU where he elucidated the historical and legal-political arguments for the realization of the right to self-determination of the people of Artsakh. Another letter and application with the same content was sent by the historian to the Central Committee of the CPSU in 1978–1979, and in 1985 he sent a letter to M. Gorbachev – the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union.

We believe that these letters and applications, the generalization of which can be considered as the application addressed to the XXVII Congress of the Communist Party of the Soviet Union, were of great importance for popularizing and justifying the mature issue of realizing the right to self-determination of the people of Artsakh through reunification with the Armenian SSR[6].

Not at all intending to disparage the initiative of publishing the series about prominent figures of Artsakh, especially the work accomplished by the working group, we would like to hope that the remarks and suggestions mentioned above will be taken into account in future publications so that the biographical information of our elders is as complete, reliable, and eloquent as possible, and serves as a personal example of acting with unfailing dedication for the homeland, the Armenian people, and a message addressed to generations.

MHER HARUTYUNYAN

Candidate of historical sciences, Associate Professor

Institute of History of the NAS RA

hamher@yandex.ru

:

[6] Факты о геноцидной политике Азербайджана. «Качар» (Ежегодник НЦК). Книга 14 (167–178), Шуши. Издательство научного центра «Качар», 2020, с. 8–9, 14–16, 182–183. (Facts about Azerbaijan's genocidal policy. “Kachar” (KSC Yearbook). Book 14 (167–178), Shushi. Kachar Science Center Publishing House, 2020, pp. 8–9, 14–16, 182–183(in Russian).



VAHAN ARAKEL BAYBURDYAN – 90

On September 11, 2023 Professor, Doctor of Historical Sciences, Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of the Republic of Armenia to Iran Vahan Bayburdian celebrated his 90th anniversary. Throughout his entire life V. Bayburdian has been a scientist, diplomat and a mentor for specialists in the Iranian and International studies.

His parents, craftsman Arakel Bayburdian and housewife Togoohi Bayburdian came from Erzurum, Western Armenia who after the Treaty of Adrianople, in 1829 migrated and settled in the city of Akhaltsikhe in Georgia, where Vahan Bayburdian was born and got his primary education at the local school. However, in 1949 his parents decided to move to Armenia and settle there for good.

In 1951 with great academic performance he graduated from School named after 26 Commissars in Yerevan, entering the Faculty of Chemistry of Yerevan Polytechnical Institute in the same year. However, a different fate awaited him. After studying for less than a year at the Polytechnical Institute he dropped out and the next year entered the Faculty of Philology, majoring in Oriental (Persian) Studies. While studying at YSU Vahan Bayburdian received a scholarship named after A. Shirvanzade. Graduating from University in 1957, he worked as a translator up until 1959. During this period he got acquainted with specialists in Oriental Studies, who, appreciating his command of language and knowledge of history, invited him to work as a junior researcher at the Iranian section of the Department of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Armenia. In 1961 the promising young man started his post-graduate studies, continuing his education at Moscow Institute of Asian Peoples at the National Academy of USSR, at present well known

as the Institute of Oriental Sciences. In 1961 V. Bayburdian defended his PhD thesis on "The Armenian Diaspora's Settlement in New Julfa in the XVII Century" (The role of New Julfa in the political-economic relations between Iran and European countries) and was awarded the scientific degree of Candidate of Historical Sciences. The work was so valuable that in 1961 it was translated into Russian and published as a monograph. The given research topic became V. Bayburdian's main scientific interest, which he did not give up throughout his entire scientific trajectory, dwelling on it in various articles and monographs published also in foreign languages.

After the degree of Candidate of Historical Sciences was conferred on him, Bayburdian returned to Armenia and from 1968 up until 1980 started working at the Department of Oriental Studies (transformed into the Institute of Oriental Studies in 1970) of the National Academy of Sciences. He started his career there first as a junior researcher, later occupying the positions of Scientific-secretary, senior researcher, Head of Source Problem Group.

As Bayburdian has delved into issues on the Iranian Diaspora, the National Academy of Sciences trusted him with the introduction of the section on the Armenian Diaspora of Iran in the "History of Armenia" published in many volumes in 1972. Later, in 2014 he was entrusted to write the same section of the academic publication of the "History of Armenia".

In the 1990s along with his diplomatic mission V. Bayburdian also spared time for scientific activity. In 1996 his monograph entitled "The World Trade and Iranian-Armenians in the XVII Century" was published in Tehran. Renowned historians R. Hovhannisian from the USA and T. Torosian from Tehran were the reviewers of the work. In the monograph V. Bayburdian succeeded to demonstrate compellingly and factually that in the late Middle Ages Armenians played an indispensable role in bridging the Eastern and Western civilizations. The main thesis of the work was that due to the whims of the historical fate, the Iranian-Armenians lived in a foreign country, they had an important influence on the economic and political life of their homeland. Moreover, in the XVII century the Iranian-Armenian Diaspora became one of the most outstanding centers of the Armenian intellectual and economic life.

Thence, the already acclaimed scientist's scope of interests was expanded, and included also the History of New Ages and the Modern period. His main focus being the Iranian-Turkish relations at the beginning of the XX century, the researcher

shed light on the internal restraining mechanisms between the two crucial countries of the Middle East. In 1974 his voluminous work entitled "Turkish-Iranian Relations in 1900–1914" was published. In 1975, it was presented and defended as a doctoral thesis and recommended for a translation into Persian as it sparked great interest among specialists. The translation was accomplished in 1989.

In 1991 at the initial stage of Armenia's independence, a need for establishing diplomatic ties with the closest neighbors of the country occurred. The Armenian government, finding its bearings right away, invited the best specialists like Vahan Bayburdian for a diplomatic mission. On February 9, 1992 the document on the establishment of diplomatic relations between Iran and Armenia was signed and in a month an Embassy was opened in Tehran. However, it functioned only at the level of temporary plenipotentiary in the person of V. Bayburdian. Undoubtedly, this was a hard time for the scientist and diplomat, the country was at war, as the Turkish-Azerbaijani tandem imposed a blockade on Armenia, trying their best to involve Iran too in the anti-Armenian activities. During that period many provocative acts were performed, but thanks to the Iranian and Armenian political figures all the misunderstanding was cleared. Moreover, on November 9, 1994, the status of temporary plenipotentiary was elevated to the status of Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary which was occupied by V. Bayburdian.

A new path of life started which continued up until 1998. During the years of Bayburdian's ambassadorship in Iran many problems were resolved, among which a number of fundraising events for the Republic of Armenia were held. In these years on January 9, 1996 thanks to titanic work the main bridge between Iran and Armenia was opened, the significance of which cannot be overestimated. In 1998 returning to Armenia from his diplomatic mission, Bayaburdian worked as an advisor at the Ministry of Foreign Affairs of Armenia up until 2003.

Being re-engaged in scientific-pedagogical activity, V. Bayburdian was fully dedicated to the instruction of the new generation of professionals and publication of monographs. In 1999 his monograph entitled "Iran Today" came out. The work, in its essence, was drastically different from his previous monographs. The study included a comprehensive introduction of Iran in its modern times and was a crucial clue for specialists in the International Studies for understanding Iran and its life. In the book a special emphasis was laid on the history of the Armenian Diaspora in Iran and the elucidation of the community issues. In 2005 a book on the History of Iran was published which was really important for students as it enabled them to

read about the historical, political, economic developments of the neighboring country, starting from its ancient times up until the modern period. In 2011 V. Bayburdian published another monograph entitled “The History of the Ottoman Empire”, where he introduced the invasion of Turkish-speaking tribes into Asia Minor, the formation of the Turkish-Ottoman state and the eventual downfall of the Empire.

V. Bayburdian has also focused his attention on the Kurdish issue. Still in 1989 he published the monographs “The Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire at the Beginning of the XIX and XX Centuries”, and in 2008 – “Kurds, the Armenian Question and Armenian-Kurdish Relations in the Light of History”. In the monographs the author has dwelt on the disputed issues between Kurds and Armenians also discussing the political and economic problems that Kurds faced first in the Ottoman Empire, then in the Turkish republic. Bayburdian has written many valuable articles, covering the aforementioned topic.

Professor’s work has also been relevant in pedagogical and scientific-managerial fields. For many years he has been Scientific Secretary at the Institute of Oriental Studies, Head of Source Problem Group, being in charge of the Iranian department for more than 20 years. Bayburdian has been Head of Chair of World History, Vice Rector for Academic Programs, Rector ad interim at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan and Head of the Chair of International Relations and Diplomacy at YSU. In those years thanks to his efforts, the directions in the profession of international relations and diplomacy were outlined at the Department of International Relations at Yerevan State University. It was then that the main course programs including modern subjects were compiled, making an attempt to address the needs of future diplomats.

Under his supervision more than 50 researchers defending their PhD theses, work in the fields of history, Iranian and International Studies and in their turn instruct new specialists. He has co-authored a number of works, edited and reviewed various monographs in the field of Armenology, Oriental and International Studies.

For many years V. Bayburdian has been the member of the editorial board of the series of books “Near Eastern and Middle Eastern Countries and Peoples” published by the Institute of Oriental Studies at the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia and presently he continues this important mission in the

editorial board of the four-volume series “The History of Neighboring Countries of Armenia”.

For his inestimable scientific-pedagogical contribution V. Bayburdian received “Fridjof Nansen” medal (in 2015), YSU Gold Medal, special Diplomas awarded by the Armenian World Congress and Ministry of Diaspora of RA, “Dawn of Revolution” Gold Medal from the Islamic Republic of Iran, Medal “For Outstanding Achievements in the Sphere of Diplomacy” from the Foreign Ministry of the RA , “The Armenian State Pedagogical University” Medal.

Throughout all his life V. Bayburdian has tried his best to serve his country’s interests, both in the sphere of education, instructing new knowledgeable specialists, and in science, developing Armenology and Oriental Studies. Bayburdian has used his vast field of knowledge in the sphere of diplomacy. During his ambassadorship in Iran, he spared no effort to deepen Armenian-Iranian relations.

Vahan Arakel Bayburdian has dedicated 70 years of his life to the development of science in Armenia, to the instruction of new specialists along with this he has played a crucial role in strengthening the ties between Armenians and Iranians.

Professor, scientist, diplomat Vahan Bayburdian apart from his professional success has a wonderful family, thus presenting the embodiment of a true Armenian. His friends and family love him, he enjoys his colleagues’ great respect and his students’ appreciation.

GOHAR ISKANDARYAN

PhD in History, Associate Professor
Head of Iranian Department of Oriental Studies at
National Academy of Sciences, Republic of Armenia
iskandaryan@sci.am



HAKOB MANANDIAN – THE SCIENTIST AND PEDAGOGUE

(for the 150th Anniversary)

Celebrated scientist of the Armenian historiography and founder of the University education in Armenia Hakob Manandian made an inestimable contribution to different scientific disciplines, making major advances in the spheres of philology, source study, historical geography, Caucasian and Oriental studies. H. Manandian, being one of the founders of the Soviet Armenian historiography was to overcome many obstacles to reach the height, which was accomplished thanks to hard work and unrelenting dedication.

H. Manandian was born in Akhaltsikhe, on November 22, 1873. He lost his father at the age of 10 and grew up under his mother's care. He got his primary education at local Karapetyan gymnasium. In 1833, thanks to his relatives' support he entered the First Classical Gymnasium in Tiflis, graduating from it with great academic achievement[1].

H. Manandian got his further education in Europe (1893–1897) at the Universities of Jena, Leipzig and Strasbourg, specializing in the fields of history, philosophy, Oriental studies, linguistics, etc. Such renowned linguists of the time as August Leskien, Berthold Delbrück, Eduard Sievers, Fridrich Karl Brugmann, Heinrich Hübschmann, Otto Schrader were his professors. These scholars were adherents to comparative method in the Indo-European studies and representatives of Junggrammatiker school. At the end of his education at the University of Jena H. Manandian defended the thesis entitled "Contribution to Albanian History", getting

[1] On H. Manadian's life and activity see H. Manandian's Curriculum Vitae at the archive department of Mesrop Mashtots Matenadaran, fund named after H. Manandian, Paper 223 doc. 308, page 1.6 doc. 310 p. See also Яков Амазаспович Манандян, Вступительная статья Г.Х. Саркисяна. Составители Е.С. Власян и Р.А. Бабаджанян, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 1959. Լ.Հ. Բաբայան, Վ.Ա. Հակոբյան, Հակոբ Մանանդյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1974. Հակոբ Մանանդյան (Կենսամատենագիտություն), Կազմեց և առաջաբանը գրեց Պ.Հ. Հովհաննիսյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981.

the Degree of PhD in History. In 1898 he took an external degree at the department of Oriental Languages at the University of Petersburg, getting First Class Diploma of Candidate of Philological Sciences, specializing in the Armenian-Iranian philology. Next year he focused on the study of the Armenian manuscripts at the libraries and museums of London, Paris, and Venice.

Finding acclaim among scientific circles, in 1899 H. Manandian came to Armenia at the invitation of Gevorgian Seminary, initiating his pedagogical activity there. At Gevorgian Seminary he taught Greek, German, Greek Philosophy and Literature. In January, 1902, he was appointed as deputy-editor of the Ararat journal. Thanks to Abgar Hovhannisian's financial assistance, the young Armenologist together with Franz Fink and Yeznik Gyanjetsian launched the publication of "Journal of Armenology" (published in Armenian and German "Zeitschrift für armenische Philologie"), becoming one of the editors.

While working at seminary in Etchmiadzin, H. Manandian became good friends with Komitas. Meanwhile he and Hrachya Atcharian studied historiographic and philosophical works, planning to co-author a work on Armenian culture. At the beginning of the 1900s H. Manandian initiated a journalistic and public activity, cooperating with various periodicals. In 1906, while working as a teacher in Tiflis, he became a temporary editor and publisher at the Armenian daily "Arshaluys" founded by G. Melik-Karagyozian.

In order not to pursue profit in science, H. Manandian decided to get a new profession, i.e. that of a lawyer. To that end he passed examinations without attending lectures at the University of Yurev (Tartu-Dorpat), and settled in Baku in the same year, working first as a lawyer, then attorney at law at a state judicial institution. Two years later H. Manandian got an opportunity to move to Moscow, as eminent Armenologist Grigor Khalatiants invited him to take the position of school superintendent at Lazarian seminary. However, H. Manandian didn't move to Moscow, staying in Baku until 1919. Continuing to work as a lawyer, he participated in the foundation of the journal "Gorts" for Caucasian Armenians, where he published articles on nations' right to self-determination. H. Manandian took active participation in the events celebrating the 1000th anniversary of the epic "David of Sasun" and the 20thanniversary of the formation of Soviet Armenia, also focusing his attention on the reforms of the Armenian language spelling.

In 1920 H. Manandian settled in Armenia permanently, devoting himself to pedagogical activities. He had pursued a pedagogue's career for many years,

teaching at Gevorgian Seminary (1900–1905), at the First and Second Men's Gymnasiums (1905–1907) and at Nerssisian School (1906–1907) of Tiflis, at the People's University of Baku (1911–1913) and at a mercantile school (1915–1919). Returning to homeland H. Manandian participated in the initiatives of founding the university which was originally to be in Alexandrapol then was moved to Yerevan. When People's Commissariat of Education issued the order on "Founding People's University of Yerevan", the eminent historian became a devotee to Mayr Buh ("mother university"/Alma Mater). In December of 1919, H. Manandian was appointed acting dean at the Faculty of History and Linguistics. Whereas in January of 1921 at the first session of University's council by secret vote he was elected as rector. From 1921 to 1924 he occupied the dean's position at the Faculty of Oriental Studies (same as faculty of Historiography), from 1921 to 1925 H. Manandian became the head of the chair of the History of Armenian People and from 1925 to 1931 – a professor at the same chair.

H. Manandian greatly prioritized university work, and with all his essence he was dedicated to pedagogical activities. In this regard, Manandian wrote, *"I only live with the idea of creative work at university, considering it as one of the pivotal issues for this country, one and only straight direction for its rebirth and recovery. My whole life is only connected with university."* The eminent historian was really concerned about the idea of creating intellectual potential in Armenia which would be used in the education and upbringing of young generations. On January 23, 1921, at the solemn inauguration ceremony of the university, the newly elected rector emphasized the historical significance that the creation of the university entailed for the nation, hoping that *"intellectual Armenians"* from all over the world would return to *"their homeland to address the needs of struggling working people".* Occupying the position of dean of the Oriental Studies (historiographic) he expressed the same enthusiasm and concern in a letter addressed to his wife and daughter where he wrote, "*The university work is progressing very well, and I'm very pleased with the students of the faculty. Day by day I see how a wonderful work with new, intellectual potential is being created for this unfortunate country.*"

The Soviet Armenian historian's work was highly appreciated by the state. In 1925 he was elected as member of the Institute of Science and Arts, in 1930 becoming member of the original staff of the Institute of Sciences of Republic of Armenia. In 1935 he was awarded the title of Honorable Worker of Armenian Soviet Socialist Republic. In 1938 H. Manandian received the degree of Doctor of

Historical Sciences (without defending dissertation, i.e. honoris causa). In 1939 he was elected as member of the Academy of Sciences of the USSR. For his scientific and pedagogical activities, he was awarded the Order of the Red Banner of Labor, different medals and diplomas.

The eminent scientist authored more than 150 works in Armenian, Russian and German, dedicated to such issues as ancient, medieval history and philology of Armenians, Armenian cities, trade and urban life, socio-economic relations and historical geography of Armenia and Transcaucasia, the study of trade routes and military campaigns, metrology and lithography.

H. Manandian entered the field of Armenology as a philologist, focusing on source study and textual criticism. His first work "Beiträge zur albanischen Geschichte" (Leipzig, 1897) included a comprehensive study on Aghuank (Caucasian Albania), eastern Armenia, was itself a serious contribution to science. Thence, young scientist H. Manandian and Hr. Atcharian co-authored an investigative analysis of 2 volumes entitled "Armenian Neo-martyrs" published in 1903, in Vagharshapat.

H. Manandian delved into the Armenian translation Greek philosophical works, Armenian chronicles, the activities of Greek school, focusing on the linguistic specifics of the latter via studying distinct works. In this field several works of his can be singled out: "The Issue of Davit Anhaght (Davit the Invincible) with a New Interpretation" (Vagharshapat, 1903), "Extracts from Eusebius of Caesarea's "Chronicon" in One Manuscript" (Viena, 1905), "The Interpretation of Aristotle's Predication as Presented by Philosopher Elias" (St. Petersburg, 1911). Also pivotal is H. Manandian's monograph "Greek School and its Development Periods" (Viena, 1928), where the author carried a detailed study on such issues as the reasons for the origin of Greek school, its development periods, the chronology of philosophical and grammatical literature translated from Greek, attaching importance to the role of Greek School in the development of Armenian secular poetry, as well as morphology, syntax and vocabulary of the Armenian language.

Movses Khorenatsi's "History of Armenians" occupied a special place among Manadian's scientific interests. Appreciating greatly the historian's heritage, his main concern was the era in which the work had been written. He devoted several studies to the given issue, i.e. "Solution of Khorenatsi's Mystery" (Yerevan, 1934), "Who and when was the "Geography of Armenia" outlined by attributed to Movses Khorenatsi"(«Византийский временник», т. 1 (26), Москва, 1947, p. 127–143),

"Notes on the Vocabulary of Khorenatsi's History" (Etchmiadzin, 1955, № 5, p. 29–35; № 6, p. 20–26), "The History of Mar Abas (On the Question of Sources of Sebeos, Movses Khorenatsi, Procopius of Caesaria) (Палестинский сборник, вып. 2 (64–65), М.-Л., 1956, p. 69–86). Adhering to the misconception prevalent in the Armenological studies of the time, H. Manandian tried to prove that Khorenatsi's "History" was written by the author of "Ashkharatsuyts", who, according to him, lived in the middle of the IX century. Due to his approach Movses Khorenatsi's language artificially became dependent on the language of the third period of the Greek School. Nevertheless, H. Manandian held Movses Khorenatsi in great esteem and the significance of his historiographic work, largely referring to the historiographer's data in his studies.

Of great scientific value are H. Manandian's studies on the creation of the alphabet and Mesrop Mashtots' activities. H. Manadian, rightly considered the creation of the Armenian alphabet not only an important cultural but also political phenomenon, in his article "Mesrop Mashtots and Armenians' Struggle for Cultural Identity" he shed light on a number of mysteries, concerning the history of the Armenian alphabet. Nevertheless, in his article "On the Question of the Date of Creating the Armenian Alphabet" (ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1952, № 7, p. 41–57), casting doubt on the data put forward by Koryun he arrived at the conclusion that Mashtots alphabet was created in 383–392.

H. Manandian's works on deciphering and studying the Greek lithographic inscriptions discovered in Armenia are valuable, among them are "The New Interpretation of Greek Inscription in Armavir" (1946), "The Greek Inscription of Garni and the Construction Date of Garni Heathen Temple" («Новые заметки о греческой надписи на языческом храме Гарни», ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1951, № 4, p. 9–35).

Being one of the founders of Soviet Armenian historiography, H. Manandian appreciated greatly his nation's historiographic heritage, stating: "Armenians' voluminous historical literature, the most extensive of all the pieces of Eastern literature on history serves as a valuable source for studying not only the history of Armenia but also for the history of Persia, Byzantium, Georgia, Aghvank (Caucasian Albania) and of almost all the nations in the Middle East."[2] His first works in the given field are on the study of socio-economic, trade relations of ancient and

[2] Հակոբ Մանանդյան 1981, 20:

medieval Armenia. "Notes on the Situation of Laborers in Ancient Armenia" (Yerevan, 1925), "The Taxes of the Armenian Court" (Yerevan, 1926), "Data on the History of Economic Life in Ancient Armenia" (1st fascicle Yerevan, 1927, 2nd fascicle Yerevan, 1928), "Notes on Feuds and the Feudal Army of Parthia and Arsacid Armenia" (Тифлис, 1923), where he sheds light on the main class that produces material goods, their social, legal and economic conditions, forms of landownership and other related issues.

His further studies are dedicated to measures and weights in Ancient Armenia: "Measures and Weights in Ancient Armenian Sources" (Yerevan, 1930), "Eratosthenes' Stadion and Persian Asparez" (Yerevan, 1934), "Medieval Itineraries of the X Century in Armenian Manuscripts" (в кн.: Академику Н. Я. Марру, АН СССР, XLX, М.-Л., 1935, p. 723–728), "Roman-Byzantine Bread Weight Measurements and Main Bread Price Indexes Based on Them" (Византийский временник, т. II, М.-Л., 1949, p. 60–73). His monograph "About Trade and the Cities of Armenia in Connection with the Global Trade of Ancient Times" was based on the aforementioned works, where he carried out a scholarly investigation of such issues as the history of Armenian cities, their role in world history, the underlying reasons for their origin and disappearance within time frame of one thousand years. As P. Hovhannisian states, "The question of monograph, viewpoints put forward make the work a unique scientific phenomenon in Armenia and in terms of the study of history of economic life of the Caucasus and Middle East in general."[3]

One of H. Manandian's pivotal works is his monograph "Feudalism in Ancient Armenia (the Arsacid period and Regional Governors)" (Yerevan, 1934), in which he elucidates such issues as the origin of feudalism in Armenia, its development and decline, providing analysis on the scale of ranks of feudalism, the internal structure of dynasties, the legal system of the country. Here similar to his other studies, he tries to prove that Armenia didn't have slaveholding socio-economic society, feudalism predominated after the collapse of tribal system.

H. Manandian's contribution to the elucidation of ancient and medieval Armenia's political history is of great significance of which we can single out "The Arab Invasions of Armenia" (Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932, p. 22–74) which was subsequently published in French, in Brussels ("Les invasions

[3] Հակոբ Մանանդյան 1981, 26:

arabes en Arménie", Notes chronologiques, Byzantion, Bruxelles, 1946–1948, t. XVIII, 163–195).

To the same period belongs the research "The Popular Rebellions in Armenia against the Arabic Dominion" (in Armenian and Russian, Yerevan, 1939) which was published during the celebrations held on the 1000th anniversary of the epic "David of Sasun". Next year to mark the 20th anniversary of Yerevan State University H. Manandian published the monograph "The Cities of Armenia in the X and XI Centuries" (Yerevan, 1940). "Tigranes II and Rome in the New Light According to Sources" (its French edition Tigrane II & Rome: nouveaux eclaircissements à la lumière des sources originals, Lisbonne, 1963), based on the ample source data the scientist highlighted the history of the reign of Tigranes II from scientific-investigative perspectives. Re-evaluating all the sources and existent literature, he refuted the common view according to which the fight of Tigranes II against the Roman State was nothing else but the struggle of "the barbarian East" against "the civilized West". The author brought to light all the materials on Rome's military policy on Armenia and the Armenians' struggle against Rome. The given research is vital not only in terms of Armenian history but also from the perspective of elucidating all the controversial issues found in the Hellenic era of world history.

In the 1940s H. Manandian initiated the multi-volume work "Analytical Theory on the History of Armenians" where he analyzed the overall history of Armenia, starting from the VI century BC up until XVI AD. The first volume of the work (Yerevan, 1945) dwells on the origin of Armenians up to the establishment of the Arsacid (Arshakuni) dynasty, the first part of the second chapter (Yerevan, 1957) is devoted to the study of the Arsacid dynasty (66–428), whereas the second part of the same volume touching upon such issues as regional governance, Arab Caliphate, the establishment of the Bagratid (Bagratuni) dynasty, remained unfinished. The third volume (Yerevan, 1952) focuses on the Seljukids, the Zakarid kingdom and the rule of Tatar-Mongol tribes. In this volume the author tried to summarize and introduce conclusions of the topics having been previously covered in his other works. Concentrating his attention on mainly the issues and eras of the Armenian history which were not elucidated adequately or were overlooked whatsoever, he partially discussed the socio-economic relations of the country, the Armenians' liberation struggle against foreign rulers as well as touching upon such issues as the history of classes, interclass strife and culture. The given work was pivotal in terms of creating the Ancient and medieval history of Armenia from analytical,

investigative perspectives.This has been the first endeavor to study the history of the given eras on scientific premises.

H. Manandian authored almost twenty articles and monographs on the geographical history of Armenia, its roads, topography of the country's settlements, the selection of the directions of military campaigns and diverse related issues. Noteworthy is H. Manandian's monograph "The Main Roads of Armenia According to Tabula Peutingeriana" (Yerevan, 1936) devoted to the study of the five main roads in Armenia designated on a Roman map and identification and clarification of the toponyms related to the latter. However, H. Manandian somewhat overestimated "Tabula Peutingeriana", considering it a more significant source of Armenia's historical geography than Ptolemy's "Geography". Of great significance are such works of his as "Artaxata–Satala and Artaxata–Tigranokerta According to Tabula Peutingeriana" («Տեղեկագիր» գիտության և արվեստի ինստիտուտի, 1931, №5, p. 65–89), "On Some Problems of Ancient Armenia and Transcaucasia" (Yerevan, 1944), "Small Historic-Geographical Studies" (Yerevan, 1945), "On the Location of Caspia Via and Caspiae Portae**" (**Исторические записки, т. 25, 1948, p. 59–70).

H. Manandian's scientific legacy is an important contribution not only to the history of Armenia and that of Transcaucasian, Middle Eastern countries but also to the History of Ancient World, in general. His heritage is also vital in light of interpreting and studying diverse lithographic, philological geographical issues. His works include ample source, factual data, and H. Mananadian analyzes them from new perspectives, making theoretical generalizations. Some of his generalizations were later rejected, but back in the time those were breakthroughs in science.

Many scientists, political, public figures, who were H. Manandian's contemporaries, left memoirs about him. In their memoirs H. Manandian's multi-faceted character as a historian and pedagogue emerges, revealing his traits, lifestyle and habits. Hr. Atcharian greatly appreciated his characteristics both as an individual and as a scientist: "He was fluent in three European languages and Russian. With nice pronunciation he made loud, well-thought speeches in Armenian and Russian. Being tall and good-looking, he was well-liked by many people."[4] Simon Vratsian wrote: "I remember H. Manandian, our teacher of Greek and History with love and gratitude, who eventually became a great historian. Tall and slim with attractive

---

[4] Ժամանակակիցները Հակոբ Մանանդյան մասին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 17:

face, always well-buttoned, H. Manandian was serious, not sociable and was always formal with his students. But he was an excellent teacher, having studied at higher educational institutions of Russia and Germany and the subjects he taught (Greek and history) made him popular among his students."[5]

The diaspora intellectual Ashot Artsruni characterized H. Manandian as a selfless historian and unwavering patriot: "Listening to H. Manandian's lecture you would be under the impression that this man's meaning and purpose of life is history. He would talk about Armenians with such love and cherishing, that you might think that he was talking about his beloved one. He was a devotee of the Armenian history which was discerned in all his expressions, gestures and pitch of voice. Being an admirer himself, he made others love the Armenian history. H. Manandian was a great patriot and ardent devotee. He admired Armenians' heroic past and had unrelenting faith in their bright future. That's why each of H. Manandian's lectures was a lesson of patriotism and unwavering faith."[6]

With great devotion the untiring scientist worked for popularizing the Armenian history and culture in which he really succeeded. Living during the complicated period of Sovietization the great patriot wasn't afraid of voicing various controversial issues related to the historical fate of Armenians, always emphasizing that their resolution would entail struggle: "Armenians throughout all their existence have fought for their freedom and independence. Every time when Armenians' freedom has been taken away, they struggled and recovered their country's independence. And I am certain that this time again they will free themselves of the foreign yoke and will regain our motherland's independence."[7] The great scientist's belief was his guiding light throughout his whole life.

The patriarch of Soviet Armenian historiography died on February 4th, 1952. He was buried in the courtyard of Yerevan State University, then was transferred to the Komitas Pantheon.

GOHAR VARDUMYAN

PhD in History

Institute of History NAS RA

Gohar.vardumyan@gmail.com

[5] Ibid: 25.

[6] Ibid: 58, 59.

[7] Ibid: 62.

Հրատ. պատվեր N 1283
Ստորագրված է տպագրության 22.12.2023 թ.:
Չափսը՝ 70x100 1/16: 17 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 100 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն տպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the “Gitutuyn” Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.